श्रीमन्महर्षिवेदव्यासप्रणीतं मार्कण्डेयपुराणम्
प्रथमोऽध्यायः
आरम्भमङ्गलम्
यद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्य-मासाद्य वंदितमतीव विवक्तचित्तैः तद्वः पुनातु हरिपादसरोजयुग्म-माविर्भवत्क्रमविलङ्घितभूर्भुवःस्वः १ पायात्स वः सकलकल्मषभेददक्षः क्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्तिः श्वासावधूतसलिलोत्कणिकाकरालः
सिन्धुः प्रनृत्यमिव यस्य करोति सङ्गात् २
नारायणं समस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् तपः स्वाध्यायनिरतं मार्कण्डेयं महामुनिम्
व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्य्यपृच्छत ३
भगवन् भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना पूर्णमस्तमलैः
शुभ्रैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः २
जातिशुद्धिसमायुक्तं साधुशब्दोपशोभितम्
पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् ३
त्रिदशानां यथा विष्णुर्द्विपदां

ब्राह्मणो यथा
भूषणानाञ्च सर्वेषां यथा चूडामणिर्वरः ४
यथायुधानां कुलिशमिन्द्रियाणां यथा मनः
तथेह सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् ५
अत्रार्थश्चैव धर्मश्च कामो मोक्षश्च वर्ण्यते
परस्परानुबन्धाश्च सानुबन्धाश्च ते पृथक् ६
धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठमर्थशास्त्रमिदं परम्
कामशास्त्रमिदं चाग्र्यं मोक्षशास्त्रं
तथोत्तमम् ७
चतुराश्रमधर्माणामाचारस्थितिसाधनम्
प्रोक्तमेतन्महाभाग वेदव्यासेन धीमता ८
तथा तात कृतं ह्येतद् व्यासेनोदारकर्मणा यथा व्याप्तं महाशास्त्रं
विरोधैर्नाभिभूयते ९
व्यासवाक्यजलौघेन कुतर्कतरुहारिणा
वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का मही कृता १०
कलशब्दमहाहंसं महाख्यानपराम्बुजम्
कथाविस्तीर्णसलिलं कार्ष्णं वेदं
महाह्रदम् ११
तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं
श्रुतिविस्तरम्
तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं
भगवंस्त्वामुपस्थितः १२

कस्मान्मानुषतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दनः
वासुदेवो जगत्सूतिस्थितिसंयमकारणम् १३
कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा
द्रुपदात्मजा
पञ्चानां महिषी कृष्णा ह्यत्र नः संशयो
महान् १४
भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कस्माच्चक्रे
हलायुधः १५
कथञ्च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः
पाण्डुनाथा महात्मानो वधमापुरनाथवत् १६
एतत्सर्वं विस्तरशो ममाख्यातुमिहार्हसि
भवन्तो मूढबुद्धीनामवबोधकराः सदा १७
इति तस्य वचः श्रुत्वा मार्कण्डेयो
माहमुनिः
दशाष्टदोषरहितो वक्तुं समुपचक्रमे १८
मार्कण्डेय उवाच
क्रियाकालोऽयमस्माकं सप्राप्तो
मुनिसत्तम
विस्तरे चापि वक्तव्ये नैष कालः
प्रशस्यते १९
ये तु वक्ष्यन्ति वक्ष्येऽद्य तानहं
जैमिने तव
तथा च नष्टसन्देहं त्वां करिष्यन्ति
पक्षिणः २०

पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा
द्रोणपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः २१
वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहता
मतिः
विन्ध्यकन्दरमध्यस्थास्तानुपास्य च
पृच्छ च २२
एवमुक्तस्तदा तेन मार्कण्डेयेन धीमता
प्रत्युवाचर्षिशार्दूलो
विस्मयोत्फुल्ललोचनः २३
जैमिनिरुवाच
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् खगवागिव मानुषी
यत्पक्षिणस्ते
विज्ञानमापुरत्यन्तदुर्लभम् २४
तिर्य्यग्योन्यां यदि भवस्तेषां ज्ञानं
कुतोऽभवत्
कथञ्च द्रोणतनयाः प्रोच्यन्ते ते
पतत्रिणः २५
कश्च द्रोणः प्रविख्यातो यस्य
पुत्रचतुष्टयम्
जातं गुणवतां तेषां धर्मज्ञानं
महात्मनाम् २६
मार्कण्डेय उवाच
शृणुष्वावहितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने पुरा

शक्रस्याप्सरसां चैव नारदस्य च सङ्गमे २७ नारदो नन्दनेऽपश्यत्पुंश्चलीगणमध्यगम् शक्रं सुराधिराजानं तन्मुखासक्तलोचनम् २८
स तेनर्षिवरिष्ठेन दृष्टमात्रः शचीपतिः समुत्तस्थौ स्वकं चास्मै ददावासनमादरात् २९
तं दृष्ट्वा बलवृत्रघ्नमुत्थितं त्रिदशाङ्गनाः
प्रणेमुस्ताश्च देवर्षिं विनयावनताः स्थिताः ३०
ताभिरभ्यर्चितः सोऽथ उपविष्टे शतक्रतौ यथार्हं कृतसम्भाषा कथाश्चक्रे मनोरमाः ३१
ततः कथान्तरे शक्रस्तमुवाच महामुनिम् शक्र उवाच
देह्याज्ञां नृत्यतामासां तव याभिमतेति
वै ३२
रम्भा वा कर्कशा वाथ उर्वश्यथ तिलोत्तमा
घृताची मेनका वापि यत्र वा भवतो रुचिः ३३
एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठो वाचं शक्रस्य
नारदः
विचिन्त्याप्सरसः प्राह विनयावनता
स्थिताः ३४
युष्माकमिह सर्वासां रूपौदार्यगुणाधिकम् आत्मानं मन्यते या तु सा नृत्यतु ममाग्रतः

३५
गुणरूपविहीनायाः सिद्धिर्नाट्यस्य नास्ति वै
चार्वधिष्ठानवन्नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बनम् ३६
मार्कण्डेय उवाच
तद्वाक्यसमकालं च एकैकास्ता नतास्ततः
अहं गुणाधिका न त्वं न त्वं
चान्याब्रवीदिदम् ३७
तासां संभ्रममालोक्य भगवान्पाकशासनः
पृच्छतां मुनिरित्याह वक्ता यां वो
गुणाधिकाम् ३८
शक्रच्छन्दानुयाताभिः पृष्टस्ताभिः स
नारदः
प्रोवाच यत्तदा वाक्यं जैमिने तन्निबोध
मे ३९
तपस्यन्तं नगेन्द्रस्थं या वः क्षोभयते
बलात्
दुर्वाससं मुनिश्रेष्ठं तां वो मन्ये
गुणाधिकाम् ४०
मार्कण्डेय उवाच
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वा वेपतकन्धराः अशक्यमेतदस्माकमिति ताश्चक्रिरे कथाः ४१
तत्राप्सरा वपुर्नाम मुनिक्षोभणगर्विता
प्रत्युवाचानुयास्यामि यत्रासौ संस्थितो मुनिः ४२

अद्य तं देहयन्तारं प्रयुक्तेन्द्रि यवाजिनम्
स्मरशस्त्रगलद्रश्मिं करिष्यामि कुसारथिम् ४३
ब्रह्मा जनार्दनो वापि यदि वा नीललोहितः तमप्यद्य करिष्यामि कामबाणक्षतान्तरम् ४४
इत्युक्त्वा प्रजगामाथ प्रालेयाद्रिं वपुस्तदा
मुनेस्तपःप्रभावेण प्रशान्तश्वापदाश्रमम् ४५
सा पुंस्कोकिलमाधुर्या यत्रास्ते स महामुनिः
क्रोशमात्रं स्थिता तस्मादगायत वराप्सराः ४६
तद्गीतध्वनिमाकर्ण्य मुनिर्विस्मितमानसः जगाम तत्र यत्रास्ते सा बाला रुचिरानना ४७
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं मुनिः संस्तभ्य मानसम्
क्षोभणायागतां ज्ञात्वा कोपामर्षसमन्वितः ४८
उवाचेदं ततो वाक्यं महर्षिस्तां महातपाः ४९
यस्माद्दुःखार्जितस्येह तपसो विघ्नकारणात्

आगतासि मदोन्मत्ते मम दुःखाय खेचरि ५०
तस्मात्सुपर्णगोत्रे त्वं
मत्क्रोधकलुषीकृता
जन्म प्राप्स्यसि दुष्प्रज्ञे
यावद्वर्षाणि षोडश ५१
निजरूपं परित्यज्य पक्षिणीरूपधारिणी चत्वारस्ते च तनया जनिष्यन्तेऽधमाप्सराः ५२
अप्राप्य तेषु च प्रीतिं शस्त्रपूता पुनर्दिवि
वासमाप्स्यसि वक्तव्यं नोत्तरं ते कथञ्चन ५३
इति वचनमसह्यं कोपसंरक्तदृष्टि- श्चलकलबलयांतां मानिनीं श्रावयित्वा तरलतरतरङ्गा गां परित्यज्य विप्रः प्रथितगुणगणौघां संप्रयातः खगङ्गाम् ५४ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे वपुशापो नाम प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः
मार्कण्डेय उवाच अरिष्टनेमिपुत्रोऽभूद्गरुडो नाम पक्षिराट्
गरुडस्याभवत् पुत्रः सम्पातिरिति विश्रुतः १
तस्याप्यासीत्सुतः शूरः सुपार्श्वो

वायुविक्रमः
सुपार्श्वतनयः कुन्तिः कुन्तिपुत्रः
प्रलोलुपः २
तस्यापि तनयावास्तां कङ्कः कन्धर एव च ३
कङ्कः कैलासशिखरे विद्युद्रूपेति विश्रुतम्
ददर्शाम्बुजपत्राक्षं राक्षसं धनदानुगम् ४
आपानासक्तममलग्दामाम्बरधारिणम् भार्य्यासहायमासीनं शिलापट्टेऽमले शुभे ५
तद्दृष्टमात्रं कङ्केन रक्षः क्रोधसमन्वितम्
प्रोवाच कस्मादायातस्त्वमितो ह्यण्डजाधम ६
स्त्रीसन्निकर्षे तिष्ठन्तं कस्मान्मामुपसर्पसि
नैष धर्मः सुबुद्धीनां मिथो निष्पाद्य वस्तुषु ७
कङ्क उवाच
साधारणोऽयं शैलेन्द्रो यथा तव तथा मम अन्येषां चैव जन्तूनां ममता भवतोऽत्र का ८
मार्कण्डेय उवाच
ब्रुवाणमित्थं खड्गेन कङ्कं चिच्छेद राक्षसः

क्षरत्क्षतजबीभत्सं विस्फुरन्तमचेतनम् ९
कङ्कं विनिहतं श्रुत्वा कन्धरः
क्रोधमूर्च्छितः
विद्युद्रूपवधायाशु
मनश्चक्रेऽण्डजेश्वरः १०
स गत्वा शैलशिखरं कङ्को यत्र हतः स्थितः तस्य संकलनं चक्रे भ्रातुर्ज्येष्ठस्य
खेचरः
कोपामर्षविवृत्ताक्षो नागेन्द्र इव
निःश्वसन् ११
जगामाथ स यत्रास्ते भ्रातृहा तस्य
राक्षसः
पक्षवातेन महता चालयन्भूधरान्वरान् १२
वेगात्पयोदजालानि विक्षिपन्क्षतजेक्षणः
क्षणात्क्षयितशत्रुः स पक्षाभ्यां
क्रान्तभूधरः १३
पानासक्तमतिं तत्र तं ददर्श निशाचरम् आताम्रवक्त्रनयनं हेमपर्यङ्कमाश्रितम् १४
स्रग्दामापूरितशिखं हरिचन्दनभूषितम् केतकीगर्भपत्राभैर्दन्तैर्घोरतराननम् १५
वामोरुमाश्रितां चास्य ददर्शायतलोचनाम् पत्नीं मदनिकां नाम पुंस्कोकिलकलस्वनाम् १६
ततो रोषपरीतात्मा कन्धरः कन्दरस्थितम्

तमुवाच सुदुष्टात्मन्नेहि युध्यस्व वै मया १७
यस्माज्जेष्ठो मम भ्राता विश्रब्धो घातितस्त्वया
तस्मात्त्वां मदसंसक्तं नयिष्ये यमसादनम् १८
विश्वस्तघातिनां लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम्
यास्यसे निरयान् सर्वांस्तांस्त्वमद्य मया हतः १९
मार्कण्डेय उवाच
इत्येवं पतगेन्द्रेण प्रोक्तं
स्त्रीसन्निधौ तदा
रक्षः क्रोधसमाविष्टं प्रत्यभाषत
पक्षिणम् २०
यदि ते निहतो भ्राता पौरुषं तद्धि दर्शितम्
त्वामप्यद्य हनिष्येऽहं खड्गेनानेन खेचर २१
तिष्ठ क्षणं नात्र जीवन् पतगाधम यास्यसि
इत्युक्त्वाञ्जनपुञ्जाभं विमलं
खड्गमाददे २२
ततः पतगराजस्य यक्षाधिपभटस्य च
बभूव युद्धमतुलं यथा गरुडशक्रयोः २३
ततः स राक्षसः क्रोधात्खड्गमाविध्य वेगवत्

चिक्षेप पतगेन्द्राय
निर्वाणाङ्गारवर्चसम् २४
पतगेन्द्रश्च तं खड्गं
किञ्चिदुत्प्लुत्य भूतलात्
वक्त्रेण जग्राह तदा गरुडः पन्नगं यथा २५
वक्त्रपादतलैर्भङ्क्त्वा चक्रे क्षोभमस्रण्डथा
तस्मिन्भग्ने ततः खड्गे बाहुयुद्धमवर्तत
२६
ततः पतगराजेन वक्षस्याक्रम्य राक्षसः हस्तपादकरैराशु शिरसा च वियोजितः २७
तस्मिन्विनिहते सा स्त्री खगं
शरणमभ्यगात्
किञ्चित्संजातसंत्रासा प्राह भार्या
भवामि ते २८
तामादाय खगश्रेष्ठः स्वकं गृहमगात्पुनः
गत्वा स निष्कृतिं भ्रातुर्विजःद्रू
द्युपनिपातनात् २९
कन्धरस्य च सा वेश्म
प्राप्येच्छारूपधारिणी
मेनकातनया सुभ्रूः सौपर्णं रूपमाददे ३०
तस्यां स जनयामास तार्क्षीं नाम सुतां तदा मुनिशापाग्निविप्लुष्टां वपुमप्सरसां
वराम्
तस्या नाम तदा चक्रे तार्क्षीमिति
विहङ्गमः ३१

मन्दपालसुताश्चासंश्चत्वारोऽमितबुद्धयःजरितारिप्रभृतयो द्रोणान्ता
द्विजसत्तमाः ३२
तेषां जघन्यो धर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः
उपयेमे स तां तार्क्षीं कन्धरानुमते
शुभाम् ३३
कस्यचित्त्वथ कालस्य तार्क्षी गर्भमवाप ह
सप्तपक्षाहिते गर्भे कुरुक्षेत्रं जगाम
सा ३४
कुरुपाण्डवयोर्युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे
भावित्वाच्चैव कार्यस्य रणमध्ये विवेश सा
३५
तत्रापश्यत्तदा युद्धं भगदत्तकिरीटिनोः
निरन्तरं शरैरासीदाकाशं शलभैरिव ३६
पार्थकोदण्डनिर्मुक्तमासन्नमतिवेगवत्
तस्या भल्लमहिश्यामं त्वचं चिच्छेद
जाठरीम् ३७
भिन्ने कोष्ठे शशाङ्काभं
भूमावण्डचतुष्टयम्
आयुषः सावशेषत्वात्तूलराशाविवापतत् ३८
तत्पातसमकालं च सुप्रतीकाद्गजोत्तमात्
पपात महती घ बाणसंछिन्नबन्धना ३९
समं समन्तात् प्राप्ता तु निर्भिन्नधरणीतला
छादयन्ती खगाण्डानि स्थितानि पिशितोपरि

४०
हते च तस्मिन्नृपतौ भगदत्ते नरेश्वरे बहून्यहान्यभूद्युद्धं कुरुपाण्डवसैन्ययोः ४१
वृत्ते युद्धे धर्मपुत्रे गते
शान्तनवान्तिकम्
भीष्मस्य गदतोऽशेषान् श्रोतुं धर्मान्
महात्मनः ४२
घण्टागतानि तिष्ठन्ति यत्राण्डानि
द्विजोत्तम
आजगाम तमुद्देशं शमीको नाम संयमी ४३
स तत्र शब्दण्टामणोच्चिचीकुचीति वाशताम्
बाल्यादस्फुटवाक्यानां विज्ञानेऽपि परे
सति ४४
अथर्षिः शिष्यसहितो शृघामुण्टत्पा
विस्मितः
अमातृपितृपक्षाणि शिशुकानि ददर्श ह ४५
तानि तत्र तथा भूमौ शमीको भगवान् मुनिः
दृष्ट्वा स विस्मयाविष्टः
प्रोवाचानुगतान् द्विजान् ४६
सम्यगुक्तं द्विट्यजाण शुक्रेणोशनसा
स्वयम्
पलायनपरं दृष्ट्वा दैत्यसैन्यं
सुरार्दितम् ४७
न गन्तव्यं निवर्त्तध्वं कस्माद् व्रजथ कातराः

उत्सृज्य शौर्य्ययशसी क्व गता न मरिष्यथ ४८
नश्यतो युध्यतो वापि तावद्भवति जीवितम् यावद्धातासृजत् पूर्वं न
यावन्मनसेप्सितम् ४९
एके म्रियन्ते स्वगृहे पलायन्तोऽपरे जनाः
भुञ्जन्तोऽन्नं तथैवापः पिबन्तो निधनं
गताः ५०
विलासिनस्तथैवान्ये कामयाना निरामयाः
अविक्षताङ्गाः शस्त्रैश्च
प्रेतराजवशंगताः ५१
अन्ये तपस्यभिरता नीताः प्रेतनृपानुगैः
योगाभ्यासे रताश्चान्ये नैव
प्रापुरमृत्युताम् ५२
शम्बराय पुरा क्षिप्तं वज्रं कुलिशपाणिना
हृदयेऽभिहतस्तेन तथापि न मृतोऽसुरः ५३
तेनैव खलु वज्रेण तेनैवेन्द्रेण दानवाः
प्राप्ते काले हता
दैत्यास्तत्क्षणान्निधनं गताः ५४
विदित्वैवं न सन्त्रासः कर्त्तव्यो
विनिवर्त्तते
ततो निवृत्तास्ते दैत्यास्त्यक्त्वा
मरणजं भयम् ५५
इति शुक्रवचः सत्यं कृतमेभिः खगोत्तमैः
ये युद्धेऽपि न सम्प्राप्ताः
पञ्चत्वमतिमानुषे ५६

काण्डानां पतनं विप्राः क्व घण्टापतनं समम्
क्व च मांसवसारक्तैर्भूमेरास्तरणक्रिया ५७
केऽप्येते सर्वथा विप्र नैते सामान्यपक्षिणः
दैवानुकूलता लोके महाभाग्यप्रदर्शिनी ५८
एवमुक्त्वा स तान् वीक्ष्य
पुनर्वचनमब्रवीत्
निवर्त्तताश्रमं यात गृहीत्वा
पक्षिबालकान् ५९
मार्जाराखुभयं यत्र नैषामण्डजजन्मनाम्
श्येनतो नकुलाद्वापि स्थाप्यन्तां तत्र
पक्षिणः ६०
द्विजाः किं वातियत्नेन मार्यन्ते
कर्मभिः स्वकैः
रक्ष्यन्ते चाखिला जीवा यथैते
पक्षिबालकाः ६१
तथापि यत्नः कर्तव्यो नरैः सर्वेषु
कर्मसु
कुर्वन् पुरुषकारन्तु वाच्यतां याति नो
सताम् ६२
इति मुनिवरचोदितास्ततस्ते
मुनितनयाः परिगृह्य पक्षिणस्तान्
तरुविटपसमाश्रितालिसङ्घं
ययुरथ तापसरम्यमाश्रमं स्वम् ६३

स चापि वन्यं मनसाभिकामितं प्रगृह्य मूलं कुसुमं फलं कुशान्
चकार चक्रायुधरुद्रवेधसां
सुरेन्द्रवैवस्वतः जातवेदसाम् ६४ अपाम्पतेर्गोष्पतिवित्तरक्षिणोः समीरणस्यापि तथा द्विजोत्तमाः धातुर्विधातुस्त्वथ वैश्वदेविकाः श्रुतिप्रयुक्ता विवधास्तु सत्क्रियाः ६५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे चटकोत्पत्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः
मार्कण्डेय उवाच
अहन्यहनि विप्रेन्द्र स तेषां मुनिसत्तमः
चकाराहारपयसा तथा गुप्त्या च पोषणम् १
मासमात्रेण जग्मुस्ते भानोः
स्यन्दनवर्त्मनि
कौतूहलविलोलाक्षैग्र्येर्दृआ!
मुनिकुमारकैः २
दृष्ट्वा महीं सनगरां
साम्भोनिधिसरिद्वराम्
रथचक्रप्रमाणां ते पुनराश्रममागताः ३
श्रमक्लान्तान्तरात्मानो महात्मानो वियोनिजाः

ज्ञानञ्च प्रकटीभूतं तत्र तेषां प्रभावतः ४
ऋषेः शिष्यानुकम्पार्थं वदतो धर्म्मनिश्चयम्
कृत्वा प्रदक्षिणं सर्वे चरणावभ्यवादयन् ५
ऊचुश्च मरणाद्घोरान्मोक्षिताः स्मस्त्वया मुने
आवासभक्ष्यपयसां त्वं नो दाता पिता गुरुः ६
गर्भस्थानां मृता माता पित्रा नैवापि पालिताः
त्वया नो जीवितं दत्तं शिशवो येन रक्षिताः ७
क्षितावक्षततेजास्त्वं कृमीणामिव शुष्यताम्
गजघण्टां समुत्पाट्य कृतवान् दुः खरेचनम् ८
कथं वर्द्धेयुरबलाः खस्थान् द्रक्ष्याम्यहं कदा
कदा भूमेर्द्रुमं प्राप्तान् द्रक्ष्ये वृक्षान्तरं गतान् ९
कदा मे सहजा कान्तिः पांशुना नाशमेष्यति एषां पक्षानिलोत्थेन मत्समीपविचारिणाम् १०
इति चिन्तयता तात भवता प्रतिपालिताः

ते साम्प्रतं प्रवृद्धाः स्मः प्रबुद्धाः करवाम किम् ११
इत्यृषिर्वचनं तेषां श्रुत्वा संस्कारवत्
स्फुटम्
शिष्यैः परिवृतः सर्वैः सह पुत्रेण
ष्ट्वङ्गिणा १२
कौतूहलपरो भूत्वा रोमाञ्चपटसंवृतः
उवाच तत्त्वतो ब्रूत प्रवृत्तेः करणं
गिरः १३
कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्भिर्विक्रिया
परा
रूपस्य वचसश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्हथ १४
पक्षिण ऊचुः
विपुलस्वानिति ख्यातः
प्रागासीन्मुनिसत्तमः
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे
सुकृषस्तुम्बुरुस्तथा १५
सुकृषस्य वयं पुत्राश्चत्वारः संयतात्मनः तस्यर्षेर्विनयाचारभक्तिनम्राः सदैव हि
१६
तपश्चरणशक्तस्य शास्यमानेन्द्रियस्य च
यथाभिमतमस्माभिस्तदा तस्योपपादितम् १७
समित्पुष्पादिकं सर्वं
यच्चैवाभ्यवहारिकम्
एवं तत्राथ वसतां तस्यास्माकञ्च कानने १८
आजगाम महावर्ष्मा भग्नपक्षो जरान्वितः

आताम्रनेत्रः शृस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः १९
सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसम् जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठमस्मच्छापभवाय च २०
पक्ष्युवाच
द्विजेन्द्रमां क्षुधाविष्टं परित्रातुमिहार्हसि
भक्षणार्थी महाभाग गतिर्भव ममातुला २१
विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठन्
पत्रिपत्रेरितेन वै
पतितोऽस्मि महाभाग श्वसनेनातिरंहसा २२
सोऽहं मोहसमाविष्टो भूमौ सप्ताहमस्मृतिः
स्थितस्तत्राष्टमेनाह्ना चेतनां
प्राप्तवानहम् २३
प्राप्तचेताः क्षुधाविष्टो भवन्तं शरणं गतः
भक्ष्यार्थी विगतानन्दो दूयमानेन चेतसा २४
तत् कुरुष्वामलमते मत्त्राणायाचलां मतिम् प्रयच्छ भक्ष्यं विप्रर्षे प्राणयात्राक्षमं मम २५
स एवमुक्तः प्रोवाच तमिन्द्रं
पक्षिरूपिणम्
प्राणसन्धारणार्थाय दास्ये भक्ष्यं
तवेप्सितम् २६

इत्युक्त्वा पुनरप्येनमपृच्छत् स द्विजोत्तमः
आहारः कस्तवार्थाय उपकल्प्यो भवेन्मया
स चाह नरमांसेन तृप्तिर्भवति मे परा २७
ऋषिरुवाच
कौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनञ्च ते
वयसः परिणामस्ते वर्त्तते नूनमण्डज २८
यस्मिन्नराणां सर्वेषामशेषेच्छा
निवर्त्तते
स कस्माद् वृद्धभावेऽपि सुनृशंसात्मको
भवान् २९
क्व मानुषस्य पिशितं क्व वयश्चरमं तव सर्वथा दुष्टभावानां प्रमथो नोपपद्यते ३०
अथवा किं मयैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम्
प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो भावितं मनः ३१
इत्युक्त्वा तं स विप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः
शीघ्रमस्मान् समाहूय गुणतोऽनुप्रशस्य च ३२
उवाच क्षुब्धहृदयो मुनिर्वाक्यं सुनिष्ठुरम्
विनयावनतान् सर्वान् भक्तियुक्तान् कृताञ्जलीन् ३३

कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठा ऋणैर्युक्ता मया सह
जातं श्रेष्ठमपत्यं वो यूयं मम यथा द्विजाः ३४
गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता ततः कुरुत मे वाक्यं निर्व्यलीकेन चेतसा ३५
तद्वाक्यसमकालञ्च प्रोक्तमस्माभिरादृतैः यद्वक्ष्यति भवांस्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ३६
ऋषिरुवाच
मामेष शरणं प्राप्तो विहंगः
क्षुत्तृषान्वितः
युष्मन्मांसेन येनास्य क्षणं
तृप्तिर्भवेत वै ३७
तृष्णाक्षयञ्च रक्तेन तथा शीघ्नं विधीयताम्
ततो वयं प्रव्यथिताः
प्रकम्पोद्भूतसाध्वसाः
कष्टं कष्टमिति प्रोच्य नैतत् कर्मेति
चाब्रुवन् ३८
कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः
विनाशयेद् घातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा
सुतः ३९
पितृदेवमनुष्याणां यान्युक्तानि ऋणानि वै तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सुतः

४०
तस्मान्नैतत् करिष्यामो नो चीर्णं यत् पुरातनैः
जीवन् भद्राण्यवाप्नोति जीवन् पुण्यं करोति च ४१
मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युपरतिस्तथा आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जनाः ४२
इत्थं श्रुत्वा वचोऽस्माकं मुनिः
क्रोधादिव ज्वलन्
प्रोवाच पुनरप्यस्मान् निर्दहन्निव
लोचनैः ४३
प्रतिज्ञातं वचो मह्यं यस्मान्नैतत्
करिष्यथ
तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनौ
प्रयास्यथ ४४
एवमुक्त्वा तदा सोऽस्मांस्तं
विहङ्गमथाब्रवीत्
अन्त्येष्टिमात्मनः कृत्वा
शास्त्रतश्चौर्ध्वदैहिकम् ४५
भक्षयस्व सुविश्रब्धो मामत्र द्विजसत्तम
आहारीकृतमेतत्ते मया देहमिहात्मनः ४६
एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्वं
प्रचक्ष्यते
यावत् पतगजास्रत्य स्वसत्यपरिपालनम् ४७
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिस्तत् पुण्यं

प्राप्यते महत्
कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत् सत्यपरिपालनात् ४८
इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा सोऽन्तर्विस्मयनिर्भरः
प्रत्युवाच मुनिं शक्रः पक्षिरूपधरस्तदा ४९
योगमास्थाय विप्रेन्द्रत्यजेदं स्वं कलेवरम्
जीवज्जन्तुं हि विप्रेन्द्र न भक्षामि कदाचन ५०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
योगयुक्तोऽभवन्मुनिः
तं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽप्याह
स्वदेहभृत् ५१
भो भो विप्रेन्द्र बुध्यस्व ग्र्यबुआ! बोध्यं बुधात्मक
जिज्ञासार्थं मयाऽयं ते अपराधः कृतोऽनघ ५२
तत् क्षमस्वाऽमलमते का चेच्छा क्रियतां तव
पालनात् सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा
त्वयि ५३
अद्यप्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं
प्रादुर्भविष्यति
तपस्यथ तथा धर्मे न ते विघ्नो भविष्यति ५४

इत्युक्त्वा तु गते शक्रे पिता कोपसमन्वितः
प्रणम्य शिरसास्माभिरिदमुक्तो महामुनिः ५५
बिभ्यतां मरणात्तात त्वमस्माकं महामते क्षन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता हि
नः ५६
त्वगस्थिमांससङ्घाते पूयशोणितपूरिते
कर्तव्या न रतिर्यत्र तत्रास्माकमियं
रतिः ५७
श्रूयतां च महाभाग यथा लोको विमुह्यति
कामक्रोधादिभिर्दोषैरवशः प्रबलारिभिः ५८
प्रज्ञाप्राकारसंयुक्तमस्थिस्थूणं परं
महत्
चर्मभित्तिमहारोधं मांसशोणितलेपनम् ५९
नवद्वारं महायामं सर्वतः द्ध्ययाउ!
वेष्टितम्
नृपश्च पुरुषस्तत्र चेतनावानवस्थितः ६०
मन्त्रिणौ तस्य बुद्धिश्च मनश्चैव
विरोधिनौ
यतेते वैरनाशाय तावुभावितरेतरम् ६१
नृपस्य तस्य चत्वारो नाशमिच्छन्ति
विद्विषः
कामः क्रोधस्तथा लोभो मोहश्चान्यस्तथा
रिपुः ६२
यदा तु स नृपस्तानि द्वाराण्यावृत्य

तिष्ठति
सदा सुस्थबलश्चैव निरातङ्कश्च जायते ६३
जातानुरागो भवति शत्रुभिर्नाभिभूयते ६४
यदा तु सर्वद्वाराणि विवृतानि स मुञ्चति
रागो नाम तदा
शत्रुर्नेत्रादिद्वारमृच्छति ६५
सर्वव्यापी महायामः पञ्चद्वारप्रवेशनः
तस्यानुमार्गं विशति तद्वै घोरं
रिपुत्रयम् ६६
प्रविश्याथ स वै तत्र द्वारैरिन्द्रियसंज्ञकैः
रागः संश्लेषमायाति मनसा च सहेतरैः ६७
इन्द्रियाणि मनश्चैव वशे कृत्वा दुरासदः द्वाराणि च वशे कृत्वा प्राकारं नाशयत्यथ ६८
मनस्तस्याश्रितं दृष्ट्वा
बुद्धिर्नश्यति तत्क्षणात्
अमात्यरहितस्तत्र पौरवर्गोज्झितस्तथा ६९
रिपुभिर्लब्धविवरः स नृपो नाशमृच्छति
एवं रागस्तथा मोहो लोभः क्रोधस्तथैव च ७०
प्रवर्तन्ते दुरात्मानो
मनुष्यस्मृतिनाशकाः
रागात्तु क्रोधः प्रभवति
क्रोधाल्लोभोऽभिजायते ७१
लोभाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्
प्रणश्यति ७२
एवं प्रणष्टबुद्धीनां
रागलोभानुवर्तिनाम्
जीविते च सलोभानां प्रसादं कुरुसत्तम ७३
योऽयं शापो भगवता दत्तः स न भस्नवेथा
न तामसीं गतिं कष्टां व्रजेम मुनिसत्तम ७४
त्तऋषिरुवा
यन्मयोक्तं न तन्मिथ्या भविष्यति कदाचन न मे वागनृतं प्राह यावदद्येति पुत्रकाः ७५
दैवमात्रं परं मन्ये धिक् पौरुषमनर्थकम् अकार्यं कारितो येन बलादहमचिन्तितम् ७६
यस्माच्च युष्माभिरहं प्रणिपत्य
प्रसादितः
तस्मात् तिर्य्यक्त्वमापन्नाः परं
ज्ञानमवाप्स्यथ ७७
ज्ञानदर्शितमार्गाश्च
निर्द्धूतक्लेशकल्मषाः
मत्प्रसादादसन्दिग्धाः परां
सिद्धिमवाप्स्यथ ७८
एवं शप्ताः स्म भगवन् पित्रा दैववशात्
पुरा
ततः कालेन महता योन्यन्तरमुपागताः ७९
जाताश्च रणमध्ये वै भवता परिपालिताः

वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ खगत्वं समुपागताः ८०
नास्त्यसाविह संसारे यो न दिष्टेन बाध्यते
चसर्वेषामेव जन्तूनां दैवाधीनं हि चेष्टितम् ८१
मार्कण्डेय उवाच
इति तेषां वचः श्रुत्वा शमीको भगवान् मुनिः
प्रत्युवाच महाभागः समीपस्थायिनो द्विजान् ८१
पूर्वमेव मया प्रोक्तं भवतां सन्निधाविदम्
सामान्यपक्षिणो नैते केऽप्येते
द्विजसत्तमाः
ये युद्धेऽपि न सम्प्राप्ताः
पञ्चत्वमतिमानुषे ८२
ततः प्रीतिमता तेन तेऽनुज्ञाता महात्मना
जग्मुः शिखरिणां श्रेष्टं विन्ध्यं
द्रुमलतायुतम् ८३
यावदद्य स्थितास्तस्मिन्नचले धर्मपक्षिणः
तपः स्वाध्यायनिरताः समाधौ कृतनिश्चयाः ८४
इति मुनिवरलब्धसत्क्रियास्ते मुनितनया विहगत्वमभ्युपेताः

गिरिवरगहनेऽतिपुण्यतोये यतमनसो निवसन्ति विन्ध्यपृष्ठे ८५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे विन्ध्यप्राप्तिर्नाम तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः
मार्कण्डेय उवाच
एवं ते द्रोणतनयाः पक्षिणो ज्ञानिनोऽभवन्
वसन्ति ह्यचले विन्ध्ये तानुपास्व च
पृच्छ च १
इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य
जैमिनिः
जगाम विन्ध्यशिखरं यत्र ते धर्मपक्षिणः २
तन्नगासन्नभूतश्च शुश्राव पठतां ध्वनिम्
श्रुत्वा च विस्मयाविष्टश्चिन्तयामास
जैमिनिः ३
स्थानसौष्ठवसम्पन्नं जितश्वासमविश्रमम्
विस्पष्टमपदोषञ्च पठ्यते द्विजसत्तमैः ४
वियोनिमपि सम्प्राप्तानेतान्
मुनिकुमारकान्
चित्रमेतदहं मन्ये न जहाति सरस्वती ५
बन्धुवर्गस्तथा मित्रं यच्चेष्टमपरं गृहे
त्यक्त्वा गच्छति तत्सर्वं न जहाति
सरस्वती ६
इति सञ्चिन्तयन्नेव विवेश गिरिकन्दरम्

प्रविश्य च ददर्शासौ शिलापट्टगतान्
द्विजान् ७
पठतस्तान् समालोक्य मुखदोषविवर्जितान्
सोऽथ शोकेन हर्षेण सर्वानेवाभ्यभाषत ८
स्वस्त्यस्तु वो द्विजश्रेष्ठा जैमिनिं
मां निबोधत
व्यासशिष्यमनुप्राप्तं भवतां
दर्शनोत्सुकम् ९
मन्युर्न खलु कर्तव्यो यत् पित्रातीव
मन्युना
शप्ताः खगत्वमापन्नाः सर्वथा दिष्टमेव
तत् १०
स्फीतद्रव्ये कुले केचिज्जाताः किल
मनस्विनः
द्रव्यनाशे द्विजेन्द्रास्ते शबरेण
सुसान्त्विताः ११
दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे
पातयित्वा च पात्यन्ते त एव तपसः क्षयात्
१२
एतद्दृष्टं सुबहुशो विपरीतं तथा मया
भावाभावसमुच्छेदैरजं व्याकुलं जगत् १३
इति सञ्चिन्त्य मनसा न शोकं कर्तुमर्हथ
ज्ञानस्य फलमेतावच्छोकहर्षैरधृष्यता १४
ततस्ते जैमिनिं सर्वे पाद्यार्घ्याभ्यामपूजयन्

अनामयञ्च पप्रच्छुः प्रणिपत्य महामुनिम् १५
अथोचुः खगमाः सर्वे व्यासशिष्यं तपोनिधिम्
सुखोपविष्टं विश्रान्तं पक्षानिलहतक्लमम् १६
पक्षिण ऊचुः
अद्य नः सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम्
यत् पश्यामः सुरैर्वन्द्यं तव
पादाम्बुजद्वयम् १७
पितृकोपाग्निरुद्भूतो यो नो देहेषु
वर्तते
सोऽद्य शान्तिं गतो विप्र
युष्मद्दर्शनवारिणा १८
कच्चित्ते कुशलं ब्रह्मन्नाश्रमे मृगपक्षिषु
वृक्षेष्वथ लतागुल्मत्वक्सारतृणजातिषु
१९
अथवा नैतदुक्तं हि सम्यगस्माभिरादृतैः भवता सङ्गमो येषां तेषामकुशलं कुतः २०
प्रसादञ्च कुरुष्वात्र ब्रूह्यागमनकारणम्
देवानामिव संसर्गो भवतोऽभ्युदयो महान्
केनास्मद्भाग्यगुरुणा आनीतो
दृष्टिगोचरम् २१
जैमिनिरुवाच

श्रूयतां द्विजशार्दूलाः कारणं येन कन्दरम्
विन्ध्यस्येहागतो रम्यं रेवावारिकणोक्षितम्
सन्देहान् भारते शास्त्रे तान् प्रष्टुं गतवानहम् २२
मार्कण्डेयं महात्मानं पूर्वं
भृगुकुलोद्वहम्
तमहं पृष्टवान् प्राप्य सन्देहान् भरतं
प्रति २३
स च पृष्टो मया प्राह सन्ति विन्ध्ये
महाचले
द्रोणपुत्रा महात्मानस्ते
वक्ष्यन्त्यर्थविस्तरम् २४
तद्वाक्यचोदितश्चेममागतोऽहं महागिरिम्
तच्छृणुध्वमशेषेण श्रुत्वा
व्याख्यातुमर्हथ २५
पक्षिण ऊचुः
विषये सति वक्ष्यामो निर्विशङ्कः स्रणुष्व तत्
कथं तन्न वदिष्यामो यदस्मद्बुद्धिगोचरम् २६
चतुर्ष्वपि हि वेदेषु धर्मशास्त्रेषु चैव हि
समस्तेषु तथाङ्गेषु यच्चान्यद्वेदसम्मितम् २७

एतेषु गोचरोऽस्माकं बुद्धेर्ब्राह्मणसत्तम
प्रतिज्ञान्तु समारोढुं तथापि नहि शक्नुमः २८
तस्माद्वदस्व विश्रब्धं सन्दिग्धं यशृइ!
भारते
वक्ष्यामस्तव धर्मज्ञ न चेन्मोहो
भविष्यति २९
जैमिनिरुवाच
सन्दिग्धानीह वस्तूनि भारतं प्रति यानि
मे
द्धणुध्वममलास्तानि श्रुत्वा
व्याख्यातुमर्हथ ३०
कस्मान्मानुषतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि
जनार्दनः
वासुदेवोऽखिलाधारः सर्वकारणकारणम् ३१
कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा द्रुपदात्मजा
पञ्चानां महिषी कृष्णा सुमहानत्र संशयः ३२
भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कस्माच्चक्रे
हलायुधः ३३
कथं च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः
पाण्डुनाथा महात्मानो वधमापुरनाथवत् ३४
एतत् सर्वं कथ्यतां मे सन्दिग्धं भारतं

प्रति
कृताशृऽर्थोहं सुखं येन गच्छेयं
निजमाश्रमम् ३५
पक्षिण ऊचुः
नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे
पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च ३६
चतुर्व्यूहात्मने तस्मै त्रिगुणायागुणाय
च
वरिष्ठाय गरिष्ठाय वरेण्यायामृताय च ३७
यस्मादणुतरं नास्ति यस्मान्नास्ति
बृहत्तरम्
येन विश्वमिदं व्याप्तमजेन जगदादिना ३८
आविर्भावतिरोभावदृष्टादृष्टविलक्षणम् वदन्ति यत्सृष्टमिदं तथैवान्ते च संहृतम् ३९
ब्रह्मणे चादिदेवाय नमस्कृत्य समाधिना
ऋक्सामान्युरन् वक्त्रैर्यः पुनाति
जगत्त्रयम् ४०
प्रणिपत्य तथेशानमेकबाणविनिर्जितैः
यस्यासुरगणैर्यज्ञा विलुप्यन्ते न
यज्विनाम् ४१
प्रवक्ष्यामो मतं कृत्स्नं
व्यासस्याद्भुतकर्मणः
येन भारतमुद्दिश्य धर्माद्याः
प्रकटीकृताः ४२
आपो नारा इति प्रोक्ता

मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ४३
स देवो भगवान् सर्वं व्याप्य नारायणो विभुः
चतुर्द्धा संस्थितो ब्रह्मन् सगुणो निर्गुणस्तथा ४४
एका मूर्तिरनिर्देंश्या शुक्लां पश्यन्ति
तां बुधाः
ज्वालामालोपरुद्धाङ्गी निष्ठा सा योगिनां
परा ४५
दूरस्था चान्तिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा
वासुदेवाभिधानोऽसौ निर्ममत्वेन दृश्यते ४६
रूपवर्णादयस्तस्या न भावाः कल्पनामयाः अस्त्येव सा सदा शुद्धा सुप्रतिष्ठैकरूपिणी ४७
द्वितीया पृथिवीं मूर्द्ध्ना शेषाख्या
धारयत्यधः
तामसी सा समाख्याता तिर्यक्त्वं
समुपाश्रिता ४८
तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा
सत्त्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया
धर्मसंस्थानकारिणी ४९
चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा

रजस्तस्या गुणः सर्गं सा करोति सदैव हि ५० या तृतीया हरेर्मूर्तिः प्रजापालनतत्परा सा तु धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि ५१
प्रोद्धूतानसुरान् हन्ति धर्मविच्छित्तिकारिणः
पाति देवान् सतश्चान्यान् धर्मरक्षापरायणान् ५२
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति जैमिने अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजत्यसौ ५३
भूत्वा पुरा वराहेण तुण्डेनापो निरस्य च एकया दंष्ट्रयोत्खाता नलिनीव वसुन्धरा ५४
कृत्वा नृसिंहरूपञ्च हिरण्यकशिपुर्हतः विप्रचित्तिमुखाश्चान्ये दानवा विनिपातिताः ५५
वामनादींस्तथैवाद्गिन्या
संख्यातुमिहोत्सहे
अवतारांश्च तस्येह माथुरः साम्प्रतं
त्वयम् ५६
इति सा सात्त्विकी मूर्तिरवतारान् करोति
वै
प्रन्नद्युए!ति च साख्याता
रक्षाकर्मण्यवस्थिता ५७
देवत्वेऽथ मनुष्यत्वे तिर्यग्योनौ च

संस्थिता
गृह्णाति तत्स्वभावं च वासुदेवेच्छया सदा ५८
इत्येतत्ते समाख्यातं कृतकृत्योऽपि यत्प्रभुः
मानुषत्वं गतो विष्णुः शृणुष्वास्योत्तरं पुनः ५९
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे चतुर्व्यूहावतारो नाम चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः
पक्षिण ऊचुः
त्वष्टृपुत्रे हते पूर्वं ब्रह्मन्निन्द्रस्य तेजसः
ब्रह्महत्याभिभूतस्य परा हानिरजायत १
तद्धर्मं प्रविवेशाथ शाक्रतेजोऽपचारतः
निस्तेजाश्चाभवच्छक्रो धर्मे तेजसि
निर्गते २
ततः पुत्रं हतं श्रुत्वा त्वष्टा
क्रुद्धः प्रजापतिः
अवलुञ्च्य जटामेकामिदं वचनमब्रवीत् ३
अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं त्रयो लोकाः
सदेवताः
स च पश्यतु दुर्बुद्धिर्ब्रह्महा
पाकशासनः ४
स्वकर्माभिरतो येन मत्सुतो विनिपातितः

इत्युक्त्वा कोपरक्ताक्षो जटामग्नौ जुहाव ताम् ५
ततो वृत्रः समुत्तस्थौ ज्वालामाली महासुरः
महाकायो महादंष्ट्रो भिन्नाञ्जनचयप्रभः ६
इन्द्रशत्रुरमेयात्मा त्वष्टृतेजोपबृंहितः
अहन्यहनि सोऽवर्द्धदिषुपातं महाबलः ७
वधाय चात्मनो दृष्ट्वा वृत्रं शक्रो
महासुरम्
प्रेषयामास सप्तर्षीन् सन्धिमिच्छन्
भयातुरः ८
सख्यञ्चक्रुस्ततस्तस्य वृत्रेण
समयांस्तथा
ऋषयः प्रीतमनसः सर्वभूतहिते रताः ९
समयस्थितिमुल्लंघ्य यदा शक्रेण घातितः
वृत्रो हत्याभिभूतस्य तदा बलमशीर्यत १०
तच्छक्रदेहविभ्रष्टं बलं मारुतमाविशत् सर्वव्यापिनमव्यक्तं बलस्यैवाधिदैवतम् ११
अहल्याञ्च यदा शक्रो गौतमं रूपमास्थितः
धर्षयामास देवेन्द्रस्तदा रूपमहीयत १२
अङ्गप्रत्यङ्गलावण्यं यदतीव मनोरमम्
विहाय दुष्टं देवेन्द्रं
नासत्यावगमत्ततः १३

धर्मेण तेजसा त्यक्तं बलहीनमरूपिणम् ज्ञात्वा सुरेशं दैतेयास्तज्जये
चक्रुरुद्यमम् १४
राज्ञामुद्रिक्तवीर्याणां देवेन्द्रं
विजिगीषवः
कुलेष्वतिबला दैत्या अजायन्त महामुने १५
कस्यचित्त्वथ कालस्य धरणी भारपीडिता
जगाम मेरुशिखरं सदो यत्र दिवौकसाम् १६
तेषां सा कथयामास भूरिभारावपीडिता
दनुजात्मजदैत्योत्थं खेदकारणमात्मनः १७
एते भवद्भिरसुरा निहताः पृथुलौजसः
ते सर्वे मानुषे लोके जाता गेहेषु
भूभृताम् १८
अक्षौहिण्यो हि बहुलास्तद्भारार्त्ता
व्रजाम्यधः
तथा कुरुध्वं त्रिदशा यथा
शान्तिर्भवेन्मम १९
पक्षिण ऊचुः
तेजोभागैस्ततो देवा अवतेरुर्दिवो महीम्
प्रजानामुपकारार्थं भूभारहरणाय च २०
यदिन्द्रदेहजं तेजस्तन्मुमोच स्वयं वृषः
कुन्त्यां जातो महातेजास्ततो राजा
युधिष्ठिरः २१
बलं मुमोच पवनस्ततो भीमो व्यजायत
शक्रवीर्यार्द्धतश्चैव जज्ञे पार्थो
धनञ्जयः २२

उत्पन्नौ यमलौ माद्र्यां शक्ररूपौ
महाद्युती
पञ्चधा भगवानित्थमवतीर्णः शतक्रतुः २३
तस्योत्पन्ना महाभागा पत्नी कृष्णा
हुताशनात् २४
शक्रस्यैकस्य सा पत्नी कृष्णा नान्यस्य कस्यचित्
योगीश्वराः शरीराणि कुर्वन्ति बहुलान्यपि २५
पञ्चानामेकपत्नीत्वमित्येतत् कथितं तव श्रूयतां बलदेवोऽपि यथा यातः सरस्वतीम् २६
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे इन्द्र विक्रिया नाम पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः
पक्षिण ऊचुः
रामः पार्थे परां प्रीतिं ज्ञात्वा कृष्णस्य लाङ्गली
चिन्तयामास बहुधा किं कृतं सुकृतं भवेत् १
कृष्णेन हि विना नाहं यास्ये दुर्योधनान्तिकम्
पाण्डवान् वा समाश्रित्य कथं दुर्योधनं नृपम् २
जामातरं तथा शिष्यं घातयिष्ये नरेश्वरम्

तस्मान्न पार्थं यास्यामि नापि दुर्योधनं
नृपम् ३
तीर्थेष्वाप्लावयिष्यामि
तावदात्मानमात्मना
कुरूणां पाण्डवानां च यावदन्ताय कल्पते ४
इत्यामन्त्र्य हृषीकेशं पार्थदुर्योधनावपि
जगाम द्वारकां शौरिः स्वसैन्यपरिवारितः ५
गत्वा द्वारवतीं रामो हृष्टपुष्टजनाकुलाम्
श्वो गन्तव्येषु तीर्थेषु पपौ पानं हलायुधः ६
पीतपानो जगामाथ रैवतोद्यानमृद्धिमत् हस्ते गृहीत्वा समदां रेवतीमप्सरोपमाम् ७
स्त्रीकदम्बकमध्यस्थो ययौ मत्तः पदा
स्खलन्
ददर्श च वनं वीरो रमणीयमनुत्तमम् ८
सर्वर्त्तुफलपुष्पाढ्यं शाखामृगगणाकुलम्
पुण्यं पद्मवनोपेतं सपल्वलमहावनम् ९
स शृण्वन् प्रीतिजननान् बहून् मदकलान्
शुभान्
श्रोत्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान्
खगमुखेरितान् १०
सर्वर्त्तुफलभाराढ्यान्

सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलान्
अपश्यत् पादपांस्तत्र विहगैरनुनादितान् ११
आम्रानाम्रातकान् भव्यान्नारिकेलान् सतिन्दुकान्
आबिल्वकांस्तथा जीरान् दाडिमान् बीजपूरकान् १२
पनसाँ ल्लकुचान् मोचान्नीपांश्चातिमनोहरान्
पारावताँ श्च कङ्कोलान्नलिनानम्लवेतसान् १३
भल्लातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान्
म्नइदान् करमर्दांश्च हरीतकविभीतकान् १४
एतानन्यांश्च स तरून् ददर्श यदुनन्दनः
तथैवाशोकपुन्नागकेतकीबकुलानथ १५
चम्पकान् सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्
समालतीन्
पारिजातान् कोविदारान् मन्दारान् बदराँ
स्तथा १६
पाटलान् पुष्पितान् रम्यान्
देवदारुद्रुमांस्तथा
सालांस्तालांस्तमालांश्च किंशुकान्
वञ्जुलान् वरान् १७
चकोरैः शातपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः १८

प्रियपुत्रैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं
कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितम् १९
सरांसि च मनोज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा नीलोत्पलैः
शुभैः २०
कह्लारैः कमलैश्चापि आचितानि समन्ततः कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकुक्कुटैः २१
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कूर्मैङ्गुर्मभिरेव च
एभिश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः २२
क्रमेणेत्थं वनं शौद्गुर्वीरिमाणो मनोरमम्
जगामानुगतः स्त्रीभिर्लतागृहमनुत्तमम् २३
स ददर्श द्विजांस्तत्र वेदवेदाङ्गपारगान् कौशिकान् भार्गवांश्चैव भरद्वाजान् सगौतमान् २४
विविधेषु च सम्भूतान् वंशेषु द्विजसत्तमान् कथाश्रवणबद्धोत्कानुपविष्टान् महत्सु च २५
कृष्णाजिनोत्तरीयेषु कुशेषु च वृषीषु च

सूतञ्च तेषां मध्यस्थं कथयानं कथाः शुभाः २६
पौराणिकीः सुरर्षीणामाद्यानां चरिताश्रयाः
दृष्ट्वा रामं द्विजाः सर्वे
मधुपानारुणेक्षणम् २७
मत्तोऽयमिति मन्वानाः
समुत्तस्थुस्त्वरान्विताः
पूजयन्तो हलधरमृते तं सूतवंशजम् २८
ततः क्रोधसमाविष्टो हली सूतं महाबलः निजघान विवृत्ताक्षः क्षोभिताशेषदानवः २९
अध्यास्यति पदं ब्राह्मं तस्मिन् सूते
निपातिते
निष्क्रान्तास्ते द्विजाः सर्वे वनात्
कृष्णाजिनाम्बराः ३०
अवधूतं तथात्मानं मन्यमानो हलायुधः
चिन्तयामास सुमहन्मया पापमिदं कृतम् ३१
ब्राह्मं स्थानं गतो ह्येष यत्सूतो
विनिपातितः
तथा हीमे द्विजाः सर्वे मामवेक्ष्य
विनिर्गताः ३२
शरीरस्य च मे गन्धो लोहस्येवासुखावहः
आत्मानञ्चावगच्छामि ब्रह्मघ्नमिव
कुत्सितम् ३३
धिगमर्षं तथा क्ष्यममतिमानमभीरुताम्

यैराविष्टेन सुमहन्मया पापमिदं कृतम् ३४
तत्क्षयार्थं चरिष्यामि व्रतं
द्वादशवार्षिकम्
स्वकर्मख्यापनं कुर्वंन्
प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ३५
अथ येयं समारब्धा तीर्थयात्रा मयाधुना एतामेव प्रयास्यामि प्रतिलोमां सरस्वतीम् ३६
अतो जगाम रामोऽसौ प्रतिलोमां सरस्वतीम् ततः परं शृणुष्वेमं पाण्डवेयकथाश्रयम् ३७
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे बलदेवब्रह्महत्या नाम षष्ठोध्यायः

सप्तमोऽध्यायः
धर्मपक्षिण ऊचुः
हरिश्चन्द्रे ति राजर्षिरासीत् त्रेतायुगे पुरा
धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोल्लसत्कीर्तिरुत्तमः १
न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं
नृणाम्
नाधर्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति
पार्थिवे २
बभूवुर्न तथोन्मत्ता धनवीर्य्यतपोमदैः नाजायन्त स्त्रियश्चैव

काश्चिदप्राप्तयौवनाः ३
स कदाचिन्महाबाहुररण्येऽनुसरन् मृगम्
शुश्राव शब्दमसकृत् त्रायस्वेति च
योषिताम् ४
स विहाय मृगं राजा मा भैषीरित्यभाषत
मयि शासति दुर्मेधाः
कोऽयमन्यायवृत्तिमान् ५
तत्क्रन्दितानुसारी च
सर्वारम्भविघातकृत्
एकस्मिन्नन्तरे रौद्रो विघ्नराट्
समचिन्तयत् ६
विश्वामित्रोऽयमतुलं तप आस्थाय
वीर्य्यवान्
प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति
व्रती ७
साध्यमानाः क्षमामौनचित्तसंयमिनाऽमुना
ता वै भयार्त्ताः क्रन्दन्ति कथं
कार्यमिदं मया ८
तेजस्वी कौशिह्यकेष्ठो वयमस्य सुदुर्बलाः
क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं
प्रतिभाति मे ९
अथवायं नृपः प्राप्तो मा भैरिति वदन् मुहुः
इममेव प्रविश्याशु साधयिष्ये यथेप्सितम् १०
इति संचिन्त्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै ततः

तेनाविष्टो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ११
कोऽयं बघ्नाति वस्त्रान्ते पावकं पापकृन्नरः
बलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावुपस्थिते १२
सोऽद्य
मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति १३

विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा
तन्नृपतेर्वचः
क्रुद्धे चर्षिवरे तस्मिन्नेशुर्विद्याः
क्षणेन ताः १४
स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं
तपोनिधिम्
भीतः प्रावेपतात्यर्थं
सहसाश्वत्थपर्णवत् १५
स दुरात्मन्निति यदा मुनिस्तिष्ठेति
चाब्रवीत्
ततः स राजा विनयात् प्रणिपत्याभ्यभाषत १६
भगवन्नेष धर्म्मो मे नापराधो मम प्रभो
न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे १७
दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन महीक्षिता

चापं चोद्यम्य योद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः १८
विश्वामित्र उवाच
दातव्यं कस्य के रक्ष्याः कैर्योद्धव्यं च ते नृप
क्षिप्रमेतत् समाचक्ष्व यद्यधर्मभयं तव १९
हरिश्चन्द्र उवाच
दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः
रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्त्तव्यं परिपन्थिभिः २०
विश्वामित्र उवाच
यदि राजा भवान् सम्यग्राजधर्ममवेक्षते
निर्वेष्टुकामो विप्रोऽहं
दीयतामिष्टदक्षिणा २१
पक्षिण ऊचुः
एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् २२
उच्यतां भगवन् यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुर्लभम् २३
हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पत्नी कलेवरम्

प्राणा राज्यं पुरं लक्ष्मीर्यदभिप्रेतमात्मनः २४
विश्वामित्र उवाच
राजन् प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः
प्रतिग्रहः
प्रयच्छ प्रथमं तावद् दक्षिणां
राजसूयिकीम् २५
राजोवाच
ब्रह्मंस्तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो
ह्यहम्
व्रियतां द्विजशार्दूल यस्तवेष्टः
प्रतिग्रहः २६
विश्वामित्र उवाच
ससागरां धरामेतां सभूभृद्ग्रामपत्तनाम्
राज्यं च सकलं वीर रथाश्वगजसङ्कुलम् २७
कोष्ठागारं च कोशं च यच्चान्यद्विद्यते तव
विना भार्य्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ २८
धर्मं च सर्वधर्मज्ञ योगान्तमनुगच्छति बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत् प्रदीयताम् २९
पक्षिण ऊचुः
प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृपः तस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ३०

विश्वामित्र उवाच
सर्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यमुर्व्वी बलं धनम्
प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यस्थे तापसे मयि ३१
हरिश्चन्द्र उवाच
यस्मिन्नपि मया काले ब्रह्मन् दत्ता
वसुन्धरा
तस्मिन्नपि भवान् स्वामी किमुताद्य
महीपतिः ३२
विश्वामित्र उवाच
यदि राजंस्त्वया दत्ता मम सर्व्वा
वसुन्धरा
यत्र मे विषये स्वाम्यं
तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि ३३
श्रोणीसूत्रादिसकलं मुक्त्वा
भूषणसंग्रहम्
तरुवल्कलमाबध्य सह पत्न्या सुतेन च ३४
पक्षिण ऊचुः
तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं
प्रचक्रमे
स्वपत्न्या शैव्यया सार्द्धं
बालकेनात्मजेन च ३५
व्रजतः स ततो रुद्ध्वा पन्थानं प्राह तं नृपम्
क्व यास्यसीत्यदत्त्वा मे दक्षिणां

राजसूयिकीम् ३६
हरिश्चन्द्र उवाच
भगवन् राज्यमेतत्ते दत्तं निहतकण्टकम् अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्नद्य देहत्रयं मम ३७
विश्वामित्र उवाच
तथापि खलु दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा
विशेषतो ब्राह्मणानां हन्त्यदत्तं
प्रतिश्रुतम् ३८
यावत्तोषो राजसूये ब्राह्मणानां भवेन्नृप
तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ३९
प्रतिश्रुत्य च दातव्यं योद्धव्यं
चाततायिभिः
रक्षितव्यास्तथा चार्त्तास्त्वयैव
प्राक् प्रतिश्रुतम् ४०
हरिश्चन्द्र उवाच
भगवन् साम्प्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण
ते
प्रसादं कुरु विप्रर्षे सद्भावमनुचिन्त्य
च ४१
विश्वामित्र उवाच
किम्प्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते
जनाधिप
शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्निरन्यथा त्वां
प्रधक्ष्यति ४२
हरिचन्द्र उवाच

मासेन तव विप्रर्षे प्रदास्ये दक्षिणाधनम्
साम्प्रतं नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ४३
विश्वामित्र उवाच
गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपालय शिवश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ४४
पक्षिण ऊचुः
अनुज्ञातश्च गच्छेति जगाम वसुधाधिपः श्रपामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ४५
तं सभार्य्यं नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं ससुतं पुरात्
दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः पौरा राज्ञश्चैवानुयायिनः ४६
हा नाथ किं जहास्यस्मान् नित्यार्त्तिपरिपीडितान्
त्वं धर्मतत्परो राजन् पौरानुग्रहकृत्तथा ४७
नयास्मानपि राजर्षे यदि धर्ममवेक्षसे मुहूर्त्तं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपङ्कजम् ४८
पिबामो नेत्रभ्रमरैः कदा द्रक्ष्यामहे पुनः
यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च

पार्थिवाः ४९
तस्यानुयाति भार्य्येयं गृहीत्वा बालकं
सुतम्
यस्य भृत्याः प्रयातस्य यान्त्यग्रे
कुञ्जरस्थिताः ५०
स एष द्गपां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रो
ऽद्य गच्छति
हा राजन् सुकुमारं ते सुभ्रु
सुत्वचमुन्नसम् ५१
पथि पांसुपरिक्लिष्टं मुखं कीदृग्भविष्यति
तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपालय ५२
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः
किं दारैः किं सुतैर्नाथ धनैर्धान्यैरथापि वा ५३
सर्वमेतत् परित्यज्य च्छायाभूता वयं तव हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि नः ५४
यत्र त्वं तत्र हि वयं तत् सुखं यत्र वै भवान्
नगरं तद्भवान् यत्र स स्वर्गो यत्र नो नृपः ५५
इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः अतिष्ठत् स तदा मार्गे तेषामेवानुकम्पया

५६
विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतम् रोषामर्षविवृत्ताक्षः समागम्य वचोऽब्रवीत् ५७
धिक्त्वां दुष्टसमाचारमनृतं
जिह्मभाषिणम्
मम राज्यं च द्भ्यदा यः पुनः
प्राक्रष्टुमिच्छसि ५८
इत्युक्तः परुषं तेन गच्छामीति सवेपथुः
ब्रुवन्नेवं ययौ शीघ्रमाकर्षन् दयितां
करे ५९
कर्षतस्तां ततो भार्यां सुकुमारीं
श्रमातुराम्
सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिकः ६०
तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो
महीपतिः
गच्छामीत्याह दुःखार्त्तो
नान्यत्किञ्चिदुदाहरत् ६१
अथ विश्वे तदा देवाः पञ्च प्राहुः कृपालवः
विश्वामित्रः सुपापोऽयं लोकान् कान्
समवाप्स्यति ६२
येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः
कस्य वा श्रद्धया पूतं सुतं सोमं महाध्वरे पीत्वा वयं प्रयास्यामो मुदं

मन्त्रपुरःसरम् ६३
पक्षिण ऊचुः
इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिकोऽतिरुषान्वितः
शशाप तान् मनुष्यत्वं सर्वे यूयमवाप्स्यथ ६४
प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महामुनिः मानुषत्वेऽपि भवतां भवित्री नैव सन्ततिः ६५
न दारसंग्रहश्चैव भविता न च मत्सरः कामक्रोधविनिर्मुक्ता भविष्यथ सुराः पुनः ६६
ततोऽवतेरुरंशैः स्वैर्देवास्ते कुरुवेश्मनि
द्रौपदीगर्भसम्भूताः पञ्च वै
पाण्डुनन्दनाः ६७
एतस्मात् कारणात् पञ्च पाण्डवेया महारथाः
न दारसंग्रहं प्राप्ताः शापात्तस्य
महामुनेः ६८
एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयम्
प्रश्नं चतुष्टयं गीतं
किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ६९
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे द्रौपदेयोत्पत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

जैमिनिरुवाच
भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् महत्कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति १
अहो महात्मना तेन प्राप्तं
कृच्छ्रमनुत्तमम्
कच्चित्सुखमनुप्राप्तं तादृगेव
द्विजोत्तमाः २
पक्षिण ऊचुः
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः
शब्ययानुगतो दुःखी भार्य्यया बालपुत्रया ३
स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम्
नैषा मनुष्यभोग्येति शूलपाणेः परिग्रहः ४
जगाम त्त्वपां दुःखार्त्तः सह पत्न्याऽनुकूलया
पुरीं प्रविश्य ददर्श
विश्वामित्रमुपस्थितम् ५
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत्
प्राह चैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो
महामुनिम् ६
इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम येन ते कृत्यमस्त्याशु

तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ७
यद्वाऽन्यत्कार्य्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ८
विश्वामित्र उवाच
पूर्णः स मासो राजर्षे दीयतां मम दक्षिणा राजसूयनिमित्तं हि स्मर्य्यते स्ववचो यदि ९
हरिश्चन्द्र उवाच
ब्रह्मन्नद्यैव सम्पूर्णो मासोऽम्लानतपोधन तिष्ठत्येद्भ्यतनार्द्धं यत्तत्प्रतीक्षस्व मा चिरम् १० विश्वामित्र उवाच
एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदास्यसि ११
पक्षिण ऊचुः
इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा
कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता १२
कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः
साम्प्रतं मम
प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे नाहं यायामधः
कथम् १३
किमु प्राणान् विमुञ्चामि कां दिशं

याम्यकिञ्चनः
यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुतम् १४
ब्रह्मस्वहृत्कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः
अथवा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्मविक्रयः १५
पक्षिण ऊचुः
राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् प्रत्युवाच तदा पत्नी बाष्पद्दिगदया गिरा १६
त्यज चिन्तां महाराज स्वसत्यमनुपालय श्मशानवद् वर्ज्जनीयो नरः सत्यबहिष्कृतः १७
नातः परतरं धर्मं वदन्ति पुरुषस्य तु यादृशं पुरुषव्याघ्र स्वसत्यपरिपालनम् १८
अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याश्चाखिलाः क्रियाः
भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् १९
सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम्
तारणायानृतं तद्वत् पातनायाकृतात्मनाम् २०
सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः

कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात्सकृत् २१
राद्गजातमपत्यं मे इत्युक्त्वा प्ररुरोद
ह
बाष्पाम्बुप्लुतनेत्रान्तामुवाचेदं
महीपतिः २२
हरिश्चन्द्र उवाच
विमुञ्च भद्रे सन्तापमयं तिष्ठति बालकः उच्यतां वक्तुकामासि यद्वा त्वं गजगामिनि २३
ञ्जपवाच
राजन् जातमपत्यं मे सतां पुत्रफलाः स्त्रियः
स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् २४
पक्षिण ऊचुः
एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः प्रतिलभ्य च संज्ञां स विललापातिदुःखितः २५
महद्दुःखमिदं भद्रे त्न्युयमेवं ब्रवीषि माम्
किं तव स्मितसँ ल्लापा मम पापस्य विस्मृताः २६
हा हा कथं त्वया शक्यं वक्तुमेत्त्वतचिस्मिते दुर्व्वाच्यमेतद्वचनं कर्तुं शक्नोम्यहं

कथम् २७
इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो धिग्धिगित्यसकृद् ब्रुवन्
निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः २८
शयान भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिम्
उवाचेदं सकरुणं राजपत्नी सुदुः खिता २९
च्छुपवाच
हा महाराज कस्येदमपध्यानमुपस्थितम्
त्न्युत्त्वं यनिपतितो भूमौ
राङ्कवास्तरणोचितः ३०
येन कोट्यग्रशो वित्तं
विप्राणामपवर्जितम्
स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पतिः ३१
हा कष्टं किं तवानेन कृतं देव महीक्षिता
यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽयं नीतः
पापामिमां दशाम् ३२
इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता
निपपात ह
भर्त्तृदुःखमहाभारेणासह्येन निपीडिता ३३
तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ शिशुः
दृष्ट्वात्यन्तक्षुधाविष्टः प्राह
वाक्यं सुदुःखितः ३४
तात तात ददस्वान्नमम्बाम्ब भोजनं दद क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते

तथा ३५
पक्षिण ऊचुः
एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातपाः
कालकल्प इव क्रुद्धो धनं संमार्गितुं त
दृष्ट्वा तु तं हरिश्चन्द्रं पतितो भुवि
मूर्च्छितः ३६
स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत्
उत्तिष्ठोतिष्ठ राजेन्द्र तां
ददस्वेष्टदक्षिणाम् ३७
ऋणं धारयतो दुःखमहन्यहनि वर्द्धते
आप्याय्यमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ३८
अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च
पुनर्मोहं समापेदे स च क्रोधं ययौ मुनिः ३९
स समाश्वास्य राजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः
दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ४०
सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी
सत्यं चोक्तं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये
प्रतिष्ठितः ४१
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ४२

अथवा किं ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणम् अनार्त्ये पापसङ्कल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ४३
त्वयि राज्ञि प्रभवति सद्भावः
श्रूयतामयम्
अद्य मे दक्षिणां राजन्न दास्यति भवान्
यदि ४४
अस्ताचलं प्रयातेऽदा शप्स्यामि त्वां ततो
ध्रुवम्
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा
चासीद्भयातुरः ४५
कान्दिग्भूतोऽधमो निःस्वो
नृशंसधनिनार्दितः
भार्य्यास्य भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं
मम ४६
मा शापानलनिर्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यसि
स तथा चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः
पुनः ४७
प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं तव
निर्घृणः
नृशंसैरपि यद् कर्त्तुं न शक्यं
तत्करोम्यहम् ४८
यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक्सुदुर्वचः एवमुक्त्वा ततो भार्य्यां गत्वा नगरमातुरः
बाष्पापिहितकण्ठाक्षस्ततो वचनमब्रवीत्

४९
राजोवाच
भो भो नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम किं मां पृच्छथ कस्त्वं भो
नृशंसोऽहममानुषः ५०
राक्षसो वातिकठिनस्ततः पापतरोऽपि वा
विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न
प्राणांस्त्यजाम्यहम् ५१
यदि वः कस्यचित्कार्य्यं दास्या
प्राणेष्टया मम
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो
यावत्सन्धारयाम्यहम् ५२
पक्षिण ऊचुः
अथ वृद्धो द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपम्
समर्पयस्व मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ५३
अस्ति मे वित्तमस्तोकं सुकुमारी च मे
प्रिया
गृहकर्म्म न शक्नोति
कर्त्तुमस्मात्प्रयच्छ मे ५४
कर्म्मण्यतावयोरूपशीलानां तव योषितः अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय मेऽबलाम् ५५
एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः
व्यदीर्य्यत मनो दुःखान्न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ५६

ततः स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृढं धनम्
बद्ध्वा केशेष्वथादाय नृपपत्नीमकर्षयत् ५७
रुरोद रोहिताश्वोऽपि दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम्
हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपक्षधरः शिशुः ५८
राजर्केपवाच
मुञ्चार्य्य मुञ्च तावन्मां यावत्पश्याम्यहं शिशुम्
दुर्लभं दर्शनं तात पुनरस्य भविष्यति ५९
पश्यैहि वत्स मामेवं मातरं दास्यतां
गताम्
मां मा स्प्रार्क्षी राजपुत्र
अस्पृश्याहं तवाधुना ६०
ततः स बालः सहसा दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम्
समभ्यधावदम्बेति रुत्न्युन्नदविलेक्षणः ६१
तमागतं द्विजः क्रोस्राधाआ! लमभ्याहनत्पदा
वदंस्तथापि सोऽम्बेति नैवामुञ्चत मातरम् ६२
राजद्बपवाच
प्रसादं कुरु मे नाथ क्रीणीष्वेमं च

बालकम्
त्न्युतापि नाहं भवतो विनैनं
कार्य्यसाधिका ६३
इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसुमुखो भव
मां संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीम् ६४
ब्राह्मण उवाच
गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम्
शतं सहस्रं लक्षं च कोटिमूल्यं तथापरैः ६५
पक्षिण ऊचुः
तथैव तस्य तद्वित्तं बद्ध्वोत्तरपटे ततः प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमबन्धयत् ६६
नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिवः
विललाप सुदुःखार्त्तो निःश्वस्योष्णं पुनः पुनः ६७
यां न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च
पृथग्जनः
दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सेयं
दासीत्वमागता ६८
सूर्य्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकराङ्गुलिः
सम्प्राप्तो विक्रयं बालो धिङ्मामस्तु
सुदुर्मतिम् ६९

हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्य्यस्य दुर्नयैः
दैवाधीनां दशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ७०
पक्षिण ऊचुः
एवं विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत
वृक्षगेहादिभिस्तुङ्गैस्तावादाय
त्वरान्वितः ७१
विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो नृपं
वित्तमयाचत
तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि
तद्धनम् ७२
तद्वित्तं स्तोकमालोक्य दारविक्रयसम्भवम्
शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ७३
क्षत्रबन्धो ममेमां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम्
मन्यसे यदि तत्!क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम् ७४
क्रीराजोवा
तपसोऽत्र सुतप्तस्य ब्राह्मण्यस्यामलस्य
च
मत्प्रभावस्य चोग्रस्य
शुद्धस्याध्ययनस्य च ७५
अन्यां दास्यामि भगवन्कालः

कश्चित्प्रतीक्ष्यताम्
साम्प्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ७६
विश्वामित्र उवाच
चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप
एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं
त्वया ७७
पक्षिण ऊचुः
तमेव मुक्त्वा राजेन्द्रं निष्ठुरं
निर्गुणं वचः
तदादाय धनं तूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ७८
विश्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यगः
चस्वविक्रियं विनिश्चित्य
प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ७९
वित्तक्रीतेन यो ह्यर्थो मया प्रेष्येण मानवः
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ८०
अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चण्डालरूपधृक् दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो
दन्तुरो घृणी ८१
कृष्णो लम्बोदरः पिङ्गरूक्षाक्षः
परुषाक्षरः
गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलंकृतः ८२
कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवदन्मुहुः श्वगणाभिवृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृतिः

८३
चण्डाल उवाच
अहमर्थी त्वया शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनम् स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ८४
पक्षिण ऊचुः
तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम्
वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ८५
चण्डाल उवाच
चण्डालोऽहमिह ख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारकः ८६
हरिश्चन्द्र उवाच
नाहं चण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितम्
वरं शापाग्निना दग्धो न चण्डालवशं गतः ८७
पक्षिण ऊचुः
तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः कोपामर्षविवृआ!क्षः प्राह चेदं नराधिपम् ८८
विश्वामित्र उवाच
चण्डालोऽयमनल्पं ते दातु वित्तमुपस्थितः कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ८९
हरिश्चन्द्र उवाच

भगवन्सूर्यवंशोत्थमात्मानं वेद्मि कौशिक कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुकः ९०
विश्वामित्र उवाच
यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम
न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वामसंशयम् ९१
पक्षिण ऊचुः
हरिश्चन्द्र स्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः
प्रसीदेति वदन् पादावृषेर्जग्राह विह्वलः ९२
दासोऽस्म्यार्त्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः
कुरु प्रसादं विप्रर्षे
कष्टश्चण्डालसङ्करः ९३
भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वशः
तवैव मुनिशार्दूल
प्रेष्यश्चित्तानुवर्त्तकः ९४
विश्वामित्र उवाच
यदि प्रेष्यो मम त्तवांभण्डालाय ततो मया
दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्बुदेन
वै ९५
श्चहरिश्च ऊचुः
न्द्रयद्यसौ शक्यते विप्रः कौशिकः परितोषितुम्

ततो गृहाणमामद्य दासत्वं ते करोम्यहम् ९६
चण्डाल उवाच
शतयोजनविस्तीर्णां नानाग्रामैरलंकृताम्
भूमिं रक्षामयीं कृत्वा दास्येऽहं कौशिकं
प्रति ९७
पक्षिण ऊ
एकमुक्ते तदा तेन श्वपाको हृष्टमानसः
विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्त्वा
बद्ध्वा नरेश्वरम् ९८
दण्डप्रहारसम्भ्रान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् इष्टबन्धुवियोगार्त्तमनयन्निजचुःपनम् ९९
हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसंश्चण्डालक्वक्वपे प्रातर्मध्याह्नसमये सायञ्चैतदगायत १००
बालां दीनमुखीं दृष्ट्वा बालं दीनमुखं
पुरः
मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नौ
नृपः १०१
उपात्तवित्तो विप्राय दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम्
न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति पापतरं णतम् १०२
राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भर्य्यातनयविक्रयः

प्राप्ता चण्डालता चेयमहो दुःखपरम्परा १०३
एवं स निवश्रुसत्यं सस्मार दयितं सुतम् भार्य्याञ्चात्मसमाविष्टां हृतसर्वस्व
आतुरः १०४
कस्यचित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारकः
हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा श्मशाने
तद्वशानुगः १०५
चण्डालेनानुशिष्टश्व मृतचैलापहारिणा शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठन्दिवानिशम् १०६
इदं राज्ञेऽपि देयञ्च षड्भागन्तु शवं
प्रति
त्रयस्तु मम भागाः स्युर्द्वौ भागौ तव
वेतनम् १०७
इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरम्
दिशन्तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं
तदा १०८
श्मशानां घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलम्
शवमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धबहुधूमकम् १०९
पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षन्निसंलम्
कुमहागणमहाभूतरवकोलाहलायुतम् ११०
गृध्रगोमायुसङ्कीर्णं श्ववृन्दपरिवारितम् अस्थिसंघातसङ्कीर्णं महादुर्गन्धसंकुलम् १११

नानामृतसुहृन्नादरौद्रकोलाहलायुतम् हा पुत्र मित्र हा बन्धो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ११२
हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह मातामह पितः पौत्र क्व गतोऽस्येहि बान्धव ११३
इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते
महान्
यत्र नेतैरनिमिषैः शवाभयमिवाविशन् ११४
निमीलितैश्च नयनैर्बंधुचिंतापथे स्थि
ज्वलन्मांसवसामेदश्छमच्छमितसंकुलम् ११५
अर्द्धदग्धाः शवाः श्यामा
विकसद्दन्तपंक्तयः
हसन्त्येवाग्निमध्यस्थाः का यस्येयं दशा
त्विति ११६
अग्नेश्चटचटाशब्दो वयसामस्थिपंक्तिषु
बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुल्कसेषु
प्रहर्षजः ११७
गायतां भूतवेतालपिशाचगणरक्षसाम्
श्रूयते सुमहान्घोरः कल्पान्त इव
निःस्वनः ११८
महामहिषकारीषगोशकृद्राशिसंकुलम्
तदुत्थभस्मकूटैश्च वृतं
सास्थिभिरुन्नतैः ११९
नानोपहातःरग्दीपकाकविक्षेपसंकुलम्
अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते १२०

सवह्निगर्भैरशिवैः शिवारुतै- र्निनादितं भीषणरावगह्वरम्
भयं भयस्याप्युपसञ्जनैर्भृशं श्मशानमाक्रन्दविरावदारुणम् १२१
स राजा तत्र सम्प्राप्तो दुःखितः
शोचनोद्यतः
हा भृत्या मन्त्रिणो विप्राः क्व तद्राज्यं विधे गतम् १२२
हा शैब्ये पुत्र हा बाल मां त्यक्त्वा
मन्दभाग्यकम्
विश्वामित्रस्य दोषेण गताः कुत्रापि ते
मम १२३
इत्येवं चिन्तयंस्तत्र चण्डालोक्तं पुनः
पुनः
मलिनो रूक्षसर्वाङ्गः
केशवान्गन्धवान्ध्वजी १२४
लगुडी कालकल्पश्च धावंश्चापि ततस्ततः
अस्मिन् शव इदं मूल्यं प्राप्तं
प्राप्स्यामि चाप्युत १२५
इदं मम इदं राज्ञे मुख्यचण्डालके त्विदम् इति धावन्दिशो राजा जीवन्योन्यन्तरं गतः
१२६
जीर्णकर्पटसुग्रन्थिकृतकन्थापरिग्रहः
चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदरांघ्रिकः १२७
नानामेदोवसामज्जलिप्तपाण्यंगुलिः श्वसन्
नानाशवौदनकृताहारतृप्तिपरायणः १२८

तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डनः
न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति प्रवदन्मुहुः १२९
एवं द्वादश मासास्तु नीताः शतसमोपमाः
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठः श्रान्तो
बन्धुवियोगवान् १३०
निद्राभिभूतो रूक्षाङ्गो निश्चेष्टः
सुप्त एव च
तत्रापि शयनीये स दृष्टवास्रनतं हमत् १३१
श्मशानाभ्यासयोगेन दैवस्य बलवत्तया
अन्यदेहेन दत्त्वा तु गुरवे
गुरुदक्षिणाम् १३२
तदा द्वादश वर्षाणि दुःखदानात्तु निष्कृतिः
आत्मानं स ददर्शाथ पुल्कसीगर्भसम्भवम् १३३
तत्रस्थश्चाप्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिदं तदा
इतो निष्क्रान्तमात्रो हि दानधर्मं
करोम्यहम् १३४
अनन्तरं स जातस्तु तदा पुल्कसबालकः
श्मशानमृतसंस्कारकरणेषु सदोद्यतः १३५
प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽथ मृतो द्विजः
आनीतो बन्धुभिर्दृष्टस्तेन तत्राधनो गुणी १३६
मूल्यार्थिना तु तेनापि परिभूतास्तु

ब्राह्मणाः
ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य
चेष्टितम् १३७
पापिष्ठमशुभं कर्म्म कुरु त्वं पापकारक
! पुरा राजा विश्वामित्रेण पुल्कसः १३८
कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् यदा न क्षमते तेषां तैः स शप्तो रुषा तदा १३९
गच्छ त्वं नरकं घोरमधुनैव नराधम इत्युक्तमात्रे वचने द्भुस्वस्थः स नृपस्तदा १४०
अपश्यद्यमदूतान्वै पाशहस्तान्भयावहान् तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलात् १४१
पश्यति स्म भृशं खिन्नो हा मातः पितरद्य मे
एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः १४२
क्रकचैः पाट्यमानस्तु क्षुरधाराभिरप्यधः अन्धे तमसि दुःखार्त्तः पूयशोणितभोजनः १४३
सप्तवर्षं मृतात्मानं पुल्कसत्वे ददर्श ह दिनं दिनन्तु नरके दह्यते पच्यतेऽन्यतः १४४
खिद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र मार्य्यते पाट्यतेऽन्यतः

क्षार्य्यते दीप्यतेऽन्यत्र
शीतवाताहतोऽन्यतः १४५
एवं दिनं वर्षशतप्रमाणं नरकेऽभवत्
तथा वर्षशतं तत्र श्रीवितं नरके भटैः १४६
ततो निपातितो भूमौ विष्ठाशी श्वा व्यजायत
वान्ताशी शीतदग्धश्च मासमात्रे मृतोऽपि
सः १४७
अथापश्यत्खरं देहं हस्तिनं वानरं पशुम्
छागं विडालं कङ्कञ्च गामविं पक्षिणं
कृमिम् १४८
मत्स्यं कूर्म्मं वराहञ्च श्वाविधं
कुक्कुटं शुकम्
शारिकां स्थावरांश्चैव सर्पमन्यांश्व
देहिनः १४९
दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः प्राणिनस्तदा अपप्नश्यःखसन्तप्तो दिनं वर्षशतं तथा १५०
एवं वर्षशतं पूर्णं गतं तत्र कुयोनिषु अपश्यच्च कदाचित्स राजा तत्स्वकुलोद्भवम् १५१
तत्र स्थितस्य तस्यापि राज्यं द्यूतेन हारितम्
भार्य्या हृता च पुत्रश्च स चैकाकी वनं गतः १५२
तत्रापश्यत्स सिंहं वै व्यादितास्यं भयावहम्

बिभक्षयिषुमायांतं शरभेण समन्वितम् १५३
पुनश्च भक्षितः सोऽपि भार्य्यां
शोचितुमुद्यतः
हा शैब्ये क्व गतास्यद्य मामिहापास्य दुः
खितम् १५४
अपश्यत्पुनरेवापि भार्य्यां स्वां
हतपुत्रकाम्
त्रायस्व त्वं हरिश्चन्द्रं किं द्यूतेन
तव प्रभो १५५
पुत्रस्ते शोच्यतां प्राप्तो भार्यया
शैब्यया सह
स नापश्यत्पुनरपि धावमानः पुनः पुनः १५६
अथापश्यत्पुनरपि स्वर्गस्थः स नराधिपः नीयते मुक्तकेशी सा दीना विवसना बलात् १५७
हाहा वाक्यं प्रमुञ्चन्ती त्रायस्वेत्यसकृत्स्वना अथापश्यत्पुनस्तत्र धर्मराजस्य शासनात् १५८
आक्रन्दन्त्यन्तरीक्षस्था आगच्छेह नराधिप
विश्वामित्रेण विज्ञप्तो यमो राजंस्तवार्थतः १५९
इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तु नीयते बलवद्विभुः
श्राद्धदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य

चेष्टितम् १६०
तत्रापि तस्य विकृतिर्नाधर्मोत्था
व्यवर्द्धत
एताः सर्व्वा दशास्तस्य याः द्दुस्वे
सम्प्रदर्शिताः १६१
सर्वास्तास्तेन सम्भुक्ता यावद्वर्षाणि द्वादश
अतीते द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्बलात् १६२
यमं सोऽपश्यदाकारादुवाच च नराधिपम् विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्य्यो महात्मनः १६३
पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स कौशिकः
गच्छ त्वं मानुषं लोकं दुःखशेषञ्च
भुंक्ष्व वै
गतस्य तत्र राजेन्द्र श्रेयस्तव भविष्यति १६४
व्यतीते द्वादशे वर्षे दुःखस्यान्ते नराधिपः
अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः १६५
पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसम्भ्रमात् अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते क्षारावसेवनम् १६६
स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो

नोपलभ्यते
स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किं तु मे द्वादशीः समाः १६७
गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान्पुल्कसांस्तु स
सम्भ्रमात्
नेत्यूचुः केचित्तत्रस्था
एवमेवापरेऽब्रुवन् १६८
श्रुत्वा दुःखी तदा राजा देवान्
शरणमीयिवान्
स्वस्ति कुर्व्वन्तु मे देवाः शैब्याया
बालकस्य च १६९
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे
परावराय शुद्धाय पुराणायाव्ययाय च १७०
नमो बृहस्पते तुभ्यं नमस्ते वासवाय च
एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः
पुल्कसकर्म्मणि १७१
शवानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा मलिनो जटिलः कृष्णो लगुडी विह्वलो नृपः १७२
नैव पुत्रो न भार्य्या तु तस्य वै
स्मृतिगोचरे
नष्टोत्साहो राज्यनाप्नशाशाने
निवसंस्तदा १७३
अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी
भार्य्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्टं हि
बालकम् १७४

हा वत्स हा पुत्र शिशो इत्थं वै वदती मुहुः कृशा विवर्णा विमनाः पांशुध्वस्तशिरोरुहा १७५
राजच्छ्मपवाच
हा राजन्नद्य बालं त्वं पश्यसीमं महीतले रममाणं पुरा दृष्टं दुष्ट त्न्युपुआ!हिना मृतम् १७६
तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः जगाम त्वरितोऽत्रेति भविता मृतकम्बलः १७७
स तां ष्टरूरोतीं भार्य्यां नाभ्यजानात्तु पार्थिवः चिरप्रवाससन्तप्तां पुनर्जातामिवाबलाम् १७८
सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकम्
नाभ्यजानान्नृपसुता शुष्कवृक्षोपमं नृपम् १७९
सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम्
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः १८०
यतस्यास्यं चंद्रबिंबाभं सुभ्रु रम्यं समुन्नसम्
नीलाः केशाः कुंचिताश्च समा दीर्घास्तरंगिताः १८१

राजीवनेत्रयुगुलो बिंबोष्ठपुटसंवृतः चतुर्दंष्ट्रश्चतुःकिष्कुर्दीघास्यो
दीर्घबाहुकः १८२
चतुर्लेखः करो मत्स्ययवयुक्चैकपर्वतः
शिरालुपादो गंभीरः सूक्ष्मत्वक्
त्रिवलीधरः १८३
अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले
शिशुः
जातो नीतः कृतान्तेन कामप्याशां
दुरात्मना १८४
एवं दृष्ट्वा हि तं बालं
मातुरुत्सङ्गशायिनम्
स्मृतिमभ्यागतो बालो
रोहिताश्वोऽब्जलोचनः १८५
सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागतः नीतो यदि न घोरेण कृतान्तेनात्मनो वशम् १८६
राजपवाच
हा वत्स कस्य पापस्य अपध्यानादिदं महत् दुःखमापतितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते १८७
हा नाथ राजन्भवता मामनाश्वास्य दुःखिताम् क्वापि सन्तिष्ठता स्थाने विश्रब्धं स्थीयते कथम् १८८
राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्य्यातनयविक्रयः

हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे न कृतं त्वया १८९
इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा
स्वस्थानतश्च्युतः
प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रञ्च निधनं
गतम् १९०
त्न्युकैषा नाम गृहे युक्ता मम योषिद्वरा भवेत्
बालश्च स मृतः कः स्यादिति राजा विचारयन् १९१
कष्टं शैब्येयमेषा हि स बालोऽयमितीरयन् रुरोद दुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च १९२
सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् मूर्च्छिता निपपातार्त्ता निश्चेष्टा धरणीतले १९३
चेतः सम्प्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समम्
विलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारातिपीडितौ १९४
राजोवाच
हा वत्स सुकुमारं ते स्वक्षिभ्रूनासिकालकम्
पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्य्यते १९५
तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम्

उपगुह्य वदिष्ये कं वत्स वत्सेति सौहृदात् १९६
कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन क्षितिरेणुना ममोत्तरीयमुत्सङ्गं तथाङ्गं मलमेष्यति १९७
अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतो मनोहृदयनन्दनः
मया कुपित्रा हा वत्स विक्रीतो येन
वस्तुवत् १९८
हृत्वा राज्यमशेषं मे सबांधवधनं महत्
दैवाहिना नृशंसेन दष्टो मे तनयस्ततः १९९
अहं दैवाहिदष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् निरीक्षन्नपि घोरेण विषेणान्धीकृतोऽधुना २००
एकमुआ! तमादाय बालकं बाष्पक्त्वगदः
परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह २०१
राजद्गपवाच
अयं स पुरुषव्याघ्रः स्वरेणैवोपलक्ष्यते
विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न
संशयः २०२
तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधोमुखं गता
दन्ताश्च मुकुलप्रख्याः
ख्यातकीर्त्तेर्महात्मनः २०३
श्मशानमागतः कस्मादद्यैष स नरेश्वरः अपहाय पुत्रशोकं सापश्यत्पतितं पतिम् २०४

त्न्युप्रष्टा विस्मिता दीना भर्त्तृपुत्राधिपीडिता
वीक्षन्ती सा ततोऽपश्यद् भर्त्तृदण्डं
जुगुप्सितम् २०५
श्वपाकार्हं मनो मोहं जगामायतलोचना
प्राप्य चेतश्च शनकैः सहृगदमभाषत २०६
धिक्त्वां दैवात्यकरुणां निर्म्मर्य्यादं जुगुप्सितम् येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् २०७
राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्य्यातनयविक्रयम्
प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालोऽयं कृतो
नृपः २०८
हा राद्गजातसन्तापामित्थं मां धरणीतलात्
उत्थाप्य नाद्य पर्य्यङ्कमारोहेति
किमुच्यते २०९
नाद्य पश्यामि ते च्छत्रं ञ्जङ्गारमथवा पुनः
चामरं व्यजनञ्चापि कोऽयं विधिविपर्य्ययः २१०
यस्याग्रे व्रजतः पूर्व्वं राजानो भृत्यतां गताः
स्वोत्तरीयैरकुर्व्वन्त नीरजस्कं महीतलम् २११
सोऽयं कपालसंलग्नघटीघटनिरन्तरे

मृतनिर्म्माल्यसूत्रान्तर्गूढकेशे
सुदारुणे २१२
वसाशृनिन्दसंशुष्कमहीपुटकमण्डिते
भस्माङ्गारार्द्धदग्धास्थिष्यमासङ्घट्टभीषणे २१३
गृध्रगोमायुनादार्त्तनष्टक्षुद्र
विहङ्गमे
चिताधूमायितरुचा नीलीकृतदिगन्तरे २१४
कुणपास्वादनमुदा सम्प्रहृष्टनिशाचरे
राजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः २१५
एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठं राज्ञो
नृपात्मजा
कष्टशोकशताधारा विललापार्त्तया गिरा २१६
राजज्जपवाच
राजन्स्वप्नोऽथ तथ्यं वा यदेतन्मन्यते
भवान्
तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम २१७
यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता
तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने भुवः २१८
नास्ति धर्मः कुतः सत्यमार्ज्जवं चानृशंसता
यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः २१९
इति तस्या वचः श्रुत्वा निश्वस्योष्णं सत्न्युगदम्
कथयामास तन्वंग्या यथा प्राप्ता श्वपाकता

२२०
रुदित्वा सापि सुचिरं निःश्वस्योष्णञ्च दुःखिता
स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथा वृत्तं न्यवेदयत् २२१
द्गश्रुत्वा राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले
मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वया लेलिहन्मुखम् २२२
राजोवाच
यमस्य भिक्षां याचावः कृपणौ
पुत्रगर्द्धिनौ
तस्माच्छीघ्रं व्रजावोऽद्य पुत्रो यत्र
प्रियो गतः २२३
प्रिये न रोचये दीर्घं कालं
क्लेशमुपासितुम्
नात्मायत्तश्च तन्वङ्गि पश्य मे
मन्दभाग्यताम् २२४
चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि
चण्डालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि २२५
नरके च पतिष्यामि टकः कृमिभोजनः वैतरण्यां महापूयवसासृक्स्नायुपिच्छिले २२६
असिपत्रवने प्राप्य छेदं प्राप्स्यामि

दारुणम्
तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य
महारौरवरौरवौ २२७
मग्नस्य दुःखजलधौ पारः प्राणवियोजनम्
एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वंशकरः सुतः २२८
मम दैवाम्बुवेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा
कथं प्राणान् विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि
दुर्गतः २२९
अथवा नार्त्तिना क्लिष्टो नरः
पापमवेक्षते
तिर्य्यक्त्वेनास्ति कीतःखं नासिपत्रवने
तथा २३०
वैतरण्यां कुतस्तादृग्यादृशं
पुत्रविप्लवे
सोऽहं सुतशिरीरेण दीप्यमाने हुताशने २३१
निपतिष्यामि तन्वङ्गि क्षन्तव्यं कुकृतं
मम
अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेश्म
शुचिस्मिते २३२
मम वाक्यञ्च तन्वङ्गि निबोधादृतमानसा
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तोषिताः २३३
परत्र सङ्गमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया
इह लोके कुतस्त्वेद्दुतविष्यति
ममेङ्गितम् २३४
त्वया सह मम श्रेयो गमनं पुत्रमार्गणे यन्मया हसता किञ्चिद्रहस्ये वा

शुचिस्मिते २३५
अश्लीलमुक्तं तत्सर्वं क्षन्तव्यं मम याचतः
राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेयः स ते द्विजः सर्वयत्नेन ते तोष्यः स्वामी दैवतवच्छुभे २३६
राजद्भपवाच
अहमप्यत्र राजर्षे दीप्यमाने हुताशने दुःखभारासहाद्यैव सह यास्यामि वै त्वया २३७
त्न्युसह स्वर्गं च नरकं सहैवावां हि भुंक्ष्वहे
श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते २३८
पक्षिण ऊचुः
ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् भार्य्यया सहितश्चासौ बद्धाञ्जलिपुटस्तदा २३९
चिन्तयन्परमात्मानमीशं नारायणं हरिम्
हृत्कोटरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरम्
अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पीताम्बरं
शुभम् २४०
तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः
धर्मं प्रमुखतः कृत्वा
समाजग्मुस्त्वरान्विताः २४१
आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजञ्शृणु

प्रभो
अयं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च
भगवान्स्वयम् २४२
साध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः
नागाः सिद्धाः सगन्धर्वा रुद्राश्चैव
तथाश्विनौ २४३
एते चान्ये च बहवो विश्वामित्रस्तथैव च
विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्त्तुं वै
नाशकत्पु २४४
विश्वामित्रस्तु ते
मैत्रीमिष्टञ्चाहर्तुमिच्छति
आरुरोह ततः प्राप्तो धर्मः शक्रोऽथ
गाधिजः २४५
धर्म उवाच
मा राजन्साहसं कार्षोर्धर्मोऽहं
त्वामुपागतः
तितिक्षादमसत्याद्यैः स्वगुणैः
परितोषितः २४६
इन्द्र उवाच
हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि
तेऽन्तिकम्
त्वया सभार्य्यपुत्रेण जिता लोकाः
सनातनाः २४७
आरोह त्रिदिवं
राजन्भार्य्यापुत्रसमन्वितः सुदुष्प्राप्तं

नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः २४८ पक्षिण ऊचुः
ततोऽमृतमयं वर्षमपमृत्युविनाशनम्
! प्रासृजदाकाशाच्चितास्थानगतः प्रभुः २४९
पुष्पवर्षञ्च सुमहद्देवदुन्दुभिनिस्वनम् ततस्ततो वर्त्तमाने समाजे देवसंकुले २५०
समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राज्ञस्तस्य
महात्मनः
सुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नेन्द्रि
यमानसः २५१
राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं
क्षणात्
सभार्य्यः सुश्रिया युक्तो
दिव्यमाल्याम्बरान्वितः २५२
स्वस्थः सम्पूर्णहृदयो मुदा परमया युतः बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैनमभाषत २५३
सभार्य्यस्त्वं सपुत्रश्च प्राप्स्यसे रासतिं पराम्
समारोह माहभाग निजानां कर्म्मणां फलैः २५४
हरिश्चन्द्र उवाच
देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन वै अगत्वा निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्येऽहं सुरालयम् २५५

धर्म उवाच
तवैनं भाविनं क्लेशमवगम्यात्ममायया आत्मा श्वपाकतां नीतो दर्शितं तच्च चापलम् २५६
इन्द्र उवाच
प्रार्थ्यते यत्परं स्थानं
समस्तैर्मनुजैर्भुवि
तदारोह हरिश्चन्द्र स्थानं पुण्यकृतां
नृणाम् २५७
हरिश्चन्द्र उवाच
देवराज नमस्तुभ्यं वाक्यञ्चैतन्निबोध मे
प्रसादसुमुखं द्गयां ब्रवीमि
प्रश्रयान्वितः २५८
मच्छोकमग्नमनसः कोशलानगरे जनाः
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं
दिवम् २५९
ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः
स्त्रीवधस्तथा
तुल्यमेभिर्महापापं
भक्तत्यागेऽप्युदाहृतम् २६०
भजन्तं भक्तमत्याज्यमदुष्टं त्यजतः सुखम्
नेह नामुत्र पश्यामि तस्माच्छक्र दिवं
व्रज २६१
यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति
सुरेश्वर
ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह २६२

इन्द्र उवाच
बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै पृथक्
कथं सङ्घातभोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि २६३
हरिश्चन्द्र उवाच
शक्र भुंक्ते नृपो राज्यं प्रभावेण
कुटुम्बिनाम्
यजते च महायज्ञैः कर्म पौर्तं करोति च २६४
तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम्
उपकर्त्तॄन्न सन्त्यक्ष्ये तानहं
स्वर्गलिप्सया २६५
तस्माद्यन्मम देवेश किञ्चिदस्ति
सुचेष्टितम्
दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु
नः २६६
बहुकालोपभोग्यं हि फलं यन्मम कर्मणः तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः २६७
पक्षिण ऊचुः
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः
प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः २६८
त्त्वगत्वाशु नगरं सर्वे चातुर्वर्ण्यसमायुतम्

हरिश्चंद्रस्य निकटे प्रोवाच विबुधाधिपः २६९
आगच्छंतु जनाः शीघ्रं स्वर्गलोकं सुदुर्लभम्
धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वैर्युष्माभिरेव तु २७० विमानकोटिसम्बद्धं स्वर्गलोकान्महीतलम् गत्वायोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति २७१
तदेन्द्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपतेः
आनीय रोहिताञ्च विश्वामित्रो महातपाः २७२
अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यषिञ्चन्नृपात्मजम्
देवैश्च मुनिभिः सिद्धैरभिषिच्य नराधिपः २७३
राज्ञा सह तदा सर्वे हृष्टपुष्टसुहृज्जनाः सपुत्रभृत्यदारास्ते दिवमारुरुहुर्जनाः २७४
पदे पदे विमानात्ते विमानमगमन्नराः
तदा सम्भूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः २७५
सम्प्राप्य भूतिमतुलां विमानैः स महीपतिः आसाञ्चक्रे पुराकारे वप्रप्राकारसंवृते

२७६
ततस्तस्यर्द्धिमालोक्य श्लोकं तत्रोशना जगौ
दैत्याचार्य्यो महाभागः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् २७७
शुक्र उवाच
हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति
श्वयश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या नैरन्तर्येण
मानवः २७८
तेन वेदाः पुराणानि सर्वे मंत्राः
सुसंग्रहाः
घुष्टाः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे
सिन्धुसागरे २७९
देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः
विषुवद्ब्रह्मणे चैव यत्फलं जपतो लभेत् २८०
तत्फलं द्विगुणं चैव संयतात्मा शृणोति यः श्रुत्वा तु पूजयेद्भक्त्या पुराणज्ञं
द्विजोत्तमम् २८१
गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च तथैवान्नेन जैमिने
येनैवं यत्कृतं पुण्यं तच्छक्यं न
मयोदितुम् २८२
अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत्
गतो हरिश्चन्द्रः पुरी चेन्द्र
त्वमाप्तवान् २८३

राज्ञश्चोदारकर्मणः चण्डालसम्प्रयोगञ्च भार्य्यातनयविक्रयम् ३
स श्रुत्वा सुमाहभागः प्रीतिमानवनीपतौ चकार कोपं तेजस्वी विश्वामित्रमृषिं प्रति ४
वशिष्ठ उवाच
मम पुत्रशतं तेन विश्वामित्रेण घातितम्
तत्रापि नाभवत्क्रोधस्तादृशो यादृशोऽद्य
मे ५
श्रुत्वा नराधिपमिमं स्वराज्यादवरोपितम्
महात्मानं महाभागं देवब्राह्मणपूजकम् ६
यस्मात् स सत्यवाक् शान्तः शत्रावपि विमत्सरः
अनागाश्चैव धर्मात्मा अप्रमत्तो मदाश्रयः ७
सपत्नीभृत्यपुत्रस्तु प्रापितोऽन्त्यां दशां नृपः
स राज्याच्च्यावितोऽनेन बहुशश्च खिलीकृतः ८
तस्माद् दुरात्मा ब्रह्मष्टड्यज्विनामवरोपद्वि मच्छापोपहतो मूढः स बकत्वमवाप्स्यति ९ पक्षिण ऊचुः
श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः

त्वमप्याडिर्भवस्वेति प्रतिशापमयच्छत १० अन्योऽन्यशापात्तौ प्राप्तौ तिर्य्यक्त्वं परमद्युती
वशिष्ठः स महातेजा विश्वामित्रश्च कौशिकः ११
अन्यजातिसमायोगं गतावप्यमितौजसौ युयुधातेऽतिसंरब्धौ महाबलपराक्रमौ १२ योजनानां सहस्रे द्वे प्रमाणेनाडिरुच्छ्रितः
षण्णवत्यधिकं ब्रह्मन् सहस्रत्रितयं बकः १३
तौ तु
पक्षप्रहाराभ्यामन्योन्यस्योरुविक्रमौ प्रहरन्तौ भयं तीव्रं प्रजानाञ्चक्रतुस्तदा १४
विधूय पक्षाणि बको रक्तोद्वृत्ताक्षिराहनत्
आडिं सोऽप्युन्नतग्रीवो बकं कःपामताडयत् १५
तयोः पक्षानिलापास्ताः प्रपेतुर्गिरयो भुवि
गिरिप्रपाताभिहता चकम्पे च वसुन्धरा १६
क्ष्मा कम्पमाना
जलधीनुद्वृत्ताम्बूंश्चकार च
ननाम चैकपार्श्वेन पातालगमनोन्मुखी १७
केचिद्भ्यइ!रिनिपातेन केचिदम्भोधिवारिणा

केचिन्महीसञ्चलनात्प्रययुः प्राणिनः
क्षयम् १८
इति सर्वं परित्रस्तं हाहाभूतमचेतनम्
जगदासीत्सुसम्भ्रान्तं
पर्य्यस्तक्षितिमण्डलम् १९
हा वत्स हा कान्त शिशो प्रयाह्येषोऽस्मि
संस्थितः
हा प्रिये कान्त शैलोऽयं पतत्याशु
पलायताम् २०
इत्याकुलीकृते लोके संत्रासविमुखे तदा
सुरैः परिवृतः सर्वैराजगाम पितामहः २१
प्रत्युवाच च विश्वेशास्तावुभावतिकोपितौ
युद्धं वा विरमत्वेतल्लोकाः स्वास्थ्यं
व्रजन्तु च २२
शृण्वन्तावपि तौ वाक्यं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः कोपामर्षसमाविष्टौ युयुधाते न तस्थतुः २३
ततः पितामहो देवस्तं दृष्ट्वा लोकसंक्षयम्
तद्गयो
हितमन्विच्छंस्तिर्य्यग्भावमपानुदत् २४ ततस्तौ पूर्वदेहस्थौ प्राह देवः प्रजापतिः
व्युदस्ते तामसे भावे वसिष्ठकौशिकर्षभौ २५

जहि वत्स वसिष्ठ त्वं त्वञ्च कौशिकसत्तम
तामसं भावमाश्रित्य ईदृग्युद्धं
चिकीर्षितम् २६
राजसूयविपाकोऽयं हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः
युवयोर्विग्रहश्चायं पृथिवीक्षयकारकः २७
न चापि कौशिकश्रेष्ठस्तस्य
राज्ञोऽपराध्यति
स्वर्गप्राप्तिकरो ब्रह्मन्नपकारपदे
स्थितः २८
तपो विघ्नस्य कर्त्तारौ कामक्रोधवशं गतौ
परित्यजत भद्रं वो ब्राह्मं हि प्रचुरं
बलम् २९
एवमुक्तौ ततस्तेन लज्जितौ तावुभावपि
क्षमयामासतुः प्रीत्या परिष्वज्य
परस्परम् ३०
ततः सुरैर्वन्द्यमानो ब्रह्मा लोकं निजं
ययौ
वसिष्ठोऽप्यात्मनः स्थानं कौशिकोऽपि
स्वमाश्रयम् ३१
एतदाडिबकं युद्धं हरिश्चन्द्रकथां तथा
कथयिष्यन्ति ये मर्त्त्याः
सम्यक्श्रोष्यन्ति चैव ये ३२
तेषां पापापनोदन्तु श्रुतं ह्येव करिष्यति
न चैव विघ्नकार्य्याणि भविष्यन्ति कदाचन ३३

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे आडिबकयुद्धकथनं नाम नवमोऽध्यायः

दशमोऽध्यायः
जैमिनिरुवाच
संशयं द्विजशार्दूलाः प्रब्रूत मम पृच्छतः
आविर्भावतिरोभावौ भूतानां यत्र संस्थितौ १
कथं सञ्जायते जन्तुः कथं वा स विवर्द्धते कथं वोदरमध्यस्थस्तिष्ठत्यङ्गनिपीडितः २
निष्क्रान्तिमुदरात्प्राप्य कथं वा
वृद्धिमृच्छति
उत्क्रान्तिकाले च कथश्चञ्चिआ!वेन
वियुज्यते ३
कृत्स्नो मृतस्तथाश्नाति उभे
सुकृतदुष्कृते
कथं ते च तथा तस्य फलं सम्पादयन्त्युत ४
कथं न जीर्यते तत्र पिण्डीकृत इवाशये
स्त्रीकोष्ठे यत्र जीर्यन्ते भुक्तानि
सुगुरूण्यपि ५
भक्ष्याणि तत्र नो जन्तुर्जीर्यते
कथमल्पकः
द्भकथं भोक्ता स सर्वस्य कर्मणः सुकृतस्य
वै ६
एतन्मे ब्रूत सकलं सन्देहोक्तिविवर्जितम्

तदेतत्परमं गुह्यं यत्र मुह्यन्ति जन्तवः ७
पक्षिण ऊचुः
प्रश्नभारोऽयमतुलस्त्वयास्मासु निवेशितः दुर्भाव्यः सर्वभूतानां भावाभावसमाश्रितः ८
तं शृणुष्व महाभाग यथा प्राह पितुः पुरा पुत्रः परमधर्म्मात्मा सुमतिर्नाम नामतः ९
ब्राह्मणो भार्गवः कश्चित् सुतमाह महामतिः
कृतोपनयनं शान्तं सुमतिं जडरूपिणम् १०
वेदानधीष्व सुमते यथानुक्रममादितः
गुरुशुश्रूषणे व्यग्रो
भैक्षान्नकृतभोजनः ११
ततो गार्हस्थ्यमास्थाय चेष्ट्वा
यज्ञाननुत्तमान्
इष्टमुत्पादयापत्यमाश्रयेथा वनं ततः १२
वनस्थश्च ततो वत्स परिव्राड्
निष्परिग्रहः
एवमाप्स्यसि तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न
शोचसि १३
पक्षिण ऊचुः
इत्येवमुक्तो बहुशो जडत्वान्नाह किञ्चन
पिताऽपि तं सुबहुशः प्राह प्रीत्या पुनः
पुनः १४

इति पित्रा सुतस्नेहात्प्रलोभि मधुराक्षरम्
स चोद्यमानो बहुशः प्रहस्येदमथाब्रवीत् १५
तातैतहुशोऽभ्यस्तं द्बययाद्योपदिश्यते तथैवान्यानि शास्त्राणि शिल्पानि विविधानि च १६
जन्मनामयुतं साग्रं मम स्मृतिपथं गतम् त्त्वउत्पन्नज्ञानबोधस्य वेदैः किं मे
प्रयोजन
निर्वेदाः परितोषाश्च क्षयवृद्ध्युदये
रताः १७
शत्रुमित्रकलत्राणां वियोगाः
सङ्गमास्तथा
मातरो विवधा दृष्टाः पितरो विवधास्तथा १८
अनुभूतानि सौख्यनि दुःखानि च सहस्रशः
बान्धवा बहवः प्राप्ताः पितरश्च
पृथग्विधाः १९
विण्मूत्रपिच्छिले स्त्रीणां तथा कोष्ठे
मयोषितम्
पीडाश्च सुभृशं प्राप्ता रोगाणाञ्च
सहस्रशः २०
गर्भदुःखान्यनेकानि बालत्वे यौवने तथा
वृद्धतायां तथाप्तानि तानि सर्वाणि
संस्मरे २१
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चापि

योनिषु
पुनश्च पशुकीटानां मृगाणामथ पक्षिणाम् २२
तथैव राजभृत्यानां राज्ञाञ्चाहवशालिनाम् समुत्पन्नोऽस्मि गेहेषु तथैव तव वेश्मनि २३
भृत्यतां दासताञ्चैव गतोऽस्मि बहुशो नृणाम्
स्वामित्वमीश्वरत्वं च दरिद्रत्वं तथा गतः २४
हतं मया हतश्चान्यैर्हतं मे घातितं तथा दत्तं ममान्यैरन्येभ्यो मया दत्तमनेकशः २५
पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च तुष्टोऽसकृत्तथा दैन्यमश्रुधौताननो गतः २६
एवं संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमता तात सङ्कटे ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसम्प्राप्तिकारकम् २७
विज्ञाते यत्र
सर्व्वोऽयमृग्यजुःसामसंज्ञितः क्रियाकलापो विगुणो न सम्यक्प्रतिभाति मे २८
तस्मादुत्पन्नबोधस्य वेदैः किं मे प्रयोजनम्
गुरुविज्ञानतृप्तस्य निरीहस्य सदात्मनः

२९
षट्प्रकारक्रियादुःखसुखहर्षरसैश्च यत्
गुणैश्च वर्जितं ब्रह्म तत्प्राप्स्यामि
परं पदम् ३०
रसहर्षभयोद्वेगक्रोधामर्षम्वागुज
विज्ञाता नृमृगग्राहिसंघपाशशताकुला ३१
तरास्माआ!स्याम्यहं तात त्यक्त्वेमां
दुःखसन्ततिम्
त्रयीधर्ममधद्यढ्यं र्माकिं
पापफलसन्निभम् ३२
पक्षिण ऊचुः
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षविस्मयगदम् पिता प्राह महाभागः स्वसुतं हृष्टमानसः ३३
पितोवाच
किमेतद्वदसे वत्स कुतस्ते ज्ञानसम्भवः केन ते जडता पूर्वमिदानीञ्च प्रबुद्धता ३४
किन्नु शापविकारोऽयं मुनिदेवकृतस्तव यत्ते ज्ञानं तिरोभूतमाविर्भावमुपागतम् ३५
पुत्र उवाच
शृणु तात यथावृत्तं ममेदं सुखदुःखदम् यश्चाहमासमन्यस्मिन् जन्मन्यस्मत्परन्तु यत् ३६
अहमासं पुरा विप्रो न्यस्तात्मा

परमात्मनि
आत्मविद्याविचारेषु परां निष्ठामुपागतः ३७
सततं योगयुक्तस्य सतताभ्याससङ्गमात् सत्संयोगात्स्वस्वभावाद्विचारविधिशोधनात् ३८
तस्मिन्नेव परा प्रीतिर्ममासीद् युञ्जतः
सदा
आचार्यताञ्च सम्प्राप्तः
शिष्यसन्देहहृत्तमः ३९
ततः कालेन महता ऐकान्तिकमुपागतः अज्ञानाकृष्टद्गसावो विपन्नश्च प्रमादतः ४०
उत्क्रान्तिकालादारभ्य स्मृतिलोपो न मेऽभवत्
यावदब्दं गतं चैव जन्मनां स्मृतिमागतम् ४१
पूर्वाभ्यासेन तेनैव सोऽहं तात जितेन्द्रियः
यतिष्यामि तथा कर्त्तुं न भविष्ये यथा
पुनः ४२
ज्ञानदानफलं ह्येतद्यज्जातिस्मरणं मम
न ह्येतत्प्राप्यते तात
त्रयीधर्म्माश्रितैर्नरैः ४३
सोऽहं पूर्व्वाश्रमादेव निष्ठाधर्ममुपाश्रितः

एकान्तित्वमुपागम्य यतिष्याम्यात्ममोक्षणे ४४
तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत्ते सांशयिकं
हृदि
एतावतापि ते
प्रीतिमुत्पाद्यानृण्यमाप्नुयाम् ४५
पक्षिण ऊचुः
पिता प्राह ततः पुत्रं द्भश्रधत्तस्य तद्वचः
भवता यद्वयं पृष्टाः संसारग्रहणाश्रयम् ४६
पुत्र उवाच
शृणु तात यथा तत्त्वमनुभूतं मयाऽसकृत् संसारचक्रमजरं स्थितिर्यस्य न विद्यते ४७
सोऽहं वदामि ते सर्वं तवैवानुज्ञया पितः उत्क्रान्तिकालादारभ्य यथा नान्यो
वदिष्यति ४८
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः
भिनत्ति मर्मस्थानानि दीप्यमानो
निरिन्धनः ४९
उदानो नाम पवनस्ततश्चोर्ध्वं प्रवर्त्तते भुक्तानामम्बुभक्ष्याणामधोगतिनिरोधकृत् ५०
ततो येनाम्बुदानानि कृतान्यन्नरसास्तथा दत्ताः स तस्य आह्लादमापदि प्रतिपद्यते

[illegible]

५९
विभीषणाः पूतिगन्धाः कूटड्यमुरपाणयः आगच्छन्ति दुरात्मानो यमस्य पुरुषास्तदा ६०
प्राप्तेषु दृक्पथं तेषु जायते तस्य वेपथुः
क्रन्दत्यविरतं सोऽथ भ्रातृमातृसुतानथ ६१
सास्य वागस्फुटा तात एकवर्णा विभाव्यते दृष्टिश्च भ्राम्यते त्रासाच्छ्वासाच्छुष्यत्यथाननम् ६२ ऊर्ध्वश्वासान्वितः सोऽथ दृष्टिभङ्गसमन्वितः
ततः स वेदनाविष्टस्तच्छरीरं विमुञ्चति ६३
वाय्वग्रसारी तद्रूपं देहमन्यत्प्रपद्यते
तत्कर्मजं यातनार्थं न मातृपितृसम्भवम् तत्प्रमाणवयोऽवस्थासंस्थानैः प्राग्भवं
यथा ६४
ततो दूतो यमस्याशु पाशैर्बध्नाति दारुणैः
दण्डप्रहारसम्भ्रान्तं कर्षते दक्षिणां
दिशम् ६५
कुशकण्टकवल्मीकद्गशपाषाणकर्कशे
तथा प्रदीप्तज्वलने
क्वचिच्छृभ्रशतोत्कटे ६६

प्रदीप्तादित्यतप्तेन दह्यमानेन दंशुभिः कृष्यते यमदूतैश्च शिवसन्नादभीषणैः ६७ विकृष्यमाणस्तैर्घोरैर्भक्ष्यमाणः शिवाशतैः
प्रयाति दारुणे मार्गे पापकर्मा यमक्षयम् ६८
छत्रोपानत्प्रदातारो ये च वस्त्रप्रदा नराः
ते यान्ति मनुजा मार्गं तं सुखेन तथान्नदाः ६९
ङ्कुविमानैः सोज्ज्वलैर्यांति
भूमिदानप्रदा न
एवं क्लेशाननुभवन्नवशः पापपीडितः
नीयते द्वादशाहेन धर्म्मराजपुरं नरः ७०
कलेवरे दह्यमाने महान्तं दाहमृच्छति
ताड्यमाने तथैवार्तिं छिद्यमाने च
दारुणाम् ७१
क्लिद्यमाने चिरतरं जन्तुर्दुःखमवाप्नुते
स्वेन कर्म्मविपाकेन देहान्तरगतोऽपि सन् ७२
तत्र राःयान्धवास्तोयं प्रयच्छन्ति तिलैः सह
यच्च पिण्डं प्रयच्छन्ति नीयमानस्तदश्नुते ७३
तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत्

तेन चाप्याय्यते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति सबान्धवाः ७४
भूमौ स्वपद्भिर्नात्यन्तं क्लेशमाप्नोति
बान्धवैः
दानं ददद्भिश्च तथा जन्तुराप्याय्यते
मृतः ७५
नीयमानः स्वकं गेहं द्वादशाहं स पश्यति
उपद्बभु तथा दत्तं तोयपिण्डादिकं भुवि ७६
द्वादशाहात्परं घोरमावसं भीषणाकृतिम्
याम्यं पश्यत्यथो जन्तुः कृष्यमाणः पुरं
ततः ७७
गतमात्रोऽतिरक्ताक्षं
भिन्नाञ्जनचयप्रभम्
मृत्युकालान्तकादीनां मध्ये पश्यति वै
यमम् ७८
दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीदारुणाकृतिम्
विरूपैर्भोषणैङ्क्तेर्वर्वृतं
व्याधिशतैः प्रभुम् ७९
दण्डासक्तं महाबाहुं पाशहस्तं सुभैरवम्
तन्निर्दिष्टां ततो याति गतिं जन्तुः
शुभाशुभाम् ८०
रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृती नरः
क्रैब्रह्मघ्नो हृत्यया दष्टो गोघ्नश्च
पितृघातकः ८१
क्षेत्रदारापहारी च सीमानिक्षेपहारकः
गुरुपत्न्याभिगामी च कन्यागामी तथैव च ८२

तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रः सुदुस्तरः ८३
तत्राङ्गारचयोपेतं कृतञ्च धरणीसमम् जाज्वल्यमानस्तीव्रेण तापिताङ्गारभूमिना ८४
तन्मध्ये पापकर्म्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः
स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति ८५
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्य्यते जीर्य्यते पुनः
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति ८६
एवं सहस्रमुत्तीर्णो योजनानां विमुच्यते ततोऽन्यत्पापशुद्ध्यर्थं
तादृङ्निरयमृच्छति ८७
ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापी
तिर्य्यक्त्वमश्नुते
कृमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ८८
गत्वा गजद्रुमाद्येषु गोष्वश्वेषु तथैव च
अन्यासु चैव पापासु दुःखदासु च योनिषु ८९
मानुं प्राप्य कुब्जो वा कुत्सितो वामनोऽपि वा
चण्डालपुल्कसाद्यासु नरो योनिषु जायते

९०
अवशिष्टेन पापेन पुण्येन च समन्वितः ततश्चारोहणीं जातिं शूद्र वैश्यनृपादिकाम् ९१
विप्रदेवेन्द्रतां चापि कदाचिदवरोहणीम् एवन्तु पापकर्म्माणो नरकेषु पतन्त्यधः ९२
यथा पुण्यकृतो यान्ति तन्मे निगदतः शृणु ते यमेन विनिर्दिष्टां यान्ति पुण्यां
गतिं नराः ९३
प्रगीतगन्धर्वगणैः
प्रनृत्ताप्सरसाङ्गणैः
हारनूपुरमाधुर्यशोभितान्युत्तमानि च ९४
प्रयान्त्याशु विमानानि
नानादिष्यव्यगुज्ज्वलाः
तस्माच्च प्रच्युता राज्ञामन्येषां च
महात्मनाम् ९५
जायन्ते च कुले तत्र सद्वृत्तपरिपालकाः
भोगान्सम्प्राप्नुवस्रन्त्यांस्ततो
यान्त्यूर्ध्वमन्यथा ९६
अवरोहणीं च सम्प्राप्य पूर्ववद्यान्ति मानवाः
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा जन्तुर्विपद्यते
अतः शृणुष्व विप्रर्षे यथा गर्भं
प्रपद्यते ९७
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे

पितापुत्रसंवादे ग्र्यमृत्युदशावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः

एकादशोऽध्यायः पुत्र उवाच
निषेकं मानवस्त्रीणां बीजं प्राप्तं रजस्यथ
विमुक्तमात्रो नरकात्स्वर्गाद्वापि
प्रपद्यते १
तेनाभिभूतं तत्स्थैर्य्यं याति बीजद्वयं
पितः
कललत्वं बुदत्वं ततः पेशित्वमेव च २
द्बपेश्यास्तथा यथा बीजादंकुरादिसमुद्भवः
अङ्गानां च तथोत्पत्तिः पञ्चानामनुभागशः ३
उपाङ्गान्यंगुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो
नखादिकम् ४
त्वचि रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम्
समं समृद्धिमायाति तेनैवोद्भवकोशकः ५
नारिकेलफलं यद्वत्स कोशं वृद्धिमृच्छति
तद्वत्प्रयात्यसौ वृद्धिं सकोशोऽधोमुखः
स्थितः ६
तले तु जानुपार्श्वाभ्यां करौ न्यस्य स वर्द्धते

अंगुष्ठो चोपरि न्यस्तौ जान्वोरग्रे तथांगुली ७
जानुपृष्ठे तथा नेत्रे जानुमध्ये च
नासिका
स्फिचौ पार्ष्णिद्वयस्थौ च बाहुजङ्घे
बहिः स्थिते ८
एवं वृद्धिं क्रमाद्याति जन्तुः
स्त्रीगर्भसंस्थितः
अन्यसत्त्वोदरे जन्तोर्यथा रूपं तथा
स्थितिः ९
काठिन्यमग्निनायाति भुक्तपीतेन जीवति
पुण्यापुण्याश्रयमयी
स्थितिर्जन्तोस्तथोदरे १०
नाडी चाप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य
निबध्यते
स्त्रीणां तथान्त्रशुषिरे सा
निबद्धोपजायते ११
क्रामन्ति भुक्तपीतानि स्त्रीणां
गर्भोदरे यथा
तैराप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति
वै १२
स्मृतिं तत्र प्रयान्त्यस्य बह्व्यः
संसारभूमयः
ततो निर्वेदमायाति पीड्यमान इतस्ततः १३
पुनर्नैवं करिष्यामि मुक्तमात्र इहोदरात् तथा तथा यतिष्यामि गर्भं नाप्स्याम्यहं

यथा १४
इति चिन्तयते स्मृत्वा जन्मदुःखशतानि वै यानि पूर्व्वानुभूतानि दैवभूतानि यानि वै १५
ततः कालक्रमाज्जन्तुः परिवर्त्तत्यधोमुखः
नवमे दशमे वापि मासि सयते यतः १६ निष्क्राम्यमाणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते
निष्क्राम्यते च विलपन्हृदि दुःखनिपीडितः १७
निष्क्रान्तश्चोदरान्मूर्च्छामसह्यां प्रतिपद्यते
प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुस्पर्शसमन्वितः १८
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुते १९
भ्रष्टज्ञानो बालभावं ततो जन्तुः प्रपद्यते
ततः कौमारकावस्थां यौवनं वृद्धतामपि २०
पुनश्च मरणं तञ्जद्वन्म चाप्नोति मानवः
ततः संसारचक्रेऽस्मिन्भ्राम्यते
घटियन्त्रवत् २१
कदाचित्स्वर्गमाप्नोति कदाचिन्निरयं नरः नरकं चैव स्वर्गं च कदाचिच्च मृतोऽश्नुते

२२
कदाचिदत्रैव पुनर्जातः स्वं कर्म्म सोऽश्नुते
कदाचिद्भुक्तकर्म्मा च मृतः स्वल्पेन
गच्छति २३
कदाचिदल्पैश्च ततो जायतेऽत्र शुभाशुभैः
स्वर्लोके नरके वापि भुक्तप्रायो
द्विजोत्तम २४
नरकेषु मज्जहुःखमेद्दतत्स्वर्गवासिनः
दृश्यन्ते तात मोदन्ते पात्यमानाश्च
नारकाः २५
स्वर्गेऽपि दुःखमतुलं यदारोहणकालतः
प्रभृत्यहं पतिष्यामीत्येतन्मनसि
वर्त्तते २६
नारकांश्चैव संप्रेक्ष्य
मद्यहुःखमवाप्यते
एतां गतिमहं गन्तेत्यहर्निशमनिर्वृतः २७
गर्भवासे महद्दुःखं जायमानस्य योनितः
जातस्य बलाभावे च वृद्धत्वे दुःखमेव च २८
कामेर्ष्याक्रोधसम्बन्धं यौवने चातिदुःसहम्
दुःखप्राया वृद्धता च मरणे दुःखमुत्तमम् २९
कृष्णमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ३० एवं संसारचक्रेऽद्दस्मिन्तवो

घटियन्त्रवत्
भ्राम्यन्ते प्राकृतैर्बन्धैर्बद्ध्वा
वध्यन्ति चासकृत् ३१
नास्ति तात सुखं किञ्चिदत्र दुःखशताकुले
तस्मान्मोक्षाय यतता कथं सेव्या मया
त्रयी ३२
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे ञ्जगर्भस्थितिवर्णनं नाम एकादशोऽध्यायः

द्वादशोऽध्यायः
पितोवाच
साधु वत्स त्वया ख्यातं संसारगहनं परम् ज्ञानप्रदानसम्भूतं समाश्रित्य महाफलम् १
तत्र ते नरकाः सर्वे यथा वै रौरवस्तथा वर्णितास्तान्समाचक्ष्व विस्तरेण महामते २
पुत्र उवाच
रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया महारौरवसंज्ञं तु शृणुष्व नरकं पितः ३ अगम्यागमने ये च अभक्ष्यभक्षणे रताः मित्रद्रोहकराश्चव स्वामिविश्रंभघातकाः ४
परदाररताश्चैव स्वदारपरिवर्जिनः मार्गभंगकरा ये च तडागारामभेदकाः ५

एतेऽन्ये च दुराचारा दह्यन्ते तत्र किंकरैः
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्या हुताशनः ६ तत्तापतप्ता सा सर्वा प्रोद्विद्युत्समप्रद्य विभात्यतिमहारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ७
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च भापाञ्चैव यमानुगैः
मुच्यते पापकृन्मध्ये द्भ्यलुंमानः स गच्छति ८
काकैर्बकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्मशकैस्तथा
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गे
विकृष्यते ९
दह्यमानः पितर्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति १०
एवं तस्मान्नरैर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते
वर्षायुतायुतैः पापं यः कृतं
दुष्टबुद्धिभिः ११
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः
महारौरवठ्यवीर्घस्तथातितमसावृतः १२

द्दगोवधैश्च कृतो येन भ्रातॄणां घात एव च
अबन्नबालघाती च नीयते शीतसंकरे १३
शीतार्त्तास्तत्र धावन्ति नरास्तमसि
दारुणे
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च १४
दन्तास्तेषाञ्च भज्यन्ते
शीतार्त्तिपरिकम्पिताः
क्षुत्तृष्णा प्रबला तत्र
तथैवान्येऽप्युपद्रवाः १५
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः
मज्जासृग्गलितं तस्मादश्नुवन्ति
क्षुधान्विताः १६
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे एव तत्रापि सुमहान्क्लेशस्तमसि मानवैः १७
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ यावद्दुष्कृतसंक्षयः
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः १८
तस्मिन्कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः
अदृष्ष्ट्ष्टं दृष्टवद्ब्रूयादश्रुतं
श्रुतमेव च १९
एकाक्षरं गुरुं यस्तु दुराचारो न मन्यते
न शृणोति गुरोर्वाक्यं शास्त्रवाक्यं
तथैव च २०

एते पापा दुराचारास्तत्र तैर्यल्मपूरुषैः
तेष्वारोप्य निकृत्यन्ते कालसूत्रेण
मानवाः २१
यमानुगांगुलिस्थेन आपादतलमस्तकम्
न चैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम २२
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्मिणः
२३
तावावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम्
अप्रतिष्ठञ्च नरकं शृणुष्व गदतो मम २४
यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते
द्यस्वधर्मरतविप्राणां विघ्नं यस्तु
समाचरेत् २५
स बद्धैर्दारुणैः पाशैर्नीयते चक्रसंकरैः
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि
चान्यतः २६
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां नृणाम्
चक्रेष्वारोपिताः केचिद् भ्राम्यन्ते
तत्र मानवाः २७
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा
घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा
घटी २८
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुरिन्तः पुनः पुनः
अन्त्रैर्मुखे

विनिष्क्रान्तैर्नेत्रैरग्राविलम्बिभिः २९
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः
असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ३०
योजनानां सहस्रं यो
ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः
द्गब्रह्मचारिव्रतानां च तपसां
विघ्नमाचरेत् ३१
असिपत्रवनं यांति ये सदोद्वेगकारिणः
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव
सुदारुणैः ३२
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्रं
विभाव्यते ३३
पत्राणि तत्र खानां फलानि द्विजसत्तम श्वानश्च तत्र सबलाः स्वनन्त्ययुतशोभितः ३४
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव
भयानकाः
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ३५
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र
तृट्तापपरिपीडिताः
हा मातर्हा तात इति क्रन्दन्तोऽतीव
दुःखिताः ३६
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना

तेषां गतानां तत्रासिपत्रपाती समीरणः ३७
प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां
खड्गास्तथोपरि
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पवकसञ्चये ३८
लेलिह्यमाने ड्गतीचा व्याप्ताशेषमहीतले
सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः ३९
तेषामङ्गानि रुवतां त्वचश्चातीव दभीषणाः
असिपत्रवनं तात मयैतत्कीर्त्तितं तव ४०
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ४१
ज्वलदग्निचत्तप्तायोतैलायश्चूर्णपूरिताः
तेषु दुष्कृतकर्माणो याम्यैः क्षिप्ताधोमुखाः ४२
स्स्त्वदूषयेद्धर्मशास्त्राणि ये चान्ये तीर्थदूषकाः
भुक्तभोगां तु यो नारीमिष्यमाणां प्रियां
शुभाम् ४३
अदृष्टामपि दोषेण त्यजते मूढचेतनः
ते समानीय पच्यंते लोहकुम्भेषु शीघ्रतः ४४
क्वाथ्यन्ते विस्फुटात्रा ज्वलन्मज्जाजलाविलाः स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ४५

गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ४६
द्रवीभूतैः
शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः
ततो याम्यैर्भटैराशु द्गदघट्टनघट्टिताः ४७
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्मिणः एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ४८
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे महारौरवादिनरकार्वीनकथनं ख्यानाम द्वादशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः
पुत्र उवाच
अहं वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे
समतीते गवां रोधं निपाने कृतवान्पुरा १ विपाकात्कर्मणस्तस्य नरकं भृशदारुणम् सम्प्राप्तोऽग्निशिपूखामयोमुखखगाकुलम् २
यन्त्रपीडनगात्रासृक्प्रवाहोद्भूतकर्दमम्

र्णकृविमाणदुष्कर्मितन्निपातरवाकुलम् ३
पात्यमानस्य मे तत्र साग्रं वर्षशतं गतम्
महातापार्त्तितप्तस्य
तृष्णादाहान्वितस्य च ४
तत्राह्लादकरः सद्यः पवनः सुखशीतलः
करम्भवालुकाकुम्भमध्यस्थे वै समागमः ५
ष्यअकस्मादेव भोस्तात नररत्नं समागत
तत्सम्पर्कादशेषाणां नाभवद्यातना नृणाम्
मम चापि यथा स्वर्गे स्वर्गिणां
निर्वृतिः परा ६
किमेतदिति चाह्लादविस्तारस्तिमितेक्षणैः
दृष्टमस्माभिरासन्नं नररत्नमनुत्तमम् ७
याम्यश्च पुरुषो घोरो
दण्डहस्तोल्लसत्प्रभः
पुरता दर्शयन्मार्गमित एहीति म्च ब्रुव ८
न्ततस्ते जन्तवः सरवे मत्वा तद्दशनात्सुखम्
ऊचुः प्रांजलयो भूप क्षणमात्रं स्थितो भव ९
त्वद्गात्रसंगी पवनो ह्यस्माकं सुखकारकः ततोऽसौ नरकाभ्याशे उपविष्टः कृपान्वितः १०
पुरुषः स तदा दृष्ट्वा यातनाशतसंकुलम् नरकं प्राह तं याम्य किङ्करं कृपयान्वितः ११
पुरुष उवाच

भो याम्य पुरुषाचक्ष्व किं मया दुष्कृतं कृतम्
येनेदं यातनाभीमं प्राप्तोऽस्मि नरकं
परम् १२
विपश्चिदिति विख्यातो जनकानामहं कुले
जातो विदेहविषये सम्यनुजपालकः १३
ङ्मचातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं कृत्वा
संरक्षितं मया
धर्मतो धर्मकल्पेन मनुनात्र यथा पुरा १४
यज्ञैर्मयेष्टं बहुभिर्धर्मतः पालिता मही
नोत्सृष्टश्चैव संग्रामो नातिथिर्विमुखो
गतः १५
पितृदेवर्षिभृत्याश्च न चापचरिता मया
महातापार्तितप्तस्य तृष्णादाहार्दितस्य
च १६
सर्वस्य जीवभूतस्य कृतं त्राणं सदा म कृता स्पृहा च न मया परस्त्रीविभवादिषु
१७
पर्वकालेषु पितरस्तिथिकालेषु देवताः
पुरुषं स्वयमायान्ति निपानमिव धेनवः १८
यतस्ते विमुखा यान्ति निःस्वस्य
गृहमेधिनः
तस्मादिष्टश्च पूर्त्तश्च धर्मौ द्वावपि
नश्यतः १९
पितृनिश्वासविध्वस्तं सप्तजन्मार्ज्जितं धनम्

त्रिजन्मप्रभवं दैवो निश्वासो हन्त्यसंशयम् २०
तयास्मौवे च पित्र्ये च नित्यमेव हितोऽभवम्
सोऽहं कथमिमं प्राप्तो नरंक भृशदारुणम् २१
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नाम त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः
पुत्र उवाच
इति पृष्टस्तदा तेन शृण्वतां नो महात्मना उवाच पुरुषो याम्यो घोरोऽपि द्दप्रतं वचः १
यमकिङ्कर उवाच
महाराज यथात्थ त्वं तथैतन्नात्र संशयः किन्तु स्वल्पं कृतं पापं भवता स्मारयामि
तत् २
वैदर्भी तव या पत्नी पीवरी नाम नामतः
ऋतुमत्या ऋतुर्वन्ध्यस्त्वया तस्याः कृतः
पुरा ३
सुशोभनायां कैकेय्यामासक्तेन ततो भवान्
ऋतुव्यतिक्रमात्प्राप्तो नरकं
घोरमीदृशम् ४
होमकाले यथा वह्निराज्यपातमवेक्षते
ऋतौ प्रजापतिस्तद्वद् बीजपातमवेक्षते ५

यस्तमुल्लंघ्य धर्मात्मा कामेष्वासक्तिमान्भवेत्
स तु पित्र्यादृणात्पापमवाप्य नरकं पतेत् ६
एतावदेव ते पापं नान्यत्किञ्चन विद्यते
तश्रिदेगच्छ पुण्यानामुपभोगाय पार्थिव
ह्याएतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिः कृपया
जनकोऽब्रवीत् ७
राजोवाच
यास्यामि देवानुचर यत्र त्वं मां
नयिष्यसि
किञ्चित्पृच्छामि तन्मे त्वं
यथावद्वक्तुमर्हसि ८
वज्रतुण्डास्त्वमी काकाः पुंसां
नयनहारिणः
पुनः पुनश्च नेत्राणि तद्वदेषां भवन्ति
हि ९
किं कर्म्म कृतवन्तश्च
कथयैतज्जुगुप्सितम्
हरन्त्येषां तथा जिह्वां जायमानां
पुनर्नवाम् १०
परपत्रेण पाट्यन्ते
कस्मादेतेऽतिदुःखिताः
करम्भवालुस्थाश्च तथैते क्वाथतैलका ११
अयोमुखैः खगैश्चैव कृष्यत किंविधा वद गाःविष्टदेहबन्धार्त्तिमहारावविराविणः

१२
अयश्चञ्चूनिपातेन सर्वाङ्गक्षश्लिवितताः किमेते क्षनिःस्वनन्तोपि तुद्यऽहर्निशं
नराः १३
एताश्चान्याश्च दृश्यन्ते यातनाः
पापकर्मिणाम्
येन कर्मविपाकेन तन्मन्तेमोशतो वद १४
यमकिङ्कर उवाच
यन्मां पृच्छसि भूपाल पापकर्मफलोदयम्
तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि संक्षेपेण
यथातथम् १५
पुण्यापुण्ये हि पुरुषः पर्य्यायेण समश्नते
भुञ्जतश्च क्षयं याति पापं पुण्यमथापि वा १६
न तु भोगादृते पुण्यं द्देपापं वा कम मान परित्यजति भोगाच्च पुण्यापुण्ये निबोध मे १७
दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम्
प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः १८
गतिं नानाविधां यान्ति जन्तवः कर्मबन्धनात्
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् १९

वःश्रधानाश्च दान्ताश्च धनदाः शुभकारिणः व्याघ्रकुञ्जरदुर्गाणि सर्पचौरभयानि तु २०
हताः पापेन गच्छन्ति पापिनः किमतः परम् द्दसुगंधिमाल्यसद्वस्त्रसाधुयानासनाशनाः २१
स्तूयमानाः सदा यान्ति पुण्यैः
पुण्याटवीष्व
अनेकशतसापिहजन्मसंचयसञ्चितम् २२
पुण्यापुण्यं नृणां
तद्वत्सुखदुःखाङ्कुरोद्भवम्
यथा बीजं हि भूपाल पयांसि समवेक्षते २३
पुण्यापुण्ये तथा कालदेशान्यकर्मकारकम्
स्वल्पं पापं कृतं पुंसां
देशकालोपपादितम् २४
पादन्यासकृतं दुःखं कण्टकोत्थं प्रयच्छति
तत्प्रभूततरं स्थूलं
शूस्रशंकुकीलकसम्भवम् २५
दुःखं यच्छति तद्वच्च शिरोरोगादि दुःसहम्
अपथ्याशनशीतोष्णश्रमतापादिकारकम् २६
तथान्योऽन्यमपेक्षन्ते पापानि फलसङ्गमे
एवं महान्ति पापानि दीर्घरोगादिकाः
क्रियाः २७
तद्वच्छस्त्राग्निकृच्छ्रार्त्तिबन्धनादिफलाय वै
स्वल्पं पुण्यं शुभं गन्धं हेलया

सम्प्रयच्छति २८
स्पर्शं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा
चिलराउ!रुतरं तद्वन्महान्तमपि कालजम् २९
एवञ्च सुखदुःखानि पुण्यात्पुण्योद्भवानि
वै
भुञ्जानोऽनेकसंसारसम्भवानीह तिष्ठति ३०
जातिदेशावरुद्धानि ज्ञानाज्ञानफलानि च
द्गतिन्ति तत्र पृक्तानि लिङ्गमात्रेण
चात्मनि ३१
ष्ठकर्म मनसा वाचा न कदाचित्क्वचिन्नरः
अकुर्वन्पापकं कर्म्म पुण्यं
वाप्यवतिष्ठते ३२
णायत्प्राप्नोति पुरुषः द्यसुखं दुःखमथापि वा
प्रभूतमथवा स्वल्पं विक्रियाकारिचेतसः ३३
तावता तस्य पुण्यं वा पापं वाप्यथ चेतरत् ३४
उपभोगात्क्षयं याति भुज्यमानमिवाशनम् एवमेते महापापं यातनाभिरहर्निशम् ३५ क्षपयन्ति नरा घोरं नरकान्तविवर्त्तिनः तथैव राजन् पुण्यानि स्वर्गलोकेऽमरैः सह ३६
गन्धर्वसिद्धाप्सरसां गीताद्यैरुपभुञ्जते
देवत्वे मानुषत्वे च तिर्य्यक्त्वे च

शुभाशुभम् ३७
पुण्यपापोद्भवं भुंक्ते
सुखदुःखोपलक्षणम्
त्त्वं यपृच्छसि मां राजन्यातनाः
पापकर्मिणाम् ३८
केन केनेति पापेन तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः दुष्टेन चक्षुषा दृष्टाः परदारा नराधमैः ३९
मानसेन च दुष्टेन परद्रव्यञ्च सस्पृहैः
वज्रतुण्डाः खगास्तेषां हरन्त्येते
विलोचने ४०
पुनः पुनश्च सम्भूतिरक्ष्णोरेषां भवत्यथ
यावतोऽक्षिनिमेषांस्तु पापमेभिर्नृभिः
कृतम् ४१
तावद्वर्षसहस्राणि नेत्रार्त्तिं
प्राप्नुवन्त्युत
असच्छास्त्रोपदेशास्तु यैर्दत्ता यैश्च
मन्त्रिताः ४२
सम्यग्दृष्टेर्विनाशाय रिपूणामपि मानवैः
यैः शास्त्रमन्यथा प्रोक्तं
यैरसद्वागुदाहृता ४३
वेददेवद्विजातीनां गुरोर्निन्दा च यैः
कृता
हरन्ति तेषां जिह्वाश्च जायमानाः पुनः
पुनः ४४
तावतो वत्सरानेते वज्रतुण्डाः सदारुणाः

मित्रभेदं तथा पित्रा पुत्रस्य स्वजनस्य
च ४५
यज्वोपाध्याययोर्मात्रा सुतस्य सहचारिणः
भार्य्यापत्योश्च ये केचिए!दं
चक्रुर्नराधमाः ४६
त द्भमे पश्य पाट्यन्ते करपत्रेण पार्थिव
परोपतापका ये च ये चाह्लादनिषेधकाः ४७
तालवृन्तानिलस्थानचन्दनोशीरहारिणः
प्राणान्तिकं ददुस्तापमदुष्टानाञ्च
येऽधमाः ४८
करम्भवालुकासंस्थास्त इमे पापभागिनः
भुंक्ते श्राद्धन्तु योऽन्यस्य नरोऽन्येन
निमन्त्रितः ४९
दैवे वाप्यथवा पैत्र्ये स द्विधा
कृष्यते खगैः
मर्माणि यस्तु
साधूनामसद्वाग्भिर्निकृन्तति ५०
तमिमे तुदमानास्तु
खगास्तिष्ठन्त्यवारिताः
यः करोति च पैशुन्यमन्यवागन्यथामतिः ५१
पाट्यते हि द्विधा जिह्वा तस्येत्थं
निशितैः क्षुरैः
मातापित्रोर्गुरूणाञ्च येऽवज्ञां
चक्रुरुद्धताः ५२
त इमे पूयविण्मूत्रगर्त्ते मज्जन्त्यधोमुखाः

देवतातिथिभूतेषु भृत्येष्वभ्यागतेषु च ५३
अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तद्वत्पित्रग्निपक्षिषु
दुष्टास्ते पूयनिर्य्यासभुजः
सूचीमुखास्तु ते ५४
जायन्ते गिरिवर्ष्माणः पश्यैते यादृशा
नराः
एकपंक्त्या तु ये विप्रमथवेतरवर्णजम् ५५
विषमं भोजयन्तीह विड्भुजस्त इमे यथा
एकसार्थप्रयातं ये निःस्वमर्थार्थिनं
नरम् ५६
अपास्य स्वान्नमश्नन्ति त इमे
श्लेष्मभोजिनः
गोब्राह्मणाग्नयः स्पृष्टा
यैरुच्छिष्टैर्नरेश्वर ५७
तेषामेतेऽग्निकुण्डेषु इप्रज्वलआ!हिताः
कराः
सूर्येन्दुतारका दृष्टा
यैरुच्छिष्टैस्तु कामतः ५८
तेषां याम्यैर्नरैर्नेत्रे न्यस्तो
वह्निः समिध्यते
गावोऽग्निर्जननी विप्रो ज्येष्ठभ्राता
पिता स्वसा ५९
जामयो गुरवो वृद्धा यैः स्पृष्टास्तु पदा नृभिः

बद्धांघ्रयस्ते
निगडैर्लोहैरग्निप्रतापितैः ६०
अङ्गारराशिमध्यस्थास्तिष्ठन्त्याजानुदाहिनः
पायसं कृसरं छागं देवान्नानि च यानि वै ६१
भुक्तानि यैरसंस्कृत्य तेषां नेत्राणि
पापिनाम्
निपातितानां भूपृष्ठे
उद्वृत्ताक्षिनिरीक्षताम् ६२
सन्दंशैः पश्य कृष्यन्ते नरैर्याम्यैर्मुखात्ततः गुरुदेवद्विजातीनां वेदानाञ्च नराधमैः ६३
निन्दा निशामिता यैश्च पापानामभिनन्दताम् तेषामयोमयान्कीलानग्निवर्णान्पुनः पुनः ६४
कर्णेषु पूरयन्त्येते याम्या विलपतामपि यैः प्रपादेवविप्रौकोदेवालयसभाः शुभाः ६५
भङ्क्त्वा विध्वंसमानीताः क्रोधलोभानुवर्त्तिभिः
तेषामेतैः शितैः शस्त्रैर्मुत्स्वहुर्विलपतां त्वचः ६६ पृथक् कुर्वन्ति वै याम्याः शरीरादतिदारुणाः गोब्राह्मणार्कमार्गेषु येऽवमेहन्ति

मानवाः ६७
तेषामेतानि कृष्यन्ते गुदेनान्त्राणि
वायसैः
दत्त्वा कन्यां य एकस्मै द्वितीयाय
प्रयच्छति ६८
स त्वेवं नैकधा छिन्नः क्षारनद्यां
प्रवाह्यते
स्वपोषणपरो यस्तु परित्यजति मानवः ६९
पुत्रभृत्यकलत्रादिबन्धुवर्गमकिञ्चिनम्दुर्भिक्षे सम्भ्रमे वापि सोऽप्येवं
यमकिङ्करैः ७०
उत्कृत्य दत्तानि मुखे स्वमांसान्यश्नुते क्षुधा
शरणागतान्यस्त्यजति लोभादुत्कोचजीविकः ७१
सोऽप्येवं यन्त्रपीडाभिः पीड्यते यमकिङ्करैः
सुकृतं ये प्रयच्छन्ति यावज्जन्म कृतं
नराः ७२
ते पिष्यन्ते शिलापेषैर्यथैते पापकर्मिणः
न्यासापहारिणो बद्धाः सर्वगात्रेषु
बन्धनैः ७३
कृमिवृश्चिककाकोलैर्भुज्यन्तेऽहर्निशं
नराः
क्षुत्क्षामास्तृट्पतज्जिह्वातालवो
वेदनातुराः ७४

दिवामैथुनिनः पापाः परदारभुजश्च ये तथैव कण्टहुस्तीक्ष्णैरायसैः कैपश्य शाल्मलिम् ७५
आरोपिता विभिन्नाङ्गाः
प्रभूतासृक्वाविलाः
मूषायामपि
पश्यैस्रतायमान्ध्मानायमानुगैः ७६
पुरुषैः पुरुषव्याघ्र परदारावमर्षिणः
उपाध्यायमधः कृत्वा स्तब्धो योऽध्ययनं
नरः ७७
गृह्णाति शिल्पमथवा सोऽप्येवं शिरसा
शिलाम्
बिभ्रत्क्लेशमवाप्नोति
जनमार्गेऽतिपीडितः ७८
क्षुत्क्षामोऽहर्निशं
भारपीडाव्यथितमस्तकः
मूत्रश्लेष्मपूरीषाणि यैरुत्सृष्टानि
वारिणि ७९
त इमे श्लेष्मविण्मूत्रदुर्गन्धं नरकं
गताः
परस्परञ्च मांसानि भक्षयन्ति
क्षुधान्विताः ८०
भुक्तं नातिथ्यविधिना पूर्वमेभिः
परस्परम्
अपविद्धास्तु यैर्वेदा
वयश्चाहिताग्निभिः ८१

त इमे शैलशृङ्गाग्रात्पात्यन्तेऽधः पुनः पुनः
पुनर्भूपतयो जीर्णा यावज्जीवन्ति ये नराः ८२
इमे कृमित्वमापन्ना भक्ष्यन्तेऽत्र पिपीलिकैः
न्ह्ननीचप्रतिग्रहादानाद्याजनान्नित्यसेवनात् ८३
पाषाणमध्यकीटत्वं नरः सततमश्नुते
पश्यतो भृत्यवर्गस्य
मित्रस्याप्यतिथेस्तथा ८४
एको मिष्टान्नभुग्भुंक्ते
ज्वलदङ्गारसञ्चयम्
वृकैर्भयङ्करैः पृष्ठं
नित्यमस्योपभुज्यते ८५
पृष्ठमांसं नृपैतेन यतो लोकस्य भक्षितम्
अन्धोऽथ बधिरो मूको भ्राम्यतेऽत्र
क्षुधातुरः ८६
अकृतज्ञोऽधमः पुंसामुपकारेषु वर्त्तते अयं कृघ्नो तमित्राणामपकारी सुदुर्मतिः ८७
तकुम्भे निपतितो प्तविलपन्याति शोषणम् करम्भवालुकां तस्मात्ततो यन्त्रावपीडनम् ८८
असिपत्रवनं तस्मात्करपत्रेण पाटनम् कालसूत्रे तथा छेदमनेकाश्चैव यातनाः ८९

प्राप्य निष्कृतिमेतस्मान्न वेद्मि कथमेष्यति
श्राद्धे सङ्गतिनो विप्राः समुपेत्य परस्परम् ९०
दुष्टाहिनिः सृतं फेनं सर्वाङ्गेभ्यः पिबन्ति वै
सुवर्णस्तेयी विप्र सुरापो गुरुतल्पगः ९१
अधश्चोर्ध्वञ्च दीप्ताग्नौ दह्यमानाः
समन्ततः ९२
तिष्ठन्त्यब्दसहस्राणि सुबहूनि ततः पुनः
जायन्ते मानवाः
कुष्ठक्षयरोगादिचिह्निताः ९३
मृताः पुनश्च नरकं पुनर्जाताश्च तादृशम् व्याधिमृच्छन्ति कल्पान्तपरिमाणं नराधिप ९४
घ्नःगोओ! न्यूनतरं याति नरकेऽथ त्रिजन्मनि
तथोपपातकानां स सर्वेषामिति निश्चयः ९५ नरकप्रच्युता यानि यैर्यैर्विहितपातकैः प्रयान्ति योनिजातानि तन्मे निगदतः शृणु ९५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे घ्नपितापुत्रसंवादे यमकिंकरसंवादे स्वकृतकर्मभुक्तिकथ नाम चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः यमकिङ्कर उवाच
पतितात्प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद् द्विजः
नरकात्प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतितयाजकः १
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति
द्विजः
तज्जायां मनसावा वाचा तद्द्रव्यं वापि
नंकामयेत् २
गर्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः मातापितरावाक्रुश्य सारिका सम्प्रजायते ३
भ्रातुः पत्न्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते
तावेव पीडयित्वा तु कच्छपत्वं प्रपद्यते ४
भर्त्तृपिण्डमुपाश्नन्यस्तदिष्टं न निषेवते
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ५
न्यासापहर्त्ता नरकाद्विमुक्तो जायते
कृमिः
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ६
विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते
धान्यं यवांस्तिलान्
माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान् ७
कलायान्कलमान्मुआ!न्गोधूमानतसीस्तथा

सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा
मोहाज्जन्तुरचेतनः ८
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ९
श्वा द्गगालो बको गृध्रो व्यालः
कङ्कस्तथा क्रमात्
भ्रातृभार्य्याञ्च दुर्बुद्धिर्यो
धर्षयति पापकृत् १०
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि
नरकाच्च्युतः
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां
राजभार्य्याञ्च पापकृत् ११
प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः
यज्ञदानविवाहानां सृविकर्त्ता
भवेत्कृमिः १२
पुनर्दाता तु कन्यायाः कृमिरेवोपजायते देवतापितृविप्राणामघ्नदा योऽन्नमश्नुते १३
प्रमुक्तो नरकात्सोऽपि वायसः सम्प्रजायते
ज्येष्ठं पितृसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते १४
नरकात्सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ
प्रजायते
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ
प्रजायते १५
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको

भवेत्
सूकरः कृमिको त्त्वमुश्चण्डालश्च प्रजायते १६
अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा १७
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुल्कसो जायते ततः
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः कृमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्ता च जायते १८
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य शृणुष्व तत् १९
द्गत्वा हृदुग्धं तु मार्ज्जारो जायते नरकाच्च्युतः
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः २०
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मुरजामिषम् मत्स्यमांसापहृत्काकः श्येनो मेषामिषापहृत् २१
चिरीवाकस्त्वपहृते लवणे द्गध्नि वा दकृमिः
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते २२
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते

मधु हृत्वा नरो शोऽदंपूपं हृत्वा
पिपीलिका २३
चोरयित्वा हवियान्नं जायते गृहगोधिका
आसवं चोरयित्वा तु
तित्तिरित्वमवाप्नुयात् २४
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते
पात्रे कांऽस्ये हारीतः कपोतो रौप्यभाजने २५
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते
पिकौशेयं चोरयित्वा तु चक्रवाकत्वमृच्छ २६
कोशकारश्च कौशेये हृते वस्त्रेऽभिजायते दुकूले शार्ङ्गकः पापो हृते चैवांशुके शुकः २७
तिऋक्षश्चैवाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमं
च जायते
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्नेर्हर्ता
बकः ख २८
मयूरो वर्णकान्हृत्वा पत्ररःकं शाच जायते
जीवीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः २९
छुच्छुन्दरी शुभान्गन्धान्वासो हृत्वा
शशो भवेत्
ञ्जखंजः पलालहरणे काष्ठहृद् घुणकीटकः ३०
पुष्पापहृरिद्रस्तु पंगुर्यानापहृन्नरः

शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ३१
द्दभूमिहृन्नरकान्ग रौरवादीन्सुदारुणान् तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां क्रमात् ३२
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः
त्वावृषस्य वृषणौ छित्त्वा षंढत्वं प्राप्नुयान्नरः ३३
परिहृत्य तथा भूयो जन्मनामेकविंश कृमिः कीटः पतङ्गो वा पक्षी तोयचरो मृगः ३४
गोत्वं प्राप्य च चाण्डालपुल्कसादिजुगुप्सितम्
पंग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च
प्रपीडितः ३५
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ३६
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् विद्यापहातिःणां चैरि निष्क्रयभ्रंशिनो गुरोः ३७
जायामन्यस्य पारख्यां पुरुषः
प्रतिपादयेत्
प्राप्नोति षण्ढतां मूढो यातनाभ्यः
परिच्युतः ३८
यः करोति नरो होममसमिद्धे वहुताश

सोऽजीर्णघनदुःखार्त्तो
मन्दाग्निरभिजायते ३९
परनिन्दाकृद्भ्यतत्वं परमर्मोपघट्टनम्
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च
परदारोपसेवनम् ४०
परस्वहरणाशा च देवतानाञ्च कुत्सनम्
निकृत्या नेवंचना नॄणां कार्पण्यं च
नृणां वधः ४१
यानि च प्रतिषिद्धानि तत्तिं च द्वृप्रशंसता
उपलक्षणानि जानीयान्मुक्तानां नरकादनु ४२
दयाभूतेषु सादः परम्द्वकं लोप्रतिक्रिया सत्या भूतहिता चोर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ४३
गुरुदेवर्षिसिद्धर्षिपूजनं साधुसङ्गमः सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री चैक्तितध्येत
पण्डितः ४४
अन्यानि चैव सद्धर्मक्रियाभूतानि यानि च
स्वर्गच्युतानां लिङ्गानि
पुरुषाणामपापिनाम् ४५
एतदुद्देशतो राजन् भवतः कथितं मया
स्वकर्मफलभोक्तॄणां पुण्यानां पापिनां
तथा ४६
तदेह्यन्यत्र गच्छामो दृष्टं सर्वं त्वयाधुना

त्वया च दृष्टो नरकस्तदेह्यन्यत्र गम्यताम् ४७
पुत्र उवाच
ततस्तमग्रतः कृत्वा स राजा गन्तुमुद्यतः
ततश्च सर्वैरुद्बुत्ष्टं
यातनास्थायिभिर्नृभिः ४८
प्रसादं कुरु भूपेति तिष्ठ
तावन्मुहूर्त्तकम्
त्वदङ्गसङ्गी पवनो मनो ह्लादयते हि नः ४९
परितापञ्च गात्रेषु पीडां बाधां च
कृत्स्नशः
अपहन्ति नरव्याघ्र कृकृपां कुर महीपते ५०
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां तं याम्यं पुरुषं नृपः
पप्रच्छ कथमेतेषामाह्लादो मयि तिष्ठति ५१
किं मया कर्म्म तत् पुण्यं मर्त्त्यलोके महत् कृतम्
आह्लाददायिनी व्युष्टिर्यस्येयं तदुदीरय ५२
याम्य उवाच
पितृदेवातिथिप्रैष्यशिष्टेनान्नेन ते
तनुः
पुष्टिमभ्यागता यस्मात्ततं च मनो यतः ५३
ततद्गस्त्वात्रसंसर्गी पवनो ह्लाददायकः
पापकर्मकृतो राजन्यातना न प्रबाधते ५४

अश्वमेधादयो यज्ञास्त्वयेष्टा विधिवद्यतः
ततस्त्वद्दर्शनाद्याम्या
यन्त्रशस्त्राग्निवायसाः ५५
पीडनच्छेददाहादिमहादुःखस्य हेतवः
मृदुत्वमागता राजंस्तेजसोपहतास्तव ५६
राजोवाच
न स्वर्गे ब्रह्मलोके वा तत्सुखं
प्राप्यते नरैः
यदार्त्तजन्तुनिर्वाणदानोत्थमिति मे
मतिः ५७
यदि मत्सन्निधावेतान्यातना न प्रबाधते
ततो भद्रमुखात्राहं स्थास्ये
स्थाणुरिवाचलः ५८
यमपुरुष उवाच
एहि राजेंद्र गच्छामि
निजपुण्यसमार्जितान्
द्गभुंक्ष्व भोगांण्स्तु भुज्यंतु यातनाः
पापकर्मिणः ५९
राजोवाच
तस्मान्न तावद्यास्यामि यावदेते
सुदुःखिताः
मत्सन्निधानात्सुखिनो भवन्ति नरकौकसः ६०
धिस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमागतम्
यो नार्त्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि
ध्रुवम् ६१

यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये भवन्ति तस्य यस्यार्त्तपरित्राणे न
मानसम् ६२
नरस्य यस्य कठिनं मनो बालातुरादिषु
वृद्धेषु च न तं मन्ये मानुषं राक्षसो हि
सः ६३
एषां मत्सन्निकर्षात्तु
यद्यग्निपरितापजम्
तथोग्रगन्धजं वापि दुःखं नरकसम्भवम् ६४
क्षुत्पिपाक्तसोवं दुःखं यच्च
मूर्च्छाप्रदं महत्
द्भविनाशमेति तद्भद्र मन्ये
स्वर्गसुखात्परम् ६५
प्राप्स्यन्ते ते यदि सुखं बहवो दुःखिते
मयि
किं प्राप्तं मया न स्यात्तवात्त्वं
स्मावद मा चिरम् ६६
याम्य उवाच
एष धर्म्मश्च शक्रश्च त्वां नेतुं
समुपागतौ
अवश्यमस्मान्तव्यं तस्मात्पार्थिव
गम्यताम् ६७
धर्म उवाच
नयामि त्वामहं स्वर्गं त्वया सम्यगुपासितः
विमानमेतदारुह्य मा विलम्बस्व गम्यताम्

६८
राजोवाच
नरके मानवा धर्म्म पीड्यमानाः सहस्रशः त्राद्गत्यमी च हीक्रन्दन्ति मामतो न व्रजाम्यहम् ६९
इन्द्र उवाच
कर्मणा नरकप्राप्तिरेषां पापिकर्मिणाम्
स्वर्गस्त्वयापि गन्तव्यो नृप पुण्येन
कर्मणा ७०
राजोवाच
यदि जानासि धर्म त्वं त्वं वा ष्ठदेव शतक्र
मम यावत्प्रमाणन्तु शुभं तद्वक्तुमर्हथः ७१
धर्म उवाच
अब्बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि तारकाः यथा वा वर्षतो धारा गंगायां सिकता यथा ७२ असंख्येया महारातोन्नानायोनिषु जंतज तथा तवापि पुण्यस्य संख्या नैवोपपद्यते ७३
अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्वता तदेव शतसाहस्त्रसंवःनीतं त्वया नृप ख्या ७४
तच्छ त्वं नृपश्रेष्ठ तद्भोक्तुममरालयम् एते तु नरके पापं क्षपयन्तु स्वकर्म्मजम् ७५

राजोवाच
कथं स्पृहां करिष्यन्ति मत्सम्पर्काय मानवाः
यदि मत्सन्निधावेषामुकत्कर्षो नोद्गपपते ७६
तस्माद्यत्सुकृतं किंचिन्ममास्ति त्रिदशाधिप
मुच्यन्तां तेन नरकात्पापिनो यातनागताः ७७
इन्द्र उवाच
एवमूर्ध्वतरं स्थानं त्वया प्राप्तं महीपते
एद्यतां नरकात्पश्य विमुक्तान्पापस्तुर्मिक ७८
पुत्र उवाच
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिस्तस्योपरि महीपतेः विमानञ्चाधिरोप्यैनं स्वर्लोकमनयद्धरिः ७९
अहञ्चान्ये च ये तत्र यातनाभ्यः परिच्युताः
स्वकर्म्मफलनिर्दिष्टं ततो योत्यन्तरं
गताः ८०
एवमेते समाख्याता नरका द्विजसत्तम
येन येन च पापेन यां यां योनिमुपैति वै ८१
तत्तत्सर्वं समाख्यातं यथा दृष्टं मया पुरा

पुरानुभवजं ज्ञानमवाप्य कथितं तव
अतः परं महाभाग किमन्यत्कथयामि ते ८२ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे णःनरकस्थोद्धारवर्ण नाम पञ्चदशोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः
पितोवाच
कथितं मे त्वया वत्स संसारस्य व्यवस्थितम्
स्वरूपमपि देहस्य घटीयन्त्रवदव्ययम् १
तदेव मे तदखिलं ममावगतमीदृशम्
किं मया वद
कर्त्तव्यमेवमस्मिन्व्यवस्थिते २
पुत्र उवाच
यदि मद्वचनं तात श्रद्दधास्यविशङ्कितः
तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थमना
भव ३
तमनुष्ठाय विधिनंवहायाग्निपरिग्रहम्
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वन्द्वो
निष्परिग्रहः ४
एकान्तशीलो वश्यात्मा भव भिक्षुरतन्द्रि तः
तत्र योगपरो भूत्वा बाह्यस्पर्शविवर्जितः ५
ततः प्राप्स्यसि तं योगं दुःखसंयोगभेषजम्

मुक्तिहेतुमनौपम्यमनाख्येयमसंज्ञितम् तत्संयोगान्न ते योगो भूयो भूतैर्भविष्यति ६
पितोवाच
वत्स योगं ममाचक्ष्व मुक्तिहेतुमतः परम् ७
येन भूतैः पुनर्भूतो नैदृग्दुःखमवाप्नुयाम्
यत्रासक्तिपरस्यात्मा मम संसारबन्धनैः ८
नेति योगमयोगोऽपि तं योगमधुना वद
संसारादित्यतापार्त्तिविप्लुष्यद्देहिमालसम् ९
ब्रह्मज्ञानाम्बुशीतेन सिञ्च मां
वाक्यवारिणा
अविद्याद्विकृसर्पेण दष्टं
तद्विषपीडितम् १०
स्ववाक्यामृतदानेन मां जीवय पुनर्मृतम् पुत्रदारगृहक्षेत्रममत्वनिगडार्दितम् ११
मां मोचयेष्टसद्भावविज्ञाच्छ्रनोआ! टद्घश्चिरनै
पुत्र उवाच
शृणु तात यथा योगो दत्तात्रेयेण धीमता १२ अलर्काय पुरा प्रोक्तः सम्यक्पृष्टेन विस्तरात्
पितोवाच

दत्तात्रेयः सुतः कस्य कथं वा योगमुक्तवान् १३
कश्चालर्को महाभागो यो योगं परिपृष्टवान्
पुत्र उवाच
कौशिको ब्राह्मणः
कश्चित्प्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे १४
सोऽन्यजन्मकृतैः पापैः
कुष्ठरोगातुरोऽभवत्
तं तथा व्याधितं भार्य्या पतिं
देवमिवार्च्चयत् १५
पादाभ्यङ्गाङ्गसंवाहानाच्छादनभोजनैः श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च
१६
रहस्येवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च
सततं पूज्यमानोऽपि तयातीव विनीतया १७
अतितीव्रप्रकोपत्वान्निर्भर्त्सयति
म्स्नदारु
तथापि प्रणता णःसाध्वी तममन्यत दैवतम् १८
तं तथाप्यतिबीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत अचंक्रमणशीलोऽपि स कदाचिद् द्विजोत्तमः १९
प्राह भार्य्यां नयस्वेति त्वं मां तस्या निवेशनम्
या सा वेश्या मया दृष्टा राजमार्गे गृहे सता २०
तां मे प्रापय धर्मज्ञे सैव मे हृदि

वर्त्तते
दृष्टा सूर्य्योदये बाला
रात्रिश्चेयमुपागता २१
दर्शनानन्तरं सा मे हृदयान्नापसर्पति
यदि सा चारुसर्वाङ्गी पीनश्रोणिपयोधरा
२२
नोपगूहति तन्वङ्गी तन्मां द्र क्ष्यति वै
मृतम्
वामः कामो मनुष्याणां बहुभिः प्राप्य
चेतसः २३
ममाशक्तिश्च गमने सङ्कुलं प्रतिभाति मे
तत्तदा वचनं श्रुत्वा भर्त्तुः
कामातुरस्य सा २४
तत्पत्नी व्याकुला जा महाभागा पतिव्रता
गाढं परिकरं बद्ध्वा शुल्कमादाय चाधिकम्
२५
स्कन्धे भर्त्तारतारोमा जगाम मृदुगामिनी
निशि मेघावृते व्योम्नि चलद्विप्यच्च
दृश्यते २६द्यु
राजमार्गे प्रियं भर्त्तुश्चिकीर्षन्ती
द्विजाङ्गना
पथि शूले तदा प्रोतमचोरं चोरशङ्कया २७
माण्डव्यमतिदुःखार्त्तमन्धकारे च स
द्विजः
पत्नीस्कन्धसमारूढश्चालयामास कौशिकः २८
वामांगेनाथ क्रुद्धो माण्डव्यस्तमुवाच ह

येनाहमेवमत्यर्थं दुः खितश्चालितो वृथा २९
संइत्थं कष्टमनुप्राप्तः स पापात्मा नराधमः
सूर्य्योदयेऽवशः प्राणैर्विमोक्ष्यति न
संशयः ३०
भास्करालोकनादेव स विनाशमवाप्स्यति
तस्य भार्य्या ततः श्रुत्वा तं
शापमतिदारुणम् ३१
प्रोवाच व्यथिता सूर्य्यो
नैवोदयमुपेष्यति
ततः सूर्योदयाभावादभवत्सन्तता निशा ३२
बहून्यहःप्रमाणानि ततो देवा भयं ययुः
निःस्वाध्यायवषट्कारं
स्वधास्वाहाविवर्जितम् ३३
कथं नु खल्विदं सर्वं न गच्छेत्संक्षयं
जगत्
अहोरात्रव्यवस्थाया विना
मासर्त्तुसंक्षयः ३४
तत्संक्षयान्न त्वयने ज्ञायेते
दक्षिणोत्तरे ३५
विना चायनविज्ञानं कालः संवत्सरः कुतः
पतिव्रताया वचसा नोद्गच्छति दिवाकरः ३६
सूर्योदयं विना नैव ना!दानादिकाः क्रियाः
अग्नेर्विहरणञ्चैव क्रत्वभावश्च
लक्ष्यते ३७

स्नन कालेन विना चेष्टिर्न च यज्ञादिकाः क्रियाः
नश्यंति सर्वभूतानि तमोभूते चराचरे ३८
नैवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते
वयमाप्यायिता
मर्त्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः ३९
वृष्ट्यादिनानुगृह्णीमो
मन्सस्याभिवृद्धर्त्त्या
निष्पादितास्वौषधीषु मर्त्त्या
यज्ञैर्यजन्ति नः ४०
एवं वयं प्रयच्छामः कामान्
यज्ञादिपूजिताः
अधो हि वर्षाम वयं मर्त्त्याश्चोर्द्ध्वं
प्रवर्षिणः ४१
तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः
येऽयेस्माकं न प्रयच्छन्ति
नित्यनैमित्तकीः क्रियाः ४२
क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं वाश्नन्ति
लोलुपाः
विनाशाय वयं तेषां
तोयसूर्य्याग्निमारुताः ४३
क्षितिञ्च सन्दूषयामः पापानामपकारिणाम् दुष्टतोयादिदोषेन तेषां दुष्कृतकर्मणाम् ४४
उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ये त्वस्मान् प्रीणयित्वा तु भुञ्जते

शेषमात्मना ४५
तेषां पुण्यतमाँ ल्लोन्वितराका महात्मनाम्
तन्नास्ति सर्वमोतद्धि न चोपायव्यवस्थितम् ४६मे
कथं नु दिनसंगः स्यादन्योऽन्यमवदन्सुराः तेषामेव समेतानां
यज्ञव्युच्छित्तिशङ्किनाम् ४७
देवानां वचनं श्रुत्वा प्राह देवः
प्रजापतिः
तेजःपरं तेजसैव तपसा च तपस्तथा ४८
प्रशाम्यत्यमरास्तस्माच्छृणुध्वं वचनं मम
पतिव्रताया माहात्म्यान्नोच्छति दिवाकरः ४९
तस्य चानुदयाद्धानिर्मर्त्त्यानां भवतां यथा
तस्मात्पतिव्रतामत्रेरनसूयां तपस्विनीम् ५०
प्रसादयत वै पत्नीं भानोरुदयकाम्यया पुत्र उवाच
तैः सा प्रसादिता गत्वा प्राहेष्टं व्रियतामिति ५१
अयाचन्त दिनं देवा भवत्विति यथा पुरा अनसूयोवाच
पतिव्रताया माहात्म्यं न हीयेत

कथन्त्विति ५२
सम्मान्य द्गतां तथा सा तथा
प्रेष्याम्यहं सुध्वीं
यथा पुनरहोरात्रसंस्थानमुपजायते ५३
यथा च तस्याः स पतिर्न राशापाशमेष्यति
पुत्र उवाच
एवमुक्त्वा सुरांस्तस्या गत्वा सा
मन्दिरं शुभा ५४
उवाच कुशलं पृष्टा धर्मं भर्त्तुस्तथात्मनः
कच्चिन्नन्दसि कल्याणि स्वभर्त्तुः सुखन्नायिनी ५५दा
कच्चिच्चाखिलदेवेभ्यो मन्य सेधिकं पतिम् भर्त्तुः शुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत्फलम् ५६
सर्वकामफलाह्यवा प्तिःपत्युः
शुश्रूषणात्स्त्रि
पञ्चर्णानि मनुष्येण साध्वि देयानि
सर्वदा ५७
तथात्मवर्णधर्मेण कर्त्तव्यो धनसंचयः
प्राप्तश्चार्थस्तथा पात्रे विनियोज्यो
विधानतः ५८
सत्यार्जवतपोदानदयायुक्तो भवेत्सदा
क्रिया च याःशास्त्रनिर्दिष्टा
रागद्वेषविवर्जिता ५९
कर्तव्याहरहः श्रद्धा पुरस्कारेण शक्ति

तःस्वजातिविहितानेवं लोकान्प्राप्नोति मानवः ६०
क्लेशेन महता साध्वि
प्राजापत्यादिकान्क्रमात्
स्त्रिश्चैवं यसमस्तस्य
नरैर्दुःखार्जितस्य वै ६१
पुण्यस्यार्द्धापहारिण्यः पतिशुश्रूषयैव
हि
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न श्राद्धं
नाप्युपोषितम् ६२
भर्त्तृः शुश्रूषयैवैता लोकानिञ्जयष्टा हि
तस्मात्साध्वि महाभागे पतिशुश्रूषणं
प्रति
त्वया मतिः सदा कार्य्या यतो भर्त्ता परा गतिः ६३
यद्देवेभ्यो यच्च पिन्तिदिकेत्रा कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्च्चनं सत्क्रियां
च
तभ्यःर्द्धं वै स्याकेवलानन्यचित्ता
नारी भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयैव ६४
पुत्र उवाच
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपूज्य तदादरात्
प्रत्युवाचात्रिपत्नीं तामनसूयामिदं वचः ६५

धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि दैवस्याप्यवलोकतः
यन्मे प्रकृतिकल्याणि श्रद्धां वर्द्धयसे
पुनः ६६
जानाम्येतन्न नारीणां कत्पतिसमागतिः
तत्प्रीतिश्चोपकाराय इह लोके परत्र च ६७
पतिप्रसादादिह च प्रेत्य चैव यशस्विनी
नारी सुखमवाप्नोति नार्य्या भर्त्ता हि
देवतम् ६८
सा त्वं ब्रूहि महाभागे प्राप्ताया मम मन्दिरम्
आर्य्याच्चि किं नु कर्त्तव्यं मयार्येणाप वा शुभे ६९याः
अनसूयोवाच
एते देवाः सहेन्द्रेण मामुपागम्य दुःखिताः
त्वद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननक्तनिरूपणाः ७०
याचन्तेऽहर्निशासंस्थां
यथावदविखण्डिताम्
अहं तदर्थमायाता शृणु चैतद्वचो मम ७१
दिनाभावात्समस्तानामभावो यागकर्मणाम्
तदभावात्सुराः पुष्टिं नोपयान्ति
तपस्विनि ७२
अह्नश्चैव समुच्छेदादुच्छेदः सर्वकर्मणाम्

तदुच्छेदादनावृष्ट्या जगदुच्छेदमेष्यति ७३
तमिच्छसि त्त्वधैर्येण जगदुद्धर्त्तुमापदः
प्रसीद साध्वि लोकानां पूर्ववर्त्ततां रविः ७४
ब्राह्मण्युवाच
माण्डव्येन महाभागे शप्तो भर्त्ता
ममेश्वरः
सूर्योदये विनाशं त्वं
प्राप्स्यसीत्यतिमन्युना ७५
अनसूयोवाच
यदि ते रोचते भद्रे ततस्त्वद्वचनादहम् करोमि पूर्ववद्देहं भर्त्तारं द्ववचनात्त ७६
मयापि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनी
पतिव्रतानामाराध्यमिति सम्मानयामि ते ७७
पुत्र उवाच
तथेत्युक्ते तथा सूर्य्यमाजुहाव तपस्विनी
अनसूयार्घ्यमुद्यम्य वशार्धरात्रे दतदा
निशि ७८
ततो विवस्वान्भगवान्फुल्लपद्मारुणाकृतिः
शैलाधिजाजमुदयमारुरोहोरुमण्डलः ७९
समनन्तरमेवास्या भर्त्ता प्राणैर्व्ययुज्यत

पपात च महीपृष्ठे पतन्तं जगृहे च सा ८०
अनसूयोवाच
न विषादस्त्वया भद्रे कर्त्तव्यः पश्य मे
बलम्
पतिशुश्रूषयावाप्तं तपसः किं चिरेण मे ८१
तथा भर्त्तृसमं नान्यमपश्यं पुरुषं
क्वचित्
रूपतः शीलतो बुआ! द्ध्यवाआ!
धुर्य्यादिभूषणैः ८२
तेन सत्येन विप्रोऽयं व्याधिमुक्तः
पुनर्युवा
ङ्मप्तऽप्राओ!जीवितं भार्य्यासहायः
शरदां शतम् ८३
यथा भर्त्तृसमं नान्यमहं पश्यामि दैवतम् तेन सत्येन विप्रोऽयं पुनर्जीवत्वनामयः ८४
कर्मणा मनसा वाचा भर्त्तुराराधनं प्रति यथा ममोद्यमो नित्यं तथायं जीवनुताजः ८५ पुत्र उवाच
ततो विप्रः समुत्तस्थौ व्याधिमुक्तः पुनर्युवा
स्वाभाभिर्भासयन्वेश्म वृन्दारक इवाजरः ८६
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिर्देववाद्यानि सस्वनुः
लेभिरे च मुदं देवा अनसूयामथाब्रुवन् ८७

देवा ऊचुः
वरं वृणीष्व कल्याणि देवकार्य्यं महत्कृतम्
द्द्विआदित्योदयसद्भावाद्वरं वरय
सुव्रते ८८
त्वया यस्मात्ततो देवा वरदास्ते तपस्विनि
अनसूयोवाच
यदि देवाः प्रसन्ना मे पितामहपुरोगमाः ८९
वरदा वरयोग्या च यद्यहं भवतां मता
तद्यान्तु मम पुत्रत्वं
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ९०
योगञ्च प्राप्नुयां भर्त्तृसहिता
क्लेशमुक्तये
एवमस्त्विति तां देवा
ब्रह्मविष्णुशिवादयः ९१
प्रोआ! जग्मुर्यथान्यायमनुमान्य
तपस्विनीम् ९२
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे अनसूयावरप्राप्तिर्नाम षोडशोऽध्यायः

सप्तदशोऽध्यायः
पुत्र उवाच
ततः काले बहुतिथे द्वितीयो ब्रह्मणः सुतः स्वभार्य्यां भगवानत्रिरनसूयामपश्यत १ ऋतुस्नातां सुचार्वङ्गीं

लोभनीयोत्तमाकृतिम्
सकामो मनसा भेजे स मुनिस्तामनिन्दिताम् २
तस्याभिध्यायतस्तान्तु विकारो
योऽन्वजायत
तमेवोवाह पवनस्तिरश्चोर्द्ध्वञ्च
वेगवान् ३
ब्रह्मरूपञ्च शुक्लाभं पतमानं समन्ततः
सोमरूपं रजोपेतं दिशस्तं जगृहुर्दश ४
स सोमो मानसो जज्ञे तस्यामत्रेः
प्रजापतेः
पुत्रः समस्तसत्त्वानामायुराधार एव च ५
तुष्टेन विष्णुना जज्ञे दत्तात्रेयो
महात्मना
स्वशरीरात् समुत्पाद्य सत्त्वोद्रिक्तो
द्विजोत्तमः ६
दत्तात्रेय इति ख्यातः सोऽनुसूयास्तनं
पपौ
विष्णुरेवावतीर्णोऽसौ द्वितीयोऽत्रेः
सुतोऽभवत् ७
सप्ताहात्प्रच्युतो मातुरुदरात्कुपितो यतः
हैहयेन्द्रमुपावृत्तमपराध्यन्तमुद्धतम् ८
दृष्ट्वात्रौ कुपितः सद्यो दग्धुकामः स हैहयम्
गर्भवासमहायासदुःखामर्षसमन्वितः ९

दुर्वासास्तमसोद्रिक्तो रुद्राशंः! समजायत
इति पुत्रत्रयं तस्या जज्ञे ब्रह्मेशवैष्णवम् १०
सोमो ब्रह्माभवद्विष्णुर्दत्तात्रेयो
व्यजायत
दुर्वासाः शङ्करो जज्ञे
वरदानाद्दिवौकसाम् ११
सोमः स्वरश्मिभिः
शीतैर्वीरुधौषधिमानवान्
आप्याययन् सदा स्वर्गे वर्त्तते स
प्रजापतिः १२
दत्तात्रेयः प्रजां पाति
दुष्टदैत्यनिबर्हनात्
शिष्टानुग्रहकृच्चेति ज्ञेयश्चांशः स
वैष्णवः १३
निर्दहत्यवमन्तारं दुर्वासा भगवानजः
रौद्रं समाश्रित्य
वपुक्तर्दृनोवाग्भिरुद्धतः १४
सोमत्वं भगवानत्रिः पुनश्चक्रे प्रजापतिः
दत्तात्रेयोऽपि विषयान् योगस्थो बुभुजे
हरिः १५
दुर्व्वासाः पितरं हित्वा मातरञ्चोत्तमं
व्रतम्
उन्मत्ताख्यं समाश्रित्य परिबभ्राम
मेदिनीम् १६

मुनिपुत्रवृतो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसङ्गिताम् अभीप्स्यमानः सरसि निममज्ज चिरं प्रभुः १७
तथापि तं महात्मानमतीव प्रियदर्शनम् तत्यजुर्न कुमारास्ते सरसस्तीरमाश्रिताः १८
दिव्ये वर्षशते पूर्णे यदा ते न त्यजन्ति तम्
तत्प्रीत्या सरसस्तीरं सर्वे मुनिकुमारकाः १९
ततो दिव्याम्बरधरां चारुपीननितम्बिनीम् नारीमादाय कल्याणीमुत्ततार जलान्मुनिः २०
स्त्रीसन्निकर्षाद्यद्येते परित्यक्ष्यन्ति मामिति
मुनिपुत्रास्ततोऽसङ्गी स्थास्यामीति
विचिन्तयन् २१
तथापि तं मुनिसुता न त्यजन्ति यदा मुनिम्
ततः सह तया नार्य्या मद्यपानमथापिवत् २२
सुरापानरतं ते न सभार्य्यं तत्यजुस्ततः
गीतवाद्यादिवनिताभोगसंसर्गदूषितम् २३
मन्यमाना महात्मानं ङ्मतया सह बहिष्क्रिय
नावाप दोषं योगीशो वारुणीं स पिबन्नपि २४
अन्तावसायिवेश्मान्तर्मातरिश्वा वसन्निव सुरां पिबन् सपत्नीकस्तपस्तेपे स योगवित्

योगीश्वरश्चिन्त्यमानो योगिभिर्मुक्तिकाइ!भिः २५
इति श्रीमार्कण्डेपुराणे पितापुत्रसंवादे दत्तात्रेयोत्पत्तिर्नाम सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः
पुत्र उवाच
कस्यचित्त्वथ कालस्य कृतवीर्य्यात्मजोऽर्जुनः
कृतवीर्ये दिवं याते मन्त्रिभिः सपुरोहितैः १
पौरैश्चात्माभिषेकार्थं
समाहूतोऽब्रवीदिदम्
नाहं राज्यं करिष्यामि मन्त्रिणो
नरकोत्तरम् २
यदर्थं गृह्यते शुल्कं तदनिष्पादयन् वृथा पण्यानां द्वादशं भागं भूपालाय वणिग्जनः ३
दत्त्वार्थरक्षिभिर्मार्गे रक्षितो याति दस्युतः
गोपाश्च घृततक्रादेः षड्भागञ्च कृषीबलाः ४
दत्त्वान्यद्भूभुजे दद्युर्यदि भागं ततोऽधिकम्
पण्यादीनामशेषाणां वणिजो गृह्णतस्ततः ५

इष्टापूर्तविनाशाय तद्रा ज्ञश्चौरधर्मिणः
यद्यन्यैः पाल्यते लोकम्ङ्क्षद्वृस्तन्तरसंश्रितः ६ गृह्णतो बलिषड्भागं नृपतेर्नरको ध्रुवम् निरूपितमिदं राज्ञः पूर्वै रक्षणवेतनम् ७
अरक्षंश्चौरतश्चौर्यं तदेनो नृपतेर्भवेत्
तस्माद्यदि तपस्तप्त्वा प्राप्तो योगित्वमीप्सितम् ८
भुवः पालनसामर्थ्ययुक्त एको महीपतिः पृथिव्यां शस्त्रत्त्यधृआ! न्यस्त्वहमेवर्द्धिसंयुतः
ततो भविष्ये नात्मानं करिष्ये पापभागिनम् ९
पुत्र उवाच
तस्य तन्निश्चयं ज्ञात्वा मन्त्रिमध्ये स्थितोऽब्रवीत्
गर्गो नाम महाबुद्धिर्मुनिश्रेष्ठो वयोऽतिगः १०
यद्येवं कर्त्तुकामस्त्वं राज्यं सम्यक् प्रशासितुम्
ततो शृणुष्व मे वाक्यं कुरुष्व च नृपात्मज ११
दत्तात्रेयं महाभागं सह्यद्रो

णीकृताश्रयम्
तमाराधय भूपाल पाति यो भुवनत्रयम् १२
योगयुक्तं महाभागं सर्वत्र समदर्शिनम्
विष्णोरंशं जगद्धातुरवतीर्णं महीतले १३
यमाराध्य सहस्राक्षः
प्राप्तवान्पदमात्मनः
हृतं दुरात्मभिर्दैत्यैर्जघान च दितेः
सुतान् १४
अर्जुन उवाच
कथमाराधितो देवैर्दत्तात्रेयः
प्रतापवान्
कथञ्चापहृतं दैत्यैरिन्द्रत्वं प्राप
वासवः १५
गर्ग उवाच
देवानां दानवानाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम्
दैत्यानामीश्वरो जम्भो देवानाञ्च शचीपतिः १६
तेषाञ्च ङ्मयुमानानां दिव्यः संवत्सरो गतः
ततो देवाः पराभूता दैत्या विजयिनोऽभवन् १७
विप्रचित्तिमुखैर्देवा दानवैस्ते पराजिताः
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये १८

बृहस्पतिमुपागम्य दैत्यसैन्यवधेप्सवः अमन्त्रयन्त सहिता बालखिल्यैस्तथर्षिभिः १९
बृहस्पतिरुवाच
दत्तात्रेयं महात्मानमत्रेः पुत्रं
तपोधनम्
विकृताचरणं भक्त्या सन्तोषयितुमर्हथ २०
स वो दैत्यविनाशाय वरदो दास्यते वरम्
ततो हनिष्यथ सुरा सहिता दैत्यदानवान् २१
गर्ग उवाच
इत्युक्तास्ते तदा
जग्मुर्दत्तात्रेयाश्रमं सुराः
ददृशुश्च महात्मानं तं ते लक्ष्म्या
समन्वितम् २२
द्ध्यउईयमानं गन्धर्वैः सुरापानरतं मुनिम्
ते तस्य गत्वा प्रणतिमवदन् साध्यसाधनम् २३
चक्रुः
स्तवञ्चोपजह्रुर्भक्ष्यभोद्गज्यगादिकम्तिष्ठन्तमनुतिष्ठन्ति यान्तं यान्ति दिवौकसः २४
आराधयामासुरधः स्थितास्तिष्ठन्तमासने स प्राह प्रणतान् देवान्दत्तात्रेयः किमिष्यते
मत्तो भवद्भिर्येनेयं शुश्रूषा क्रियते

मम २५
देवा ऊचुः
दानवैर्मुनिशार्दूल
जम्भाद्यैर्भूर्भुवादिकम्
हृतं तैलोक्यमाक्रम्य क्रतुभागाश्च
कृत्स्नशः २६
तद्वधे कुरु बुद्धिं त्वं परित्राणाय
नोऽनघ
त्वत्प्रसादादभीप्सामः पुनः प्राप्तं
त्रिपिष्टपम् २७
दत्तात्रेय उवाच मद्यासक्तोऽहमुच्छिष्टो न चैवाहं जितेन्द्रियः
कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् २८
देवा ऊचुः
अनघस्त्वं जगन्नाथ न लेपस्तव विद्यते विद्याक्षालनशुद्धान्तर्निविष्टज्ञानदीधिते २९
दत्तात्रेय उवाच
सत्यमेतत्सुरा विद्या ममास्ति समदर्शिनः
अस्यास्तु योषितः सङ्गादहमुच्छिष्टतां
गतः ३०
स्त्रीसम्भोगो हि दोषाय सातत्येनोपसेवितः एवमुक्तास्ततो देवाः पुनर्वचनमब्रुवन् ३१

देवा ऊचुः
अनघेयं द्विजश्रेष्ठ जगन्माता न दुष्यते यथांशुमाला सूर्य्यस्य द्विजचण्डालसङ्गिनी ३२
गर्ग उवाच
एवमुक्तस्ततो
देवैर्दत्तात्रेयोऽब्रवीदिदम्
प्रहस्य त्रिदशान् सर्वान् यद्येतद्भवतां
मतम् ३३
तदाहूयासुरान् सर्वान् युद्धाय
सुरसत्तमाः
इहानयत मद्दृष्टिगोचरं मा विलम्बतः ३४
मद्दृष्टिपातहुतभुक्प्रक्षीणबलतेजसः येन नाशमशेषास्ते प्रयान्ति मम दर्शनात् ३५
गर्ग उवाच
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवैर्दैत्या महाबलाः
आहवाय समाहूता जग्मुर्देवगणान् रुषा ३६
ते हन्यमाना दैतेयैर्देवाः शीघ्रं
भयातुराः
दत्तात्रेयाश्रमं जग्मुः समेताः
शरणार्थिनः ३७
तमेव विविशुर्दैत्याः कालयन्तो दिवौकसः ददृशुश्च महात्मानं दत्तात्रेयं महाबलम् ३८

वामपार्श्वस्थितामिष्टामशेषजगतां शुभाम् भार्य्याञ्चास्य सुचार्वङ्गीं
लक्ष्मीमिन्दुनिभाननाम् ३९
नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम्
गदन्तीं मधुरां भाषां सर्वैर्योस्रषिउ!
णैर्युताम् ४०
ते तां दृष्ट्वाग्रतो दैत्याः साभिलाषा
मनोभवम्
न द्गशेरुद्धतं धैर्य्यान्मनसा
वोढुमातुराः ४१
त्यक्त्वा देवान् स्त्रियं तां तु
हर्त्तुकामा हतौजसः
तेन पापेन मुह्यन्तः संसक्तास्ते
ततोऽब्रुवन् ४२
स्त्रोरत्नमेतत्त्रैलोक्ये सारं नो यदि वै भवेत्
कृतकृत्यास्ततः सर्व इति नो भावितं मनः ४३
तस्मात्सर्वे समुत्क्षिप्य शिविकायां सुरार्दनाः
आरोप्य स्वमधिष्ठानं नयाम इति निश्चिताः ४४
गर्ग उवाच
सानुरागास्ततस्ते तु प्रोक्ताश्चेत्थं परस्परम्
तस्य तां योषितं साध्वीं समुत्क्षिप्य

स्मरार्दिताः ४५
शिविकायां समारोप्य सहिता दैत्यदानवाः
शिरःसु शिविकां कृत्वा स्वस्थानाभिमुखं
ययुः ४६
दत्तात्रेयस्ततो देवान् विहस्येदमथाब्रवीत्
दिष्ट्या वर्द्धथ दैत्यानामेषा लक्ष्मीः
शिरोगता
सप्त स्थानान्यतिक्रान्ता नवमन्यमुपैष्यति ४७
देवा ऊचुः
कथयस्व जगन्नाथ केषु स्थानेष्ववस्थिता पुरुषस्य फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ४८
दत्तात्रेय उवाच
नृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलयं सम्प्रयच्छति
सक्थ्नोश्च संस्थिता वस्त्रं तथा नानाविधं वसु ४९
कलत्रञ्च गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी
मनोरथान्पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ५०
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम्
अभीष्टबन्धुदारैश्च तथाश्लेषं

प्रवासिभिः ५१ सृष्टानुवाक्यलावण्यमाज्ञामवितथां तथा मुखसंस्था कवित्वञ्च यच्छत्युदधिसम्भवा ५२
शिरोगता सन्त्यजति ततोऽन्यं याति चाश्रयम्
सेयं शिरोगता चैतान् परित्यक्ष्यति साम्प्रतम् ५३
प्रगृह्यास्त्राणि बध्यन्तां तस्मादेते
सुरारयः
न भेतव्यं भृशञ्चैते मया निस्तेजसः कृताः
परदारावमर्षाच्च दग्धपुण्या हतौजसः ५४
कुगर्ग उवा
ततस्ते विविधैरस्त्रैर्बध्यमानाः
सुरारयः
मूर्ध्नि लक्ष्म्या समाक्रान्ता
विनेशुरिति नः श्रुतम् ५५
लक्ष्मीश्चोत्पत्य सम्प्राप्ता
दत्तात्रेयं महामुनिम्
स्तूयमाना सुरैः
सर्वैर्दैत्यनाशान्मुदान्वितैः ५६
प्रणिपत्य ततो देवा दत्तात्रेयं मनीषिणम् नाकपृष्ठमनुप्राप्ता यथापूर्वं गतज्वराः ५७
तथा त्वमपि राजेन्द्र यदीच्छसि यथेप्सितम्

प्राप्तुमैश्वर्य्यमतुलं तूर्णमाराधयस्व तम् ५८
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे गर्गवाक्यं नामाष्टादशोऽध्यायः

एकोनविंशोऽध्यायः
पुत्र उवाच
इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा कार्त्तवीर्य्यो नरेश्वरः
दत्तात्रेयाश्रमं गत्त्वा तं भक्त्या
समपूजयत् १
पादसंवाहनाद्येन मध्वाद्याहरणेन च
चक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च २
तथान्नसाधनैस्तस्य उच्छिष्टापोहनेन च
परितुष्टो मुनिर्भूपं तमुवाच तथैव सः ३
यथैवोक्ताः पुरा देवा मद्यभोगादिकुत्सनम्
स्त्री चेयं मम
पार्श्वस्थेत्येस्रतोगाच्च कुत्सितम् ४
सदैवाहं न मामेवमुपद्भद्धुं रोत्वमर्हसि
अशक्तमुपकाराय शक्तमाराधयस्व भोः ५
जड उवाच
तेनैवमुक्तो मुनिना स्मृत्वा गर्गवचश्च
तत्
प्रत्युवाच प्रणम्यैनं
कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्तदा ६
अर्जुन उवाच

किं मां मोहयसे देव स्वां मायां समुपाश्रितः
अनघस्त्वं तथैवेयं देवी सर्वभवारणिः ७ इत्युक्तः प्रीतिमान् देवस्ततस्तं प्रत्युवाच ह
कार्त्तवीर्य्यं महाभागं वशीकृतमहीतलम् ८
वरं वृणीष्व गुह्यं मे यया समुदीरितम् तेन तुष्टिः परा जाता त्वय्यद्य मम पार्थिव ९
ये च मां पूजयिष्यन्ति
गन्धमाल्यादिभिर्नराः
मांसमद्योपहारैश्च
मिष्टान्नैश्चाज्यसंयुतैः १०
लक्ष्मीसमेतं गीतैश्च ब्राह्मणानां
तथार्च्चनैः
वाद्यैर्मनोरमैर्वीणावेणुत्त्वशादिभिस्तथा ११
तेषामहं परां तुष्टिं पुत्रदारधनादिकम्
प्रदास्याम्यवघातञ्च
हनिष्याम्यवमन्यताम् १२
स त्वं वरय भद्रं ते वरं यन्मसेप्सितम्
प्रसादसुमुखस्तेऽहं
गुह्यनामप्रकीर्त्तनात् १३
कार्त्तवीर्य्य उवाच
यदि देव प्रसन्नस्त्वं

तत्प्रयच्छर्द्धिमुत्तमाम्
यया प्रजाः पालयेऽहं न चाधर्ममवाप्नुयाम् १४
परानुसरणे ज्ञानमप्रतिद्वन्द्वतां रणे सहस्रमाप्तुमिच्छामि बाहूनां लघुतागुणम् १५
असङ्गा गतयः सन्तु शैलाकाशाम्बुभूमिषु पातालेषु च सर्वेषु वधश्चाप्यधिकान्नरात् १६
तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य चास्तु सन्मार्गदेशकः
सन्तु मेऽतिथयः श्लाघ्या वित्तदाने
तथाक्षये १७
अनष्टद्रव्यता राष्ट्रे ममानुस्मरणेन च
त्वयि भक्तिर्ममैवास्तु
नित्यमव्यभिचारिणी १८
दत्तात्रेय उवाच
यत्र ते कीर्त्तिताः सर्वे तान् वरान्
समवाप्स्यसि
मत्प्रसादाच्च भविता चक्रवर्त्ती
त्वमीश्वरः १९
जड उवाच
प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय
सोऽर्ज्जुनः
आनाय्य प्रकृतीः सम्यगभिषेकमगृह्णत २०
आघोषयामास तदा स्थितो राज्ये स हैहयः

दत्तात्रेयात्परामृद्धिमवाप्यातिबलान्वितः २१
अद्य प्रभृति यः शस्त्रं मामृतेऽन्यो ग्रहीष्यति
हन्तव्यः स मया दस्युः परहिंसारतोऽपि वा २२
इत्याज्ञप्ते न तद्राष्ट्रे कश्चिदायुधङ्खधृरः
तमृते पुरुषव्याघ्रं बभूवोरुपराक्रमम् २३
स एव ग्रामपालोऽभूत्पशुपालः स एव च क्षेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च
रक्षिता २४
तपस्विनां पालयिता सार्थपालस्तु सोऽभवत्
दस्युव्यालाङ्नशिस्त्रादिभयेष्वब्धौ
निमज्जताम् २५
अन्यासु चैव ग्नमनामापत्सु परवीरहा
स एव संस्मृतः सद्यः
समुद्धर्त्ताभवन्नृणाम् २६
अनष्टद्रव्यता चासीत्तस्मिन् शासति
पार्थिवे
तेनेष्टं बहुभिर्यज्ञैः
समाप्तवरदक्षिणैः २७
तेनैव च तपस्तप्तं संग्रामेष्वभिचेष्टितम् तस्यार्द्धिमतिमानञ्च दृष्ट्वा

प्राहाङ्गिरा मुनिः २८
न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति
पार्थिवाः
यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा संग्रामे
चातिचेग्नातिऐः! २९
दत्तात्रेयाद्दिने यस्मिन्स
प्रापर्द्धिं नरेश्वरः
तस्मिंस्तस्मिन् दिने यागं दत्तात्रेयस्य
सोऽकरोत् ३०
तत्रैव च प्रजाः सर्वास्तस्मिन्नहनि
भूपतेः
तस्यर्द्धिं परमां दृष्ट्वा यागं चक्रुः
समाधिना ३१
इत्येतत्तस्य माहात्म्यं दत्तात्रेयस्य
धीमतः
विष्णोश्चराचरगुरोरनन्तस्य महात्मनः ३२
प्रादुर्भावाः पुराणेषु कथ्यन्ते
शार्ङ्गधन्विनः
अनन्तस्याप्रमेयस्य शङ्खचक्रगदाभृतः ३३
एतस्य परमं रूपं यश्चिन्तयति मानवः
स सुखी स च
संसारात्समुत्तीर्णोऽचिराद्भवेत् ३४
सदैव वैष्णवानाञ्च भक्त्याहं सुलभोऽस्मि
भोः
इत्येवं यस्य वै वाचस्तं कथं
नाश्रयेज्जनः ३५

अधर्मस्य विनाशाय धर्माचारार्थमेव च अनादिनिधनो देवः करोति स्थितिपालनम् ३६ तथैव जन्म चाख्यातमनर्कं कथयामि ते
तथा च योगः कथितो दत्तात्रेयेण तस्य वै पितृभक्तस्य राजर्षेरनर्कस्य महात्मनः ३७
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयीये ऊनविंशोऽध्यायः

विंशोऽध्यायः
जड उवाच
प्राग्बभूव महावीर्य्यः शत्रुजिन्नाम पार्थिवः
तुतोष यस्य यज्ञेषु सोमावाप्त्या
पुरन्दरः १
तस्यात्मजो महावीर्य्यो बभूवारिविदारणः
बुद्धिविक्रमलावण्यैर्गुरुशक्राश्विभिःसमः २
स समानवयोबुद्धिष्टसविक्रमचेष्टितैः नृपपुत्रो नृपसुतैर्नित्यमास्ते समावृतः ३
कदाचिच्छास्त्रसम्भारविवेककृतनिश्चयः कदाचित्काव्यसंलापगीतनाटकसम्भवैः ४ तथैवाक्षविनोदैश्च शस्त्रास्त्रविनयेषु च
योग्यानि

युद्धनागाश्वस्यन्दनाभ्यासतत्परः ५ रेमे नरेन्द्रपुत्रोऽसौ नरेन्द्रतनयैः सह
यथैव हि दिवा तद्वद्रात्रावपि मुदा युतः ६
तेषां तु क्रीडतां तत्र द्विजभूपविशां सुताः
समानवयसः प्रीत्या रन्तुमायान्त्यनेकशः ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य नागलोकान्महीतलम् कुमारावागतौ नागौ पुत्रावश्वतरस्य तु ८
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नौ तरुणौ
प्रियदर्शनौ
तौ तैर्नृपसुतैः सार्द्धं
तथैवान्यैर्द्विजन्मभिः ९
विनोदैर्विविधैस्तत्र तस्थतुः
प्रीतिसंयुतौ
सर्वे च ते नृपसुतास्ते च ब्रह्मविशां
सुताः १०
नागराजात्मजौ तौ च त्त्वना!संवाहनादिकम्
वस्त्रगन्धानुसंयुस्नक्तांक्रुर्भागभुजिक्रियाम् ११
अहन्यहन्यनुप्राप्ते तौ च नागकुमारकौ
आजग्मतुर्मुदा युक्तौ प्रीत्या
सूनोर्महीपतेः १२
स च ताभ्यां नृपसुतः परं

निर्वाणमाप्तवान् विनोदैर्विविधैर्हास्यसंलापादिभिरेव च १३
विना ताभ्यां न बुभुजे न श्चसौ न पपौ मधु न रराम न जग्राह शास्त्राण्यात्मगुणर्द्धये १४
रसातले च तौ रात्रिं विना तेन महात्मना निश्वासपरमौ नीत्वा जग्मतुस्तं दिने दिने १५
मर्त्यलोके परा प्रीतिर्भवतोः केन पुत्रकौ
सहेति पप्रच्छ पिता तावुभौ नागदारकौ १६ दृष्टयोरत्र पाताले बहूनि दिवसानि मे दिवा रजन्यामेवोभौ पश्यामि प्रियदर्शनौ १७
जड उवाच
इति पित्रा स्वयं पृष्टौ प्रणिपत्य कृताञ्जली
प्रत्यूचतुर्महाभागावुरगाधिपतेः सुतौ १८ पुत्रावूचतुः
पुत्रः शत्रुजितस्तात नाम्ना ख्यात ऋतध्वजः
रूपवानार्ज्जवोपेतः शूरो मानी प्रियंवदः १९
अनापृष्टकथो वाग्मी विद्वान् मैत्रो गुणाकरः

मान्यमानयिता धीमान् ह्रीमान् विनयभूषणः २०
तस्योपचारसंप्रीतिसम्भोगापहृतं मनः नागलोके भुवो लोके न रतिं विन्दते पितः २१ तद्वियोगेन नस्तात न पातालञ्च शीतलम् परितापाय तत्सङ्गादाह्लादाय रविर्दिवा २२
पितोवाच
पुत्रः पुण्यवतो धन्यः स यस्यैवं भवद्विधैः
परोक्षस्यापि गुणिभिः क्रियते गुणकीर्तनम् २३
सन्ति शास्त्रविदोऽशीलाः सन्ति मूर्खाः
सुशीलिनः
शास्त्रशीलसमं मन्ये पुत्रौ धन्यतरन्तु
तम् २४
यस्य मित्रगुणान्मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम्
कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता २५
तस्योपकारिणः कस्नच्चिद्भवामभिवाञ्छितम् किञ्चिन्निष्पादितं वत्सौ परितोषाय चेतसः २६
स धन्यो जीवितं तस्य तस्य जन्म सुजन्मनः यस्यार्थिनो न विमुखा मित्रार्थो न च दुर्बलः २७

द्भ्यमहे यत्सुवर्णादि रत्नं वाहनमासनम् यच्चान्यत्प्रीतये तस्य तद्देयमविशङ्कया २८
धिक् तस्य जीवितं पुंसो मित्राणामुपकारिणाम्
प्रतिरूपमकुर्वन्यो जीवामीत्यवगच्छति २९
उपकारं सुहृद्वर्गे योऽपकारञ्च शत्रुषु
नृमेघो वर्षति प्राज्ञस्तस्येच्छन्ति
सदोन्नतिम् ३०
पुत्रावूचतुः
किं तस्य कृतकृत्यस्य कर्त्तुं शक्येत
केनचित्
यस्य सर्वार्थिनो गेहे सर्वकामैः
सदार्च्चिताः ३१
यानि रत्नानि द्गृतेहे पाताले तानि नः
कुतः
वाहनासनयानानि भूषणान्यम्बराणि च ३२
विज्ञानं तत्र यच्चास्ति तदन्यत्र न विद्यते
प्राज्ञानामप्यसौ तात सर्वसन्देहहृत्तमः ३३
एकं तस्यास्ति कर्त्तव्यमसाध्यं तच्च नौ मतम्
हिरण्यगर्भगोविन्दशर्वादीनीश्वरादृते ३४
पितोवाच

तथापि श्रोतुमिच्छामि तस्य यत्कार्य्यमुत्तमम्
असाध्यमथवा साध्यं किं वासाध्यं
विपश्चिताम् ३५
देवत्वममरेशत्वं तत्पूज्यत्वञ्च मानवाः
प्रयान्ति वाञ्छितं वान्यद् दृढं ये
व्यवसायिनः ३६
नाविज्ञातं न चागम्यं नाप्राप्यं दिवि
चेह वा
उद्यतानां मनुष्याणां यतचित्तेन्द्रियात्मनाम् ३७
योजनानां सहस्राणि व्रजन् याति पिपीलिकः
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पादमेकं न गच्छति ३८
क्व भूतलं क्व च ध्रौवं स्थानं
यत्प्राप्तवान्ध्रुवः
उत्तानपादनृपतेः पुत्रः सन्भूमिगोचरः ३९
तत्कथ्यतां महाभाग कार्य्यवान्येन पुत्रकौ
स भूपालसुतः साधुर्येनानृण्यं भवेत वाम् ४०
पुत्रावूचतुः
तेनाख्यातमिदं तात पूर्ववृतं महात्मना कौमारके यथा तस्य द्गवृं त्तसत्तशालिनः ४१
तन्तु शत्रुजितं तात पूर्वं कद्वृश्चिजोत्तमः

गालवोऽभ्यागमद्धीमान् गृहीत्वा
तुरगोत्तमम् ४२
प्रत्युवाच च राजानं समुपेत्याश्रमं मम
कोऽपि दैत्याधमो राजन् विध्वंसयति
पापकृत् ४३
तत्तद्रूपं समास्थाय सिंहेभवनचारिणाम् अन्येषाञ्चाल्पकायानामहर्निशमकारणात्
४४
समाधिध्यानयुक्तस्य मौनव्रतरतस्य च
तथा करोति विघ्नानि यथा चलति मे मनः ४५
दग्धुं कोपाग्निना सद्यः समर्थस्त्वं वयं
न तु
दुःखार्ज्जितस्य तपसो व्ययमिच्छामि
पार्थिव ४६
एकदा तु मया राजन्नतिनिर्विण्णचेतसा
तत्क्लेशितेन निश्वासो
निरीक्ष्यासुरमुज्झितः ४७
ततोऽम्बरतलात्सद्यः पतितोऽयं तुरङ्गमः वाक् चाशरीरिणी प्राह नरनाथ शृणुष्व ताम् ४८
अश्रान्तः सकलं भूमेर्वलयं तुरगोत्तमः समर्थः क्रान्तुमर्कण तवायं प्रतिपादितः ४९
पातालाम्बरतोयेषु न चास्य विहता गतिः समस्तदिक्षु व्रजतो न भङ्गः पर्वतेष्वपि ५०

यतो भूवलयं सर्वमश्रान्तोऽयं चरिष्यति अतः कुबलयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति ५१
क्लिश्यत्यहर्निशं पापो यश्च त्वां दानवाधमः
तमप्येनं समारुह्य द्विजश्रेष्ठ हनिष्यति ५२
शत्रुजिन्नाम भूपालस्तस्य पुत्र ऋतध्वजः प्राप्यैतदश्वरत्नञ्च ख्यातिमेतेन यास्यति ५३
सोऽहं त्वां समनुप्राप्तस्तपसो घ्नविकारिणम्
तं निवारय भूपाल भागद्द्विभानृपतिर्यतः ५४
तदेतदश्वरत्नं ते मया भूप निवेदितम् पुत्रमाज्ञापय तथा यथा धर्मो न लुप्यते ५५
स तस्य वचनाद्राजा तं वै पुत्रमृतध्वजम्
तमश्वरत्नमारोप्य कृतकौतुकमङ्गलम् ५६
अप्रेषयत धर्मात्मा गालवेन समं तदा
स्वमाश्रमपदं सोऽपि तमादाय ययौ मुनिः ५७
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे कुवलयाश्वीयो नाम विंशोऽध्यायः

एकविंशोऽध्यायः

पितोवाच
गालवेन समं गत्वा नृपपुत्रेण तेन यत् कृतं तत्कथ्यतां पुत्रौ विचित्रा युवयोः
कथा १
पुत्रावूचतुः
स गालवाश्रमे रम्ये तिष्ठन् भूपालनन्दनः
सर्वघ्नविओ!पशमनं चकार ब्रह्मवादिनाम् २
वीरं कुबलयाश्वं तं वसन्तं गालवाश्रमे
मदावलेपोपहतो नाजानानवाधमः ३
ततस्तं गालवं विप्रं सन्ध्योपासनतत्परम्
शौकरं रूपमास्थाय प्रधर्षयितुमागमत् ४
मुनिशिष्यैरथोत्क्रुष्टे शीघ्रमारुह्य
तं हयम्
अन्वधावद्वराहं तं नृपपुत्रः शरासनी ५
आजघान च बाणेन चन्द्रार्द्धाकारवर्चसा
आकृष्य बलवच्चापं चारुचित्रोपशोभितम् ६
नाराचाभिहतः शीघ्रमात्मत्राणपरो मृगः गिरिपादपसम्बाधां सोऽन्वक्रामन्महाटवीम् ७
तमन्वधावद्वेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः चोदितो राजपुत्रेण पितुरादेशकारिणा ८ अतिक्रम्याथ वेगेन योजनानि सहस्रशः धरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ९
तस्यानन्तरमेवाशु सोऽप्यश्वी नृपतेः सुतः निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते १०

ततो नादृश्यत मृगः स तस्मिन् राजसूनुना प्रकाशञ्च स पातालमपश्यत्तत्र नापि नम् ११
ततोऽपश्यत्स सौवर्णप्रासादशतसंकुलम् पुरन्दरपुरप्रख्यं पुरं प्राकारशोभितम् १२
तत्प्रविश्य स नापश्यत्तत्र कञ्चिन्नरं पुरे
भ्रमता च ततो दृष्टा तत्र योङ्द्दाषिरान्विता १३
सा पृष्टा तेन तन्वङ्गी प्रस्थिता केन कस्य वा
नोवाच किञ्चित्प्रासादमारुरोह च भाविनी १४
सोऽप्यश्वमेकतो बद्ध्वा तामेवानुससार वै विस्मयोत्फुल्लनयनो निःशङ्को नृपतेः सुतः १५
ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णे पर्य्यङ्के सर्वकाञ्चने
निषण्णां कन्यकामेकां कामयुक्तां रतीमिव १६
विस्पष्टेन्दुमुखीं सुभ्रूं पीनश्रोणिपयोधराम्
बिम्बाधरौष्ठीं तन्वङ्गीं नीलोत्पलविलोचनाम् १७
रक्ततुङ्गनखीं श्यामां मृद्वीं

ताम्रकराङ्घ्रिकाम्
करत्त्वभॐ सुदशनां नीलसूक्ष्मस्थिरालकाम् १८
तां दृष्ट्वा
चारुसर्वाङ्गीमनङ्गाङ्गलतामिव सोऽमन्यत् पार्थिवसुतस्तां रसातलदेवताम् १९
सा च दृष्ट्वैव तं बाला नीलकुञ्चितमूर्द्धजम्
पीनोरुस्कन्धबाहुं तममंस्त मदनं शुभा २०
उत्तस्थौ च महाभागा चित्तक्षोभमवाप्य सा
लज्जाविस्मयदैन्यानां सद्यस्तन्वी वशं
गता २१
कोऽयं देवो नु यक्षो वा गन्धर्वो वोरगोऽपि
वा
विद्याधरो वा सम्प्राप्तः
कृतपुण्यरतिर्नरः २२
एवं विचिन्त्य वहुधा निश्वस्य च महीतले उपविश्य ततो भेजे सा मूर्च्छां मदिरक्षणा २३
सोऽपि कामशराघातमवाप्य नृपतेः सुतः
तां समाश्वासयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् २४
सा च स्त्री या तदा दृष्टा पूर्वं तेन महात्मना
तालवृन्तमुपादाय पर्य्यवीजयदाकुला २५

समाश्वास्य तदा पृष्टा तेन सम्मोहकारणम् किञ्चिल्लज्जान्विता बाला तस्याः सख्युर्न्यवेदयत् २६
सा चास्मै कथयामास नृपपुत्राय विस्तरात्
मोहस्य कारणं सर्वं तद्दर्शनसमुद्भवम्
यथा तया समाख्यातं तद्वृत्तान्तञ्च
भामिनी २७
स्त्र्युवाच
विश्वावसुरिति ख्यातो दिवि गन्धर्वराट्
प्रभो
तस्येयमात्मजा सुभ्रूर्नाम्नरा ख्याता
मदालसा २८
वज्रकेतोः सुतश्चोग्रो दानवोऽरिविदारणः पातालकेतुर्विख्यातः पातालान्तरसंश्रयः २९
तेनेयमुद्यानगता कृत्वा मायां तमोमयीम् अपहृत्य मयां हीना बाला नीता दुरात्मना ३०
आगामिन्यां त्रयोदश्यामुद्वक्ष्यति किलासुरः
स तु नार्हति चार्वङ्गीं शूद्रो
वेदश्रुतीमिव ३१
अतीते च दिने बालामात्मव्यापदनोद्यताम्
सुरभिः प्राह नायं त्वं प्राप्स्यते
दानवाधमः ३२
मर्त्त्यलोकमनुप्राप्तं य एनं छेत्स्यते

शरैः
सते भर्त्ता महाभागे अचिरेण भविष्यति ३३ अहं चास्याः सखी नाम्नरा कुण्डलेति मनस्विनी
सुता विन्ध्यवतः पत्नी वीरपुष्करमालिनः ३४
हते भर्त्तरि शुम्भेन तीर्थात्तीर्थमनुव्रता
चरामि दिव्यया गत्या परलोकार्थमुद्यता ३५
पातालकेतुर्दुष्टात्मा वाराहं वपुरास्थितः
केनापि विद्धो बाणेन मुनीनां
त्राणकारणात् ३६
तञ्चाहं तत्त्वतोऽन्विष्य त्वरिता
समुपागता
सत्यमेव स केनापि ताडितो दानवाधमः ३७
इयञ्च मूर्च्छामगमत् कारणं यत् शृणुष्व
तत्
त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ३८
देवपुत्रोपमे चारुवाक्यादिगुणशालिनि
भर्य्या चान्यस्य विहिता येन विद्धः स
दानवः ३९
एतस्मात् कारणान्मोहं महान्तमियमागता यावज्जीवं च तन्वङ्गी दुःखमेवोपभोक्ष्यते ४०

त्वय्यस्या हृदयं रागि भर्त्ता चान्यो भविष्यति
यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ४१
अहं त्वस्याः प्रभी प्रीत्या दुः खितात्र समागता
यतो विशेषो नैवास्ति स्वसखीनिजदेहयोः ४२
यद्येषाभिमतं वीरं पतिमाप्नोति शोभना
ततस्तपस्त्वहं कुर्य्यां निर्व्यलीकेन
चेतसा ४३
त्वन्तु को वा किमर्थं वा
सम्प्राप्तोऽत्र महामते
देवो दैत्यो नु गन्धर्वः पन्नगः
किन्नरोऽपि वा ४४
न ह्यत्र मानुषगतिर्न चेदृङमानुषं वपुः
तत्त्वमाख्याहि कथितं यथैवावितथं मया ४५
कुवलयाश्व उवाच
यन्मां पृच्छसि धर्मज्ञे कस्त्वं किं वा समागतः
तच्छृणुष्वामलप्रज्ञे कथयाम्यादितस्तव ४६
राज्ञः शत्रुजितः पुत्रः पित्रा सम्प्रेषितः शुभे
मुनिरक्षणमुद्दिश्य गालवाश्रममागतः ४७ कुर्वतो मम रक्षाञ्च मुनीनां धर्मचारिणाम्

विघ्नार्थमागतः कोषऽपि शौकरं रूपमास्थितः ४८
मया स विद्धो बाणेन चन्द्रा र्द्धाकारवर्च्चसा
अपक्रान्तोऽतिवेगेन तमस्म्यनुगतो हयी ४९ पपात सहसा गर्त्ते सक्रीडोऽश्वश्च मामकः सोऽहमश्वं समारूढस्तमस्येकः परिभ्रमन् ५०
प्रकाशमासादितवान् दृष्टा च भवती मया पृष्टया च न मे किंचिद्भवत्या दत्तमुत्तरम् ५१ त्वाञ्चैवानुप्रविष्टोऽहमिमं प्रासादमुत्तमम्
इत्येतत् कथितं सत्यं न देवोऽहं न दानवः ५२
न पन्नगो न गन्धर्वः किन्नरो वा शुचिस्मिते
समस्ता पूज्यपक्षो वै देवाद्या मम कुण्डले
मनुष्योऽस्मि विशङ्का ते न कर्तव्यात्र कर्हिचित् ५३
पुत्रावूचतुः
ततः प्रहृष्टा सा कन्या सखीवदनमुत्तमम् लज्जाजडं वीक्षमाणा किञ्चिन्नोवाच भामिनी ५४
सा सखी पुनरप्येनां प्रहृष्टा प्रत्युवाच

ह
यथावत् कथितं तेन सुरभ्या वचनानुगे ५५
कुण्डलोवाच
वीर सत्यमसन्दिग्धं भवताभिहितं वचः
नान्यत्र हृदयन्त्वस्या दृष्ट्वा
स्थर्य्यं प्रयास्यति ५६
चन्द्रमेवाधिका कान्तिः समुपैति रविं
प्रभा
भूतिर्धन्यं धृतिर्धोरं क्षान्तिरभ्येति
चोत्तमम् ५७
त्वयैव विद्धोऽसन्दिग्धं स पापो दानवाधमः सुरभिः सा गवां माता कथं मिथ्या वदिष्यति ५८
तद्धन्येयं सभाग्या च त्वत्सम्बन्धं
समेत्य वै
कुरुष्व वीर यत् कार्य्यं विधिनैव समाहितम् ५९
पुत्रावूचतुः
परवानहमित्याह राजपुत्रः सतां पितुः
सा च तं चिन्तयामास तुम्बुरुं तत्कुले
गुरुम् ६०
स चापि तत्क्षणात् प्राप्तः प्रगृहीतसमित्कुशः
मदालसायाः सम्प्रीत्या कुण्डलागौरवेण च ६१
प्रज्वाल्य पावकं हुत्वा मन्त्रवित्

कृतमङ्गलाम्
वैवाहिकविधिं कन्यां प्रतिपाद्य यथागतम् ६२
जगाम तपसे धीमान् स्वाश्रमपदं तदा
सा चाह तां सखीं बालां कृतार्थास्मि वरानने ६३
संयुक्ताममुना दृष्ट्वा त्वामहं रूपशालिनीम्
तमस्तप्स्येऽहमतुलं निर्व्यलीकेन चेतसा ६४
तीर्थाम्बुधूतपापा च भवित्री नेदृशी यथा तञ्चाह राजपुत्रं सा प्रश्रयावनता तदा गन्तुकामा निजसखीस्नेहविक्लवभाषिणी ६५ कुण्डलोवाच
पुंभिरप्यमितप्रज्ञ नोपदेशो भवद्विधे दातव्यः किमुत स्त्रीभिरतो नोपदिशामि ते ६६
किन्त्वस्यास्तनुमध्यायाः स्नेहाकृष्टेन चेतसा
त्वया विश्रम्भिता चास्मि स्मारयाम्यरिसूदन ६७
भर्तव्या रक्षितव्या च भार्य्या हि पतिना
सदा
धर्मार्थकामसंसिद्ध्यै भार्य्या
भर्तृसहायिनी ६८
यदा भार्य्या च भर्त्ता च परस्परवशानुगौ

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गतम् ६९
कथं भार्य्यामृते धर्ममर्थं वा पुरुषः प्रभो
प्राप्नोति काममथवा तस्यां त्रितयमाहितम् ७०
तथैव भर्त्तारमृते भार्य्या धर्मादिसाधने न समर्था त्रिवर्गोऽयं दाम्पत्यं
समुपाश्रितः ७१
देवातापितृभृत्यानामतिथईनाञ्च पूजनम्
न पुंभिः शक्यते कर्त्तुमृते भार्य्यां
नृपात्मज ७२
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपी निजं
गृहम्
क्षयमेति विना भार्य्यां
कुभार्य्यासंश्रयेऽपि वा ७३
कामस्तु तस्य नैवास्ति
प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते
दम्पत्योः सहधर्मेण
त्रयीधर्ममवाप्नुयात् ७४
पितॄन् पुत्रैस्तथैवान्नसाधनैरतिथीन्नरः
पूजाभिरमरांस्तद्वत् साध्वीं भार्य्यां
नरोऽवति ७५
स्त्रियाश्चापि विना भर्त्रा धर्मकामार्थसन्ततिः
नैव तस्मात् त्रिवर्गोऽयं

दाम्पत्यमधिगच्छति ७६
एतन्मयोक्तं युवयोर्गच्छामि च यथेप्सितम् वर्द्ध त्वमनया सार्द्धं धनपुत्रसुखायुषा ७७
पुत्रावूचतुः
इत्युक्त्वा सा परिष्वज्य स्वसखीं तं नमस्य च
जगाम दिव्यया गत्या यथाभिप्रेतमात्मनः ७८
सोऽपि शत्रुजितः पुत्रस्तामारोप्य तुरङ्गमम्
निर्गन्तुकामः पातालाद्विज्ञातो
दनुसम्भवैः ७९
ततस्तैः सहसोत्क्रुष्टं ह्रियते
ह्रियतेऽति वै
कन्यारत्नं यदानीतं दिवः पातालकेतुना ८०
ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलशरायुधम्
दानवानां बलं प्राप्तं सह पातालकेतुना ८१
तिष्ठ तिष्ठेति जल्पन्तस्ते तदा दानवोत्तमाः
शरवर्षैस्तथा शूलैर्ववर्षुर्नृपनन्दनम् ८२
स च शत्रुजितः
पुत्रस्तदस्त्राण्यतिवीर्य्यवान् चिच्छेद शरजालेन प्रहसन्निव लीलया ८३ क्षणेन पातालतलमसिखक्त्यृष्टिशायकैः

छिन्नैः सञ्छन्नमभवदृतध्वजशरोत्करैः ८४
ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति
दानवान्
तेन ते दानवाः सर्वे सह पातालकेतुना ८५
ज्वालामालातितीव्रेण स्फुटदस्थिचयाः
कृताः
निर्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव
सागराः ८६
ततः स राजपुत्रोऽश्वी निहत्यासुरसत्तमान्
स्त्रीरत्नेन समं तेन समागच्छत् पितुः
पुरम् ८७
प्रणिपत्य च तत् सर्वं स तु पित्रे
न्यवेदयत्
पातालगमनञ्चैव कुण्डलायाश्च दर्शनम् ८८
तद्वन्मदालसाप्राप्तिं दानवैश्चापि
सङ्गरम्
वधञ्च तेषामस्त्रेण पुनरागमनं तथा ८९
इति श्रुत्वा पिता तस्य चरितं चारुचेतसः प्रीतिमानभवच्चेदं परिष्वज्याह चात्मजम् ९०
सत्पात्रेण त्वया पुत्र तारितोऽहं महात्मना
भयेभ्यो मुनयस्त्राता येन सद्धर्मचारिणः ९१
मत्पूर्वैः ख्यातिमानीतं मया विस्तारितं पुनः

पराक्रमवता वीर त्वया तद्वहुलीकृतम् ९२
यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्य्यमथापि
वा
तन्न हापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ९३
तद्वीर्य्यादधिकं यस्तु पुनरन्यत्
स्वशक्तितः
निष्पादयति तं प्राज्ञाः प्रवदन्ति
नरोत्तमम् ९४
यः पिता समुपात्तानि धनवीर्य्ययशांसि वै
न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः
पुरुषाधमम् ९५
तन्मया ब्राह्मणत्राणं कृतमासीद्यथा
त्वया
पातालगमनं यच्च यच्चासुरविनाशनम् ९६
एतदप्यधिकं वत्स तेन त्वं पुरुषोत्तमः तद्धन्योऽस्म्य बाल त्वमहमेव गुणाधिकम् ९७
त्वां पुत्रमीदृशं प्राप्य श्लाघ्यः
पुण्यवतामपि
न स पुत्रकृतां प्रीतिं मन्ये प्राप्नोति
मानवः ९८
पुत्रेण नातिशयितो यः प्रज्ञादानविक्रमैः
धिग्जन्म तस्य यः पित्रा लोके विज्ञायते
नरः ९९
यः पुत्रात् ख्यातिमभ्येति तस्य जन्म सुजन्मनः

आत्मना ज्ञायते धन्यो मध्यः पितृपितामहैः १००
मातृपक्षेण मात्रा च ख्यातिमेति नराधमः तत् पुत्र धनवीर्य्यैस्त्वं विवर्द्धस्व सुखेन च १०१
घन्धर्वतनया चेयं मा त्वया वै
वियुज्यताम्
इति पित्रा बहुविधं प्रियमुक्तः पुनः
पुनः १०२
परिष्वज्य स्वमावासं सभार्य्यः स
विसर्जितः
स तया भार्याया सार्द्धं रेमे तत्र पितुः
पुरे १०३
अन्येषु च तथोद्यानवनपर्वतसानुषु श्वश्रूश्वसुरयोः पादौ प्रणिपत्य च सा शुभा
प्रातः प्रातस्ततस्तेन सह रेमे सुमध्यमा १०४
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुवलयाश्वीये मदालसापरिणयनं नामैकविंशोऽध्यायः

द्वाविंशोऽध्यायः
पुत्रावूचतुः
ततः काले वहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् प्राह गच्छाशु विप्राणां त्राणाय चर मेदिनीम् १

अश्वमेनं समारुह्य प्रातः प्रातर्दिने दिने
अबाधा द्विजमुख्यानामन्वेष्टव्या सदैव हि २
दुर्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोनयः तेभ्यो न स्याद्यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा कुरु ३
स यथोक्तस्ततः पित्रा तथा चक्रे नृपात्मजः
परिक्रम्य महीं सर्वां ववन्दे चरणौ पितुः ४
अहन्यहन्यनुप्राप्ते पूर्वाह्णे
नृपनन्दनः
ततश्च शेषं दिवसं तया रेमे सुमध्यया ५
एकदा तु चारन् सोऽथ ददर्श यमुनातटे
पातालकेतोरनुजं तालकेतुं कृताश्रमम् ६
मायावी दानवः सोऽथ मुनिरूपं समास्थितः स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् ७
राजपुत्र ब्रीवीमि त्वां तत् कुरुष्व यदीच्छसि
न च ते प्रार्थनाभङ्गः कार्यः सत्यप्रतिश्रव ८
यक्ष्ये यज्ञेन धर्माय कर्त्तव्याश्च तथेष्टयः
चितयस्तत्र कर्त्तव्या नास्ति मे दक्षइणा

यतः ९
अतः प्रयच्छ मे वीर हिरण्यार्थं स्वभूषणम्
यदेतत् कण्ठलग्नं ते रक्ष चेमं माश्रमम् १०
यावदन्तर्ज्जले देवं वरुणं यादसां पतिम् वैदिकैर्वारुणैर्मन्त्रैः प्रजानां
पुष्टिहेतुकैः ११
अभिष्टूय त्वरायुक्तः समभ्येमीति वादिनम्
तं प्रणम्य ततः प्रादात् स तस्मै
कण्ठभूषणम् १२
प्राह यैनं भवान् यातु निर्व्यलीकेन
चेतसा
स्थास्यामि तावदत्रैव तवाश्रमसमीपतः १३
तवादेशान्महाभाग यावदागमनं तव
न तेऽत्र कश्चिदाबाधां करिष्यति मयि
स्थिते
विश्रब्धश्चात्वरन् ब्रह्मन् कुरुष्व
त्वं मनोगतम् १४
पुत्रावूचतुः
एकमुक्तस्ततस्तेन स ममज्ज नदीजले ररक्ष सोऽपि तस्यैव मायाविहितमाश्रमम् १५
गत्वा जलाशयात्तस्मात्तालकेतुश्च तत्परम्
मदालसायाः

प्रत्यक्षमन्येषाञ्चैतदुक्तवान् १६
तालकेतुरुवाच
वीरः कुवलयाश्वोऽसौ ममाश्रमसमीपतः
केनापि दुष्टदैत्येन कुर्वन् रक्षां
तपस्विनाम् १७
युध्यमानो यथाशक्ति निघ्नन् ब्रह्मद्विषो युधि
मायामाश्रित्य पापेन भिन्नः शूलेन वक्षसी १८
म्रियमाणेन तेनेदं दत्तं मे कण्ठभूषणम् प्रापितश्चाग्निसंयोगं स वने शूद्र तापसैः १९
कृतार्तह्रेषाशब्दो वै त्रस्तः साश्रुविलोचनः
नीतः सोऽश्वश्च तेनैव दानवेन दुरात्मना २०
एतन्मया नृशंसेन दृष्टं दुष्कृतकारिणा यदत्रानन्तरं कृत्यं क्रियतां तदकालिकम् २१
हृदयाश्वासनञ्चैतद् गृह्यतां कण्ठभूषणम् नास्माकं हि सुवर्णेन कृत्यमस्ति तपस्विनाम् २२
पुत्रावूचतुः
इत्युक्त्वोत्सृज्य दत्भूमौ स जगाम यथागतम्
निपपात जनः सोऽथ शोकार्त्तो

मूर्च्छयाऽऽतुरः २३
तत्क्षणात् चेतनां प्राप्य सर्वास्ता नृपयोषितः
राजपत्न्यश्च राजा च विलेपुरतिदुः खिताः २४
मदालसा तु द् दृष्ट्वा तदीयं कण्ठभूषणम्
तत्याजाशु प्रियान् प्राणान् श्रुत्वा च
निहंत पतिम् २५
ततस्तथा महाक्रन्दः पौराणां भवनेष्वभूत्
यथैव तस्य नृपतेः स्वगेहे समवर्तत २६
राजा च तां मृतां दृष्ट्वा विना भर्त्रा मदालसाम्
प्रत्युवाच जनं सर्वं विमृश्य सुस्थमानसः २७
न रोदितव्यं पश्यामि भवतामात्मनस्तथा सर्वेषामेव संचिन्त्य सम्बन्धानामनित्यताम् २८
किन्नु शोचामि तनयं किन्नु शोचाम्यहं
स्नुषाम्
विमृश्य
कृतकृत्यत्वाम्नम्येऽशोच्यावुभावपि २९
मच्छ्रु
श्रुपुर्मद्वचनाद्द्विजरक्षणतत्परः
प्राप्तो मे यः सुतो मृत्युं कथं शोच्यः स
धीमताम् ३०
अवश्यं याति यद्देहं तद्द्विजानां कृते

यदि
मम पुत्रेण संत्यक्तं नन्वभ्युदयकारि तत् ३१
इयञ्च सत्कुलोत्पन्ना भर्त्तर्य्येवमनुव्रतां
कथन्नु शोच्या नारीणां भर्तुरन्यन्न दैवतम् ३२
अस्माकं बान्धवानाञ्च तथान्येषां
दयावताम्
शोच्या ह्येषा भवेदेवं यदि भर्त्रा
वियोगिनी ३३
या तु भर्तुर्वधं श्रुत्वा तत्क्षणादेव
भामिनी
भर्त्तारमनुयातेयं न शोच्याऽतो
विपश्चिताम् ३४
ताः शोच्या या वियोगिन्यो न शोच्या या मृताः सह
भर्त्रा वियोगस्त्वनया नानुभूतः कृतज्ञया ३५
दातारं सर्वसौख्यानामिह चामुत्र चोभयोः लोकयोः का हि भर्त्तारं नारी मन्येत
मानुषम् ३६
नासौ शोच्यो न चैवेयं नाहं तज्जननी न च
त्यजता ब्राह्मणार्थाय प्राणान् सर्वे
स्म तारिताः ३७
विप्राणं मम धर्मस्य गतः स हि महामतिः

आनृण्यमर्द्धभुक्तस्य त्यागाद् देहस्य मे सुतः ३८
मातुः सतीत्वं मद्वंशवैमल्यं
शौर्य्यमात्मनः
संग्रामे संत्यजन् प्राणान्नात्यजद्
द्विजरक्षणम् ३९
पुत्रावूचतुः
ततः कुवलयाश्वस्य माता भर्तुरनन्तरम्
श्रुत्वा पुत्रवधं तादृक् प्राह दृष्ट्वा
तु तं पतिम् ४०
मातोवाच
न मे मात्रा न मे स्वस्त्रा प्राप्ता
प्रीतिर्नृपेदृशी
श्रुत्वा मुनिपरित्राणे हतं पुत्रं यथा
मया ४१
शोचतां बान्धवानां ये निः श्वसन्तोऽतिदुः
खिताः
म्रियन्ते व्याधिना क्लिष्टास्तेषां माता
वृथाप्रजा ४२
संग्रामे युध्यमाना येऽभीता
गोद्विजरक्षणे
क्षुण्णाः शस्त्रैर्विपद्यन्ते त एव भुवि
मानवाः ४३
अर्थिनां मित्रवर्गस्य विद्विषाञ्च पराङ्मुखः
यो न याति पिता तेन पुत्री माता च वीरसूः

४४
गर्भक्लेशः स्त्रियो मन्ये साफल्यं भजते तदा
यदारिविजयी वा स्यात् संग्रामे वा हतः सुतः ४५
पुत्रावूचतुः
ततः स राजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलम्भयत्
निर्गम्य च बहिः स्नातो ददौ पुत्राय
चोदकम् ४६
तालकेतुश्च निर्गम्य तथैव यमुनाजलात्
राजपुत्रमुवाचेदं प्रणयान्मधुरं वचः ४७
गच्छ भूपालपुत्र त्वं कृतार्थोऽहं
कृतस्त्वया
कार्य्यं चिराभिलषितं त्वय्यत्राविचले
स्थिते ४८
वारुणं यज्ञकार्य्यञ्च जलेशस्य महात्मनः तन्मया साधितं सर्वं यन्ममासीदभीप्सितम् ४९
प्रणिपत्य स तं प्रायाद्राजपुत्रः पुरं पितुः
समारुह्य तमेवाश्वं सुपर्णानिलविक्रमम् ५०
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुवलयाश्वीये मदालसावियोगो नाम द्वाविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशोऽध्यायः
पुत्रावूचतुः
स राजपुत्रः संप्राप्य वेगादात्मपुरं ततः
पित्रोर्ववन्दिषुः पादौ दिदृक्षुश्च
मदालसाम् १
ददर्श जनमुद्विग्नमप्रहृष्टमुखं पुरः
पुनश्च विस्मिताकारं प्रहृष्टवदनं ततः २
अन्यमुत्फुल्लनयनं दिष्ट्या
दिष्ट्येतिवादिनम्
परिष्वजन्तमन्योन्यमतिकौतूहलान्वितम् ३
चिरं जीवोरुकल्याण हतास्ते परिपन्थिनः पित्रोः प्रह्लादय मनस्तथास्माकमकण्टकम् ४
पुत्रावूचतुः
इत्येवं वादिभिः पौरैः पुरः पृष्ठे च संवृतः
तत्क्षणप्रभवानन्दः प्रविवेश पितुर्गृहम् ५
पिता च तं परिष्वज्य माता चान्ये च बान्धवाः
चिरं जीवेति कल्याणीर्ददुस्तस्मै तदाशिषः ६
प्रणिपत्य ततः सोऽथ किमेतदिति विस्मितः पप्रच्छ पितरं तात सोऽस्मै सम्यक् तदुक्तवान् ७

स भार्य्यां तां मृतां श्रुत्वा हृदयेष्टां मदालसाम्
पितरौ च पुरो दृष्ट्वा लज्जाशोकाब्धिमध्यगः ८
चिन्तयामास सा बाला मां श्रुत्वा निधनं
गतम्
तत्याज जीवितं साध्वी धिङ्मां
निष्ठुरमानसम् ९
नृशंसोऽहमनार्य्योऽहं विना तां
मृगलोचनाम्
मत्कृते निधनं प्राप्तां
यज्जीवाम्यतिनिर्घृणः १०
पुनः स चिन्तयामास परिसंस्तभ्य मानसम्
मोहोद्गममपास्याशु निः श्वस्योच्छवस्य
चातरः ११
मृतेति सा मन्नमित्तं त्यजामि यदि
जीवितम्
किं मयोपकृतं तस्याः श्लाघ्यमेतत्तु
योषिताम् १२
यदि रोदिमि वा दीनो हा प्रियेति वदन्मुहुः तथाप्यश्लाघ्यमेतन्नो वयं हि पुरुषाः किल १३
अथ शोकजडो दीनो स्त्रजा हीनो मलान्वितः विपक्षस्य भविष्यामि ततः परिभवास्पदम् १४
मयारिशातनं कार्य्यं राज्ञः शुश्रुषणं

पितुः
जीवितं तस्य चायत्तं सन्त्याज्यं तत्कथं मया १५
किन्त्वत्र मन्ये कर्त्तव्यस्त्यागो
भागस्य योषितः
स चापि नोपकाराय तन्वङ्ग्याः किन्तु
सर्वथा १६
मया नृशंस्यं कर्त्तव्यं नोपकार्य्यपकारि
च
या मदर्थेऽत्यजत्
प्राणांस्तदर्थेऽल्पमिदं मम १७
पुत्रावूचतुः
इति कृत्वा मतिं सोऽथ
निष्पाद्योदकदानिकम्
क्रियाश्चानन्तरं कृत्वा प्रत्युवाच
ऋतध्वजः १८
ऋतध्वज उवाच
यदि सा मम तन्वङ्गी न स्याद्भार्य्या
मदालसा
अस्मिन् जन्मनि नान्या मे भवित्री
सहचारिणी १९
तामृते मृगशावाक्षीं गन्धर्वतनयामहम्
न भोक्ष्ये योषितं काञ्चिदिति सत्यं
मयोदितम् २०
सद्धर्मचारिणीं पत्नीं तां मुक्त्वा गजगामिनीम्

काञ्चिन्नाङ्गीकरिष्यामीत्येतत् सत्यं मयोदितम् २१
पुत्रावूचतुः
परित्यज्य च स्त्रीभोगान् तात सर्वंस्तया
विना
क्रीडन्नास्ते समं तुल्यैर्वयस्यैः
शीलसम्पदा २२
एतत्तस्य परं कार्य्यं तात तत् केन शक्यते
कर्त्तुमत्यर्थदुष्प्राप्यमीश्वरैः
किमुतेतरैः २३
जड उवाच
इति वाक्यं तयोः श्रुत्वा
विमर्शमगमत्पिता
विमृश्य चाह तौ पुत्रौ नागराट्
प्रहसन्निव २४
नागराडश्वतर उवाच
यद्यशक्यमिति ज्ञात्वा न करिष्यन्ति
मानवाः
कर्मण्युद्यममुद्योगहान्या हानिस्ततः
परम् २५
आरभेत नरः कर्म स्वपौरुषमहापयन्
निष्पत्तिः कर्मणो दैवे पौरुषे च
व्यवसथिता २६
तस्मादहं तथा यत्नं करिष्ये पुत्रकावितः
तपश्चर्य्यां समास्थाय यथैतत्
साध्यतेऽचिरात् २७

जड उवाच
स नागेन्द्रः प्लक्षावतरणं गिरेः तीर्थं हिमवतो गत्वा तपस्तेपे सुदुश्चरम् २८
तुष्टाव गीर्भिश्च ततस्तत्र देवीं सरस्वतीम्
तन्मना नियताहारो भूत्वा त्रिषवणाप्लुतः २९
अश्वतर उवाच
जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ३०
सदसद्देवि सय् किञ्चिन्मोक्षवच्चार्थवत्
पदम्
तत्सर्वं त्वय्यसंयोगं योगवद्देवि
संस्थितम् ३१
त्वमक्षरं परं देवि यत्र सर्वं
प्रतिष्ठितम्
अक्षरं परमं देवि संस्थितं परमाणुवत् ३२
अक्षरं परमं ब्रह्म विश्वञ्चैतत् क्षरात्मकम्
दारुण्यवस्थितो वह्निर्भौमाश्च परमाणवः ३३
तथा त्वयि स्थितं ब्रह्म जगच्चेदमशेषतः ॐकाराक्षरसंस्थानं यत्तु देवि स्थिरास्थिरम् ३४

तत्र मात्रात्रयं सर्वमस्ति यद्देवि नास्ति च
त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पावकत्रयम् ३५
त्रीणि ज्योतींषि वर्णाश्च त्रयो
धर्मागमास्तथा
त्रयो गुणास्त्रयः शब्दस्त्रयो
वेदास्तथाश्रमाः ३६
त्रयः कालास्तथावस्थाः पितरोऽहर्निशादयः
एतन्मात्रात्रयं देवि तव रूपं सरस्वति ३७
विभिन्नदर्शिनामाद्या ब्रह्मणो हि
सनातनाः
सोमसंस्था हविः संस्थाः पाकसंस्थाश्च
सप्त याः ३८
तास्त्वदुच्चारणाद्देवि क्रियन्ते
ब्रह्मवादिभिः
अनिर्द्देश्यं तथा
चान्यदर्द्धमात्रान्वितं परम् ३९
अविकार्य्यक्षयं दिव्यं
परिणामविवर्जितम्
तवैतत्परमं रूपं यन्न शक्यं मयोदितुम् ४०
न चास्ये न च तज्जिह्वा
ताम्रोष्ठादिभिरुच्यते
इन्द्रोऽपि वसवो ब्रह्मा चन्द्राकौ
ज्योतिरेव च ४१
विश्वावासं विश्वरूपं विश्वेशं

परमेश्वरम्
सांख्यवेदान्तवादोक्तं
बहुशाखास्थिरीकृतम् ४२
अनादिमध्यनिधनं सदसन्न सदेव यत्
एकन्त्वनेकं नाप्येकं भवभेदसमाश्रइतम्
४३
अनाख्यं षड्गुणाख्यञ्च वर्गाख्यं
त्रिगुणाश्रयम्
नानाशक्तिमतामेकं शक्तिवैभविकं परम् ४४
सुखासुखं महासौख्यरूपं त्वयि विभाव्यते
एवं देवि त्वया व्याप्तं सकलं निष्कलञ्च
यत्
अद्वैतावस्थितं ब्रह्म यच्च द्वैते
व्यवस्थितम् ४५
येऽर्था नित्या ये विनश्यन्ति चान्ये
ये वा स्थूला ये च सूक्ष्मातिसूक्ष्माः
ये वा भूमौ येऽन्तरीक्षेऽन्यतो वा
तेषां तेषां त्वत्त एवोपलब्धिः ४६
यच्चामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकञ्च किञ्चित्
यद्दिव्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बद्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैस्च
४७
जड उवाच
एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा
सरस्वती

प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ४८
सरस्वत्युवाच
वरं ते कम्बलभ्रातः प्रयच्छाम्युरगाधिप
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि
वर्त्तते ४९
अश्वतर उवाच
सहायं देहि देवि त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ५०
सरस्वत्युवाच
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम कीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ५१
तालाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत्
एतत्सर्वं भवान् गाता कम्बलश्च तथानघ ५२
ज्ञास्यसे मत्प्रसादेन भुजगेन्द्रापरं
तथा
चतुर्विधं पदं तालं त्रिः प्रकारं
लयत्रयम् ५३
यदित्रयं तथाऽऽतोद्यं मया दत्तं
चतुर्विधम्
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रा
परञ्च यत् ५४
अस्यान्तर्गतमायत्तं
स्वरव्यञ्जनसम्मितम्
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ५५

तथा नान्यस्य भूर्लोके पाताले चापि पन्नग प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ५६
जड उवाच
इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिह्वा
सरस्वती
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ५७
तयोश्च तद्यथावृत्तं भ्रात्रोः सर्वमजायत
विज्ञानमुभयोरग्र्यं पदतालस्वरादिकम् ५८
ततः कैलासशैलेन्द्रशिखरस्थितमीश्वरम् गीतकैः स्प्तभिर्नागौ तन्त्रीलयसमन्वितौ
५९
आरिराधयिषू देवमनङ्गाङ्गहरं हरम्
प्रचक्रतुः परं यत्नमुभौ संहतवाक्कलौ ६०
प्रातर्निशायां मध्याह्ने
सन्ध्ययोश्चापि तत्परौ
तयोः कालेन महता स्तूयमानो वृषध्वजः ६१
तुतोष गीतकैस्तौ च प्राहेशो गृह्यतां वरः
ततः प्रणम्याश्वतरः कम्बलेन समं तदा ६२
व्यज्ञापयन्महादेवं शितिकण्ठमुमापतिम् यदि नौ भगवान् प्रीतो देवदेवस्त्रिलोचनः ६३
ततो यथाभिलषितं वरमेनं प्रयच्छ नौ
मृता कुवलयाश्वस्य पत्नी देव मदालसा ६४ तेनैव वयसा सद्यो दुहितृत्वं प्रयातु मे जातिस्मरा यथा पूर्वं

तद्वत्कान्तिसमन्विता
योगिनी योगमाता च मद्गेहे जायतां भव ६५
महादेव उवाच
यथोक्तं पन्नगश्रेष्ठ
सर्वेमेतद्भविष्यति
मत्प्रसादादसन्दिग्धं श्रुणु चेदं
भुजङ्गम ६६
श्राद्धे तु समनुप्राप्ते मध्यमं पिण्डमात्मना
भक्षयेथाः फणिश्रेष्ठ शुचिः प्रयतमानसः ६७
भक्षिते तु ततस्तस्मिन् भवतो मध्यमात् फणात्
समुत्पत्स्यति कल्याणी तथारूपा यथामृता ६८
कामञ्चेममभिध्याय कुरु त्वं पितृतर्पणम् तत्क्षणादेव सा सुभ्रूः श्वसतो मध्यमात्
फणात् ६९
समुत्पत्स्यति कल्याणी तथारूपा यथामृता
एतच्छ्रुत्वा ततस्तौ तु प्रणिपत्य
महेश्वरम् ७०
रसातलं पुनः प्राप्तौ परितोषसमन्वितौ तथा च कृतवान् श्राद्धं स नागः कम्बलानुजः ७१
पिण्डञ्च मध्यमं तद्वद्यथावदुपभुक्तवान् तञ्चापि ध्यायः कामं ततः सा तनुमध्यमा ७२

जज्ञे निश्वसतः सद्यस्तद्रूपा मध्यमात् फणात्
न चापि कथयामास कंस्यचित् स भुजङ्गमः ७३ अन्तर्गृहे तां सुदतीं स्त्रीभिर्गुप्तामधारयत्
तौ चानुदिनमागम्य पुत्रौ नागपतेः सुखम् ७४
ऋतध्वजेन सहितौ चिक्रीडातेऽमराविव एकदा तु सुतौ प्राह नागराजौ मुदान्वितः ७५
यन्मया पूर्वमुक्तन्तु क्रियते किं न तत्तथा
स राजपुत्रो युवयोरुपकारी ममान्तिकम् ७६ कस्मान्नानीयते वत्सावुपकाराय मानदः एवमुक्तौ ततस्तेन पित्रा स्नेहवता तु तौ ७७
गत्वा तस्य पुरं सख्यू रेमाते तेन धीमता ततः कुवलयाश्वं तौ कृत्वा किञ्चित्कथान्तरम् ७८
अब्रूतां प्रणयोपेतं स्वगेहगमनं प्रति तावाह नृपपुत्रोऽसौ नन्विदं भवतोर्गृहम् ७९
धनवाहनवस्त्रादि यन्मदीयं तदेव वाम् यत्तु वां वाञ्छितं दातुं धनं रत्नमथापि वा ८०
तद्दोयतां द्विजसुतौ यदि वां प्रणयो मयि

एतावताहं दैवेन वञ्चितोऽस्मि दुरात्मना ८१
यद्भवद्भ्यां ममत्वं नो मदीये क्रियते गृहे
यदि वां मत्प्रियं कार्य्यमनुग्राह्योऽस्मि वां यदि ८२ तद्धने मम गेहे च ममत्वमनुकल्प्यताम् युवयोर्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वकम् ८३
एतत् सत्यं विजानीतं युवां प्राणा बहिश्चराः
पुनर्नैवं विभिन्नार्थं वक्तव्यं द्विजसत्तमौ ८४
मत्प्रसादपरौ प्रीत्या शापितौ हृदयेन मे ततः स्नेहार्द्रवदनौ तावुभौ नागनन्दनौ ८५
ऊचतुर्नृपतेः पुत्रं किञ्चित् प्रणयकोपितौ
ऋतध्वज न सन्देहो यथैवाह भवानिदम् ८६
तथैव चास्मन्मनसि नात्र चिन्त्यमतोऽन्यथा
किन्त्वावयोः स्वयं पित्रा
प्रोक्तमेतन्महात्मना ८७
द्रष्टुं कुवलयाश्वं तमिच्छामीति पुनः
पुनः
ततः कुवलयाश्वोऽसौ समुत्थाय वरासनात्
यथाह तातेति वदन् प्रणाममकरोद्भुवि ८८

कुवलयाश्व उवाच
धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया
यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ८९
तदुत्तिष्ठत गच्छामस्ताताज्ञां क्षणमप्यहम्
नातिक्रान्तुमिहेच्छामि पदेभ्यां तस्य शपाम्यहम् ९०
जड उवाच
एवमुक्त्वा ययौ सोऽथ सह ताभ्यां
नृपात्मजः
प्राप्तश्च गोमतीं पुण्यां निर्गम्य
नगराद्वहिः ९१
तन्मध्येन ययुस्ते वे नागेन्द्र
नृपनन्दनाः
मेने च राजपुत्रोऽसौ पारे
तस्यास्तयोर्गृहम् ९२
ततश्चाकृष्य पातालं ताभ्यां नीतो
नृपात्मजः
पाताले ददृशे चोभौ स पन्नगकुमारकौ ९३
फणामणिकृतोद्योतौ व्यक्तस्वस्तिकलक्षणौ
विलोक्य तौ सुरूपाङ्गौ
विस्मयोत्फुल्ललोचनः ९४
विहस्य चाब्रवीत् प्रेम्णा साधु भो द्विजसत्तमौ

कथयामासतुस्तौ च पितरं पन्नगेश्वरम् ९५
शान्तमश्वतरं नाम माननीयं दिवौकसाम्
रमणीयं ततोऽपस्यत् पातालं स नृपात्मजः ९६
कुमारैस्तरुणैर्वृद्धैरुरगैरुपशोभितम् तथैव नागकन्याभिः क्रीडन्तीभिरितस्ततः ९७
चारुकुण्डलहाराभिस्ताराभिर्गगनं यथा गीतशब्दैस्तथान्यत्र वीणावेणुस्वनानुगैः ९८
मृदङ्गपणवातोद्यं हारिवेश्मशताकुलम् वीक्षमाणः स पातालं ययौ शत्रुजितः सुतः ९९
सह ताभ्यामभीष्टाभ्यां पन्नगाभ्यामरिन्दमः
ततः प्रविश्य ते सर्वे नागराजनिवेशनम् १००
ददृशुस्ते महात्मानमुरगाधिपतिं स्थितम्
दिव्यमाल्याम्बरधरं मणिकुण्डलभूषणम् १०१
स्वच्छमुक्ताफललताहारिहारोपशोभितम्
केयूरिणं महाभागमासने सर्वकाञ्चने १०२
मणिविद्रुमवैदूर्य्यजालान्तरितरूपके
स ताभ्यां दर्शितस्तस्य
तातोऽस्माकमसाविति १०३
वीरः कुवलयाश्वोऽयं पित्रे चासौ निवेदितः
ततो ननाम चरणौ नागेन्द्रस्य ऋतध्वजः १०४
बलाद्गाढं नागेन्द्रः परीषस्वजे

मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय चिरं जीवेत्युवाच सः १०५
निहतामित्रवर्गश्च पित्रोः सुश्रूषणं
कुरु
वत्स धन्यस्य कथ्यन्ते परोक्षस्यापि ते
गुणाः १०६
भवतो मम पुत्राभ्यामसामान्या निवेदिताः
त्वमेवानेन वर्द्धेथा
मनोवाक्कायचेष्टितैः १०७
जीवितं गुणिनः श्लाघ्यं जीवन्नेव
मृतोऽगुणः
गुणवान् निर्वृतिं पित्रोः शत्रुणां
हृदयज्वरम् १०८
करोत्यात्महितं कुर्वन् विश्वासञ्च महाजने
देवताः पितरो विप्रा मित्रार्थिविकलादयः १०९
बान्धवाश्च तथेच्छन्ति जीवितं गुणिनश्चिरम्
परिवादनिवृत्तानां दुर्गतेषु दयावताम् गुणिनां सफलं जन्म संश्रितानां विपद्गतैः ११०
जड उवाच
एवमुक्त्वा स तं वीरं पुत्राविदमथाब्रवीत्
पूजां कुवलयाश्वस्य कर्तुकामो भुजङ्गमः

१११
स्नानादिकक्रमं कृत्वा सर्वमेव यथाक्रमम्
मधुपानादिसम्भोगमाहारञ्च यथेप्सितम् ११२
ततः कुवलयाश्वेन हृदयोत्सवभूतया
कथया स्वल्पकं कालं स्थास्यामो
हृष्टचेतसः ११३
अनुमेन च तन्मौनो वचः शत्रुजितः सुतः
तथा चकार नृपतिः पन्नगानामुदारधीः ११४
समेत्य तैरात्मजभूपनन्दनै- र्महोरगाणामधिपः स सत्यवाक्
मुदान्वितोऽन्नानि मधूनि चात्मवान्
यथोपयोगं बुभुजे स भोगभुक् ११५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने कुवलयाश्वपातालगमनं नाम त्रयोविंसोऽध्यायः

चतुर्विशोऽध्यायः
जड उवाच
कृताहारं महात्मनामधिपं पवनाशिनाम्
उपासाञ्चक्रिरे पुत्रौ भूपालतनयस्तथा १
कथाभिरनुरूपाभिः स महात्मा भुजङ्गमः
प्रीतिं सञ्जनयामास पुत्रसख्युरुवाच च २
तव भद्रसुखं ब्रूहि गेहमभ्यागतस्य यत् कर्त्तव्यमुत्सृजाशङ्कां पितरीव सुतो मयि ३
रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्रं वाहनमासनम्

यद्वाभिमतमत्यर्थं दुर्लभं तद्वृणुष्व माम् ४
कुवलयाश्व उवाच
तव प्रसादाद्भगवन् सुवर्णादि गृहे मम
पितुरस्ति ममाद्यापिन किञ्चित्
कार्य्यमीदृशम् ५
ताते वर्षसहस्राणि शासतीमां वसुन्धराम् तथैव त्वयि पातालं न मे याञ्चोन्मुकं मनः ६
ते स्वर्ग्याश्च सुपुण्याश्च येषां पितरि
जीवति
तृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु ७
मित्राणि तुल्यशिष्टानि
तद्वद्देहमनामयम्
जनिता ध्रियते वित्तं यौवनं किन्नु
नास्ति मे ८
असत्यर्थे नृणां याञ्चाप्रवणं जायते मनः सत्यशेषे कथं याञ्चां मम जिह्वा करिष्यति ९
यैर्न चिन्त्यं धनं किञ्चिन्मम गेहेऽस्ति नास्ति वा
पितृबाहुतरुच्छायां संश्रिताः सुखिनो हि ते १०
ये तु बाल्यात् प्रभृत्येव विना पित्रा कुटुम्बिनः

ते सुखास्वादविभ्रंशान्मन्ये धात्रैव
वञ्चिताः ११
तद्वयं त्वत्प्रसादेन धनरत्नादिसञ्चयान्
पितृमुक्तान् प्रयच्छामः कामतो
नित्यमर्थिनाम् १२
तत् सर्वमिह संप्राप्तं यदंघ्रियुगलं तव
मच्चूडामणिना स्पृष्टं
यच्चाङ्गस्पर्शमाप्तवान् १३
जड उवाच
इत्येवं प्रसृतं वाक्यमुक्तः पन्नगसत्तमः
प्राह राजसुतं प्रीत्या
पुत्रयोरुपकारिणम् १४
नाग उवाच
यदि रत्नसुवर्णादि मत्तोऽवाप्तुं न ते
मनः
यदन्यन्मनसः प्रीत्यै तद्ब्रूहि त्वं
ददाम्यहम् १५
कुवलयाश्व उवाच
भगवंस्त्वत्प्रसादेन प्रार्थितस्य गृहे
मम
सर्वमस्ति विशेषेण सम्प्राप्तं तव
दर्शनात् १६
कृतकृत्योऽस्मि चैतेन सफलं जीवितञ्च मे
यदङ्गसंश्लेषमितस्तव देवस्य मानुषः १७
ममोत्तमाङ्गे त्वत्पादरजसा यदिहास्पदम् कृतं तेनैव न प्राप्तं किं मया पन्नगेश्वर

१८
यदि त्ववश्यं दातव्यो वरो मम यथेप्सितः तत्पुण्यकर्मसंस्कारो हृदयान्मा व्यपैतु
मे १९
सुवर्णमणिरत्नादि वाहनं गृहमासनम्
स्त्रियोऽन्नपानं पुत्राश्च
चारुमाल्यानुलेपन् २०
एते च विविधाः कामा गीतवाद्यादिकञ्च यत्
सर्वमेतन्मम मतं फलं पुण्यवनस्पतेः २१
तस्मान्नरेण तन्मुलः कार्य्यो यत्नः
कृतात्मना
कर्त्तव्यः पुण्यसक्तानां न किञ्चिद्भुवि
दुर्लभम् २२
अश्वतर उवाच
एवं भविष्यति प्राज्ञ तव धर्माश्रिता
मतिः
सत्यञ्चैतत् फलं सर्वं धर्मस्योक्तं यथा
त्वया २३
तथाप्यवश्यं मद्गेहमागतेन त्वयाऽधुना
ग्राह्यं यन्मानुषे लोके दुष्प्राप्तं
भवतो मतम् २४
जड उवाच
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा स तदा नृपनन्दनः
मुकावलोकनञ्चक्रे पन्नगेश्वरपुत्रयोः २५
ततस्तौ प्रणिपत्योभौ राजपुत्रस्य यन्मतम् तत् पितुः सकलं वीरौ कथयामासतुः स्फुटम्

२६
पुत्रापूचतुः
ततोऽस्य पत्नी दयिता श्रुत्वेमं विनिपातितम्
अत्यजद्दयितान् प्राणान् विप्रलब्धा दुरात्मना २७
केनापि कृतवैरेण दानवेन कुबुद्धिना गन्धर्वराजस्य सुता नाम्ना ख्याता मदालसा २८
कुतज्ञोऽयं ततस्तात प्रतिज्ञां कृतवानिमाम्
नान्या भार्य्या भवित्रीति वर्जयित्वा मदालसाम् २९
द्रष्टुं तां चारुसर्वाङ्गीमयं वीर
ऋतध्वजः
तात वाञ्छति यद्येतत् क्रियते तत् कृतं
भवेत् ३०
अश्वतर उवाच
भूतैर्वियोगिनो योगस्तादृशैरेव तादृशः
कथमेतद्विना स्वप्नं मायां वा
शम्बरोदिताम् ३१
जड उवाच
प्रणिपत्य भुजङ्गेशं पुत्रः
शत्रुजितस्ततः
प्रत्युवाच महात्मानं
प्रेमलज्जासमन्वितः ३२

मायामयीमप्यधुना मम तात मदालसाम्
यदि दर्शयते मन्ये परं कृतमनुग्रहम् ३३
अश्वतर उवाच
तस्मात् पश्येह वत्स त्वं मायाञ्चेद् द्रष्टुमिच्छसि
अनुग्राह्यो भवान् गेहं बालोऽप्यभ्यागतो
गुरुः ३४
जड उवाच
आनयामास नागेन्द्रो गृहगुप्तां मदालसाम्
तेषां सम्मोहनार्थाय ज्जल्प च ततः
स्फुटम् ३५
दर्शयामास च तदा राजपुत्राय तां शुभाम् सेयं न वेति ते भार्य्या राजपुत्र मदालसा ३६
जड उवाच
स दृष्ट्वा तां तदा तन्वीं तत्क्षणात् विगतत्रपः
प्रियेति तामभिमुखं ययौ वाचमुदीरयन् निवारयामास च तं नागः सोऽश्वतरस्त्वरन् ३७
अश्वतर उवाच
मायेयं पुत्र मा स्प्राक्षीः प्रागेव कथितं तव
अन्तर्द्धानमुपैत्याशु माया संस्पर्शनादिभिः ३८
ततः पपात मेदिन्यां स तु

मूर्च्छापरिप्लुतः
हा प्रियेति वदन् सोऽथ चिन्तयामास भामिनीम् ३९
अहो स्नेहोऽस्य नृपतेर्ममोपर्य्यचलं मनः येनायं पातनोऽरीणां विना शस्त्रेण पातितः ४०
मायेति दर्शिता तेन मिथ्या मायेति यत्स्फुटम्
वाय्वम्बुतेजसां भुमेराकाशस्य च चेष्टया ४१
जड उवाच
ततः कुवलयाश्वं तं समाश्वास्य भुजङ्गमः कथयामास तत् सर्वं मृतसञ्जीवनादिकम् ४२
ततः प्रहृष्टः प्रतिलभ्य कान्तां
प्रणम्य नागं निजगाम सोऽथ
सुशोभमानः स्वपुरं तमश्व-
मारुह्य संचिन्तितमभ्युपतेम् ४३
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसाप्राप्तिर्नाम चतुर्विशोऽध्यायः

पञ्चविंशोऽध्यायः
जड उवाच
आगम्य स्वपुरं सोऽथ पित्रोः सर्वमशेषतः कथयामास तन्वङ्गी यथा प्राप्ता पुनर्मृता १
ननाम सा च चरणौ श्वश्रूश्वशुरयोः शुभा

स्वजनञ्च यथापूर्वं वन्दनाश्लेषणादिभिः २
पूजयामास तन्वङ्गी यथान्यायं यथावयः ततो महोत्सवो जज्ञे पौराणां तत्र वै पुरे ३
ऋतध्वजश्च सुचिरं तया रेमे सुमध्यया
निर्झरेषु च शैलानां निम्नगापुलिनेषु च ४
काननेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च
पुण्यक्षयं वाञ्छमाना सापि कामोपबोगतः ५
सह तेनातिकान्तेन रेमे रम्यासु भूमिषु
ततः कालेन महता शत्रुजित् स नराधिपः ६
सम्यक् प्रशास्य वसुधां कालधर्ममुपेयिवान्
ततः पौरा महात्मानं पुत्रं तस्य ऋतध्वजम् ७
अभ्यषिञ्चन्त राजानमुदाराचारचेष्टितम् सम्यक् पालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ८
मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ९
तुतुषुस्तेन वै भृत्या जहास च मदालसा सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम् उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम् १० शुद्धोऽसि रे तात न तेऽस्ति नाम
कृतं हि ते कल्पनयाऽधुनैव

पञ्चात्मकं देहमिदं तवैत-न्नैवास्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः ११
न वा भवान् रोदिति वै स्वजन्मा
शब्दोऽयमासाद्य महीशशूनुम्
विकल्प्यमाना विविधा गुणास्तेऽ-गुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु १२
भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि
वृद्धिं समायान्ति यथेह पुंसः
अन्नाम्बुपानादिभिरेव कस्य
न तेऽस्ति वृद्धिर्न च तेऽस्ति हानिः १३
त्वं कञ्चुके शीर्य्यमाणे निजेऽस्मिं- स्तस्मिंश्च देहे मूढतां मा व्रजेथाः
शुभाशुभैः कर्मभिर्देहमेत-न्मदादिमूढैः सञ्चुकस्तेऽपिनद्धः १४
तातेति किञ्चित्तनयेति किञ्चि- दम्बेति किञ्चिद्दयितेति किञ्चित्
ममेति किञ्चिन्न ममेति किञ्चित्
त्वं भूतसङ्घं बहुमानयेथाः १५
दुःखानि दुःखोपगमाय भोगान्
सुखाय जानाति विमूढचेताः
तान्येव दुःखानि पुनः सुखानि
जानात्यविद्वान सुविमूढयेताः १६
हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्म-मत्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः
कुचादिपीनं पिशितं घनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् १७

यानं क्षितौ यानगतञ्च देहं
देहेऽपि चान्यः पुरुषो निविष्टः ममत्वबुद्धिर्न तथा यथा स्वे देहेऽतिमात्रं बत मूढतैषा १८
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः

षड्विंशोऽध्यायः
जड उवाच
वर्द्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने
तमुल्लापादिना बोधमनयन्निर्ममात्मकम् १
यथायथं बलं लेभे यथा लेभे मतिं पितुः
तथा तथात्मबोधञ्च सोऽवापन्मातृभाषितैः २
इत्थं तया स तनयो जन्मप्रभृति बोधितः
चकार न मतिं प्राज्ञो गार्हस्थ्यं प्रति
निर्ममः ३
द्वितीयोऽस्याः सुतो जज्ञे तस्य
नामाकरोत्पिता
सुबाहुरयमित्युक्ते सा जाहस मदालसा ४
तमप्येवं यथापूर्वं बालमुल्लापनादिना
प्राह बाल्यात् स च प्राप तथा बोधं
माहमतिः ५
तृतीयं तनयं जातं स राजा शत्रुमर्दनम्
यदाह तेन सा सुभ्रुर्जहासातिचिरं पुनः ६
तथैव सोऽपि तन्वङ्ग्या बालत्वादवबोधितः क्रियाश्चकार निष्कामो न किञ्चिदुपकारकम्

७
चतुर्थस्य सुतस्याथ चिकीर्षुर्नाम भूमिपः ददर्श तां शुभाचारामीषद्धासां मदालसाम् तामाह राजा हसतीं किञ्चित् कौतूहलान्वितः ८
राजोवाच
क्रियमाणेऽसकृन्नाम्नि कथ्यतां हास्यकारणम्
विक्रान्तश्च सुबाहुश्च तथान्यः
शत्रुमर्दनः ९
शोभनानीति नामानि मया मन्ये कृतानि वै
योग्यानि क्षत्रबन्धूनां
शौर्य्याटोपयुतानि च १०
असन्त्येतानि चेद्भद्रे यदि ते मनसि स्थितम्
तदस्य क्रियतां नाम चतुर्थस्य सुतस्य मे ११
मदालसौवाच
मयाज्ञा भवतः कार्य्या महाराज यथात्थ माम्
तथा नाम करिष्यामि चतुर्थस्य सुतस्य ते १२
अलर्क इति धर्मज्ञः ख्याइं! त लोके प्रयास्यति
कनीयानेष ते पुत्रो मतिमांश्च भविष्यति १३

तच्छ्रुत्वा नाम पुत्रस्य कृतं मात्रा महीपतिः
अलर्क इत्यसम्बद्धं प्रहस्येदमथाब्रवीत् १४
राजोवाच
भवत्या यदिदं नाम मत्पुत्रस्य कृतं शुभे किमीदृशमसम्बद्धमर्थः कोऽस्य मदालसे १५
मदालसोवाच
कल्पनेयं महाराज कृता सा व्यावहारिको
त्वत्कृतानां तथा नाम्नां शृणु भूप
निरर्थताम् १६
वदन्ति पुरुषाः प्राज्ञा व्यापिनं पुरुषं
यतः
क्रान्तिश्च गतिरुद्दिष्टा
देशाद्देशान्तरन्तु या १७
सर्वगो न प्रयातीति व्यापी देहेश्वरो यतः ततो विक्रान्तसंज्ञेयं मता मम निरर्थिका १८
सुबाहुरिति या संज्ञा कृतान्यस्य सुतस्य
ते
निरर्था साप्यमूर्त्तत्वात् पुरुषस्य
महीपते १९
पुत्रस्य यद् कृतं नाम तृतीयस्यारिमर्दनः
मन्ये तदप्यसम्बद्धं शृणु चाप्यत्र
कारणम् २०
एक एव शरीरेषु सर्वेषु पुरुषो यदा

तदास्य राजन् क शत्रुः को वा मित्रमिहेष्यते २१
भूतैर्भूतानि मृद्यन्ते अमूर्त्तो
मृद्यते कथम्
क्रोधादीनां पृथग्भावात् कल्पनेयं
निरर्थिका २२
यदि संव्यवहारार्थमसन्नाम प्रकल्प्यते
नाम्नि कस्मादलर्काख्ये नैरर्थ्यं भवतो
मतम् २३
जड उवाच
एवमुक्तस्तया साधु महीष्या स महीपतिः
तथेत्याह महाबुद्धिर्दयितां
तथ्यवादिनीम् २४
तञ्चापि सा सुतं सुभ्रूर्यथा
पूर्वसुतांस्तथा
प्रोवाच बोधजननं तामुवाच स पार्थिवः २५
करोषि किमिदं मूढे ममाभावाय सन्ततेः
दुष्टावबोधदानेन यथापूर्वं सुतेषु मे २६
यदि ते मत्प्रियं कार्य्यं यदि ग्राह्यं वचो मम
तदेनं तनयं मार्गे प्रवृत्तेः सन्नियोजय २७
कर्ममार्गः समुच्छेदं नैवं देवि गमिष्यति पितृपिण्डनिवृत्तिश्च नैवं साध्वि भविष्यति २८
पितरो देवलोकस्थास्तथा

तिर्य्यक्त्वमागताः
तद्वन्मनुष्यतां याता भूतवर्गे च
संस्थिताः २९
सपुण्यानसपुण्यांश्च क्षुत्क्षामान्
तृट्परिप्लुतान्
पिण्डोदकप्रदानेन नरः कर्मण्यवस्थितः ३०
सदाप्यायते सुभ्रु तद्वद्देवातिथोनपि
देवैर्मनुष्यैः पितृभिः प्रेतैर्भूतैः
सगुह्यकैः ३१
वयोभिः कृमिकीटैश्च नर एवोपजीव्यते
तस्मात्तन्वड्गि पुत्रं यत्कार्य्यं
क्षत्रयोनिभिः ३२
ऐहिकामुष्मिकफलं तत् सम्यक् प्रतिपादय ३३
जड उवाच
तेनैवमुक्ता सा भर्त्रा वरनारी मदालसा
अलर्कं नाम तनयमुवाचोल्लापवादिनी ३४
पुत्र वर्द्धस्व मद्भर्त्तुर्मनो नन्दय
कर्मभिः
मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ३५
धन्योऽसि रे यो वसुधामशत्रु-
रेकश्चिरं पालयितासि पुत्र
तत्पालनादस्तु सुखोपभोगो
धर्मात् फलं प्राप्स्यसि चामरत्वम् ३६
धरामरान् पर्वसु तर्पयेथाः
समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः

हितं परस्मै हृदि चिन्तयेथाः
मनः परस्त्रीषु निवर्त्तयेथाः ३७
यज्ञौरनेकैर्विबुधानजस्त्र-मथशृर्द्विजान् प्रीणय संश्रितांश्च
स्त्रियश्च कामैरतुलैश्चिराय
युद्धैश्चारींस्तोषयितासि वीर ३८
बालो मनो नन्दय बान्धवानां
गुरोस्तथाज्ञानकरणैः कुमारः
स्त्रीणां युवा सत्कुलभूषणानां
वृद्धो वने वत्स वनेचराणाम् ३९
राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः
साधून् रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः
दुष्टाघ्नन्निन् वैरिणश्चाजिमध्ये
गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं व्रजेथाः ४०
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पुत्रानुशासनं नाम षड्विंशोऽध्यायः

सप्तविंशोऽध्यायः
जड उवाच
एवमुल्लाप्यमानस्तु स तु मात्रा दिने दिने
ववृधे वयसा बालो बुद्ध्या चालर्कसंज्ञितः १
स कौमारकमासाद्य ऋतध्वजसुतस्ततः कृतोपनयनः प्राज्ञः प्रणिपत्याह मातरम् २

मया यदत्र कर्त्तव्यमैहिकामुष्मिकाय वै सुखाय वद तत् सर्वं प्रश्रयावनतस्य मे ३ मदालसोवाच
वत्स राज्येऽभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्म्मस्य महीभृता ४
व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि वै आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ५
अष्टधा नाशमाप्नोति सुचक्रात्
स्यन्दनाद्यथा
तथा राजाप्यसन्दिग्धं
बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ६
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः
प्रयत्नतः ७
विश्वासो न तु कर्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु कार्य्ययोगादमित्रेऽपि विश्वसीत नराधिपः ८
स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यगुणितात्माना
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ९ प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः

१०
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ११
तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र
महीभुजा
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति
तैर्जितः १२
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च हर्षश्च शत्रवो ह्येते विनाशाय महीभृताम् १३
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं
निपातितम्
निवर्तयेत्तथा क्रोधादनुह्रादं
हतात्मजम् १४
हतमैलं तथा लोभान्मदाद्वेनं द्विजैर्हतम्
मानादनायुषापुत्रं बलिं हर्षात्
पुरञ्जयम् १५
एभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्मना
स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् दोषान्
स्वीयान्महीपतिः १६
काककोकिलभृङ्गाणां मृगव्यालशिखण्डिनाम्
हंसकुक्कुटलोहानां शिक्षेत चरित नृपः १७
कीटकस्य क्रियां कुर्य्यात् विपक्षे मनुजेश्वरः
चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूपः

प्रदर्शयेत् १८
ज्ञेयाग्निविस्फुलिङ्गानां बीजचेष्टा च
शाल्मलेः
चन्द्रसूर्य्यस्वरूपेण नीत्यर्थे
पृथिवीक्षिता १९
बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विणीस्तनात्
प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः २०
शक्रार्कयमसोमानां तद्वद्वायोर्महीपतिः
रूपाणि पञ्च कुर्व्वोत महीपालनकर्मणि २१
यथेन्द्रश्चतुरो मासान् तोयोत्सर्गेण
भूगतम्
आप्याययेत्तथा लोकं परिहारैर्महीपतिः २२
मासानष्टौ यथा सूर्य्यस्तोयं हरति
रश्मिभिः
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं
नृपः २३
यथा यमः प्रियद्वेष्ये प्राप्तकाले
नियच्छति
तथा प्रियाप्रिये राजा दुष्टादुष्टे समो
भवेत् २४
पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते
नरः
एवं यत्र प्रजाः सर्वा
निर्वत्तास्तच्छशिव्रतम् २५
मारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा
एवं नृपश्चरेच्चारैः

पौरामात्यादिबन्धुषु २६
न लोभाद्वा न कामाद्वा नार्थाद्वा यस्य
मानसम्
यथान्यैः कृष्यते वत्स स राजा
स्वर्गमृच्छति २७
उत्पथग्राहिणो मूढान् स्वधर्म्माच्चलतो नरान्
यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति २८
वर्णधर्मा न सीदन्ति यस्य राज्ये तथाश्रमाः
वत्स तस्य सुखं प्रेत्य परत्रेह च शाश्वतम् २९
एतद्राज्ञः परं कृत्यं तथैतत्
सिद्धिकारकम्
स्वधर्मस्थापनं नृणां चाल्यन्ते ये
कुबुद्धिभिः ३०
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः
सम्यक् पालयिता भागं धर्म्मस्याप्नोति
यत्नतः ३१
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे आत्मविवेको नाम सप्तविंशोऽध्यायः

अष्टाइं! वशोऽध्यायः
जड उवाच

तन्मातुर्वचनं श्रुत्वा सोऽलर्को मातरं पुनः
पप्रच्छ वर्णधर्मांश्च धर्मा ये चाश्रमेषु च १
अलर्क उवाच
कथितोऽयं महाभागे
राज्यतन्त्राश्रितस्त्वया
धर्मं तमहमिच्छामि श्रोतुं
वर्णाश्रमात्मकम् २
मदालसोवाच
दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधा मतः
नान्यश्चतुर्थो धर्म्मोऽस्ति
धर्मस्तस्यापदं विना ३
याजनाध्यापने शुद्धे तथा पूतप्रतिग्रहः
एषा सम्यक् समाख्यता त्रिविधा चास्य
जीविका ४
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं
त्रिधा
धर्मः प्रोक्तः क्षिते रक्षा
शस्त्राजीवञ्च जीविका ५
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः
वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य
जीविका ६
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया
व्याख्यातः शूद्रधर्म्मोऽपि जीविका

कारुकर्म च ७
तद्वद् द्विजातिशुश्रूषा पोषणं
क्रयविक्रयौ
वर्णधर्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रूयन्तां
चाश्रमाश्रयाः ८
स्ववर्णधर्मात् संसिद्धिं नरः प्राप्नोति
न च्युतः
प्रयाति नरकं प्रेत्य
प्रतिषिद्धनिषेवणात् ९
यावत्तु नोपनयनं क्रियते वै द्विजन्मनः
कामचेष्टोक्तिभक्ष्यश्च तावद् भवति
पुत्रक १०
कृतोपनयनः सम्यग् ब्रह्मचारी गुरुर्गृहे वसेत्तत्र च धर्मोऽस्य कथ्यते तं निबोध मे ११
स्वाध्यायोऽथाग्रिशुश्रूषा स्नानं
भिक्षाटनं तथा
गुरोर्निवेद्य तच्चान्नमनुज्ञातेन
सर्वदा १२
गुरोः कर्मणि सोद्योगः सम्यक्
प्रीत्युपपादनम्
तेनाहूतः पठेच्चैव तत्परो नान्यमानसः १३
एकं द्वौ सकलान् वापि वेदान् प्राप्य
गुरोर्मुखात्
अनुज्ञातोऽथ वन्दित्वा दक्षिणां गुरवे
ततः १४

गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममावसेत्
वानप्रस्थाश्रमं वापि चतुर्थं चेच्छयात्मनः १५
तत्रैव वा गुरोर्गेहे द्विजो
निष्ठामवाप्नुयात्
गुरोरभावे तत्पुत्रे तच्छिष्ये तत्सुतं
विना १६
शुश्रूषुर्निरभिमानो
ब्रह्मचार्य्याश्रमं वसेत्
उपावृत्तस्ततस्तस्मात्
गृहस्थाश्रमकाम्यया १७
ततोऽसमानर्षिकुलां तुल्यां
भार्य्यामरोगिणीम्
उद्वहेन्न्यायतोऽव्यङ्गां
गृहस्थाश्रमकारणात् १८
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा
पितृदेवातिथींस्तथा
सम्यक् सम्प्रीणयन् भक्त्या
पोषयेच्चाश्रितांस्तथा १९
भृत्यात्मजान् जामयोऽथ दीनान्धपतितानपि
यथाशक्त्यान्नदानेन वयांसि पशवस्तथा २०
एष धर्मो गृहस्थस्य ऋतावभिगमस्तथा पञ्चयज्ञविधानन्तु यथाशक्त्या न हापयेत् २१
पितृदेवातिथिज्ञातिभुक्तशेषं स्वयं नरः

भुञ्जीत च समं भृत्यैर्यथाविभवमादृतः २२
एष तूद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थस्याश्रमो
मया
वानप्रस्थस्य धर्मं ते
कथयाम्यवधार्य्यताम् २३
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो चानतिम्
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः
शुद्धिकारणात् २४
तत्रारण्योपभोगश्च तपोभिश्चानुकर्षणम्
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्य्यं
पितृदेवातिथिक्रिया २५
होमस्त्रिषवणस्त्रानं जटावल्कलधारणम् योगाभ्यासः सदा चैव वन्यस्नेहनिषेवणम् २६
इत्येष पापशुद्ध्यर्थमात्मनश्चोपकारकः
वानप्रस्थाश्रमस्तस्माद् भिक्षोस्तु चरमोऽपरः २७
चतुर्थस्य स्वरूपं तु श्रुयतामाश्रमस्य
मे
यः स्वधर्मोऽस्य धर्मज्ञैः प्रोक्तस्तात
महात्मभिः २८
सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन्
वसतिश्चिरम् २९
अनारम्भस्तथाहारो भैक्षान्नेनैककालिना आत्मज्ञानावबोधेच्छा तथा चात्मावलोकनम्

३०
चतुर्थे त्वाश्रमे धर्मो मयायं ते निवेदितः
सामान्यमन्यवर्णानामाश्रमाणाञ्च मे शृणु ३१
सत्यं शौचमहिंसा च अनसूया तथा क्षमा आनृशंस्यमकार्पण्यं सन्तोषश्चाष्टमो गुणः ३२
एते संक्षेपतः प्रोक्ता धर्म्मा
वर्णाश्रमेषु ते
एतेषु च स्वधर्मेषु स्वेषु तिष्ठेत्
समन्ततः ३३
यश्चोल्लङ्घ्य स्वकं धर्मं
स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम्
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दण्ड्यो भूभृतो
भवेत् ३४
ये च स्वधर्मसन्त्यागात् पापं कुर्वन्ति
मानवाः
उपेक्षतस्तान्नृपतेरिष्टापूर्त्तं
प्रणश्यति ३५
तस्माद्राज्ञा प्रयत्नेन सर्वे वर्णाः
स्वधर्मतः
प्रवर्त्तन्तोऽन्यथा दण्ड्याः
स्थाप्याश्चैव स्वकर्मसु ३६
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पुत्रानुशासने मदालसावाक्यं

नामाष्टाविंशोऽध्यायः

ऊनत्रिंशोऽध्यायः
अलर्क उवाच
यत् कार्य्यं पुरुषाणाञ्च गार्हस्थ्यमनुवर्त्तताम्
बन्धश्च स्यादकरणे क्रियाया यस्य
चोच्छ्रितिः १
उपकाराय यन्नृणां यच्च वर्ज्यं गृहे सता
यथा च क्रियते तन्मे यथावत् पृच्छतो वद २
मदालसोवाच
वत्स गार्हस्थ्यमादाय नरः सर्वमिदं जगत्
पुष्णाति तेन लोकांश्च स
जयत्यभिवाञ्छितान् ३
पितरो मुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा
कृमिकीटपतङ्गाश्च वयांसि पशवोऽसुराः ४
गृहस्थमुपजीवन्ति ततस्तृप्तिं प्रयान्ति
च
मुखं चास्य निरीक्षन्ते अपि नो दास्यतीति
वै ५
सर्वस्याधारभूतेयं वत्स धेनुस्त्रयीमयी
यस्यां प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वहेतुश्च
या मता ६
ऋक्पृष्ठासौ यजुर्मध्या सामवक्त्रशिरोधरा
इष्टापूर्त्तविषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा

७
शान्तिपुष्टिशकृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता
आजीव्यमाना जगतां साक्षया नापचीयते ८
स्वाहाकारस्वधाकारौ वषट्कारश्च पुत्रक
हन्तकारस्तथा
चान्यस्तस्यास्स्तनचतुष्टयम् ९
स्वाहाकारं स्तनं देवाः पितरश्च
स्वधामयम्
मुनयश्च वषट्कारं देवभूतसुरेतराः १०
हन्तकारं मनुष्याश्च पिबन्ति सततं स्तनम् एवमाप्याययत्येषा वत्स धेनुस्त्रयीमयी ११
तेषामुच्छेदकर्त्ता च यो नरोऽत्यन्तपापकृत्
स तमस्यान्धतामिस्त्रे तामिस्त्रे च निमज्जति १२
यश्चेमां मानवो धेनुं स्वैर्वत्सैरमरादिभिः
पाययत्युचिते काले स स्वर्गायोपपद्यते १३
तस्मात् पुत्र मनुष्येण देंवर्षिपितृमानवाः
भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा १४
तस्मात् स्त्रातः शुचिर्भूत्वा

देंवर्षिपितृतर्पणम् प्रजापतेस्तथैवादिभः काले कुर्य्यात्
समाहितः १५
सुमनोगन्धपुष्पैश्च देवानभ्यर्च्य मानवः
ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्य्याद्देयाश्च
बलयस्तथा १६
ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वेदेवेभ्य एव च
धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां
बलिं क्षिपेत् १७
प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत्
प्रतीच्यां वरुणायाथ सोमायोत्तरतो बलिम् १८
दद्याद्धात्रे विधात्रे बलिं द्वारे गृहस्य तु
अर्य्यम्णेऽथ बहिर्दद्याद् गृहेभ्यश्च
समन्ततः १९
नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्
पितॄणां निर्वपेच्चैव
दक्षिणाभिमुखस्थितः २०
गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः
ततस्तोयमुपादाय तेष्वेवाचमनाय वै २१
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तास्ता उद्दिश्य देवताः
एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे हृहपतिः शुचिः २२

आप्यायनाय भूतानां कुर्य्यादुत्सर्गमादरात्
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद् भुवि २३
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं
प्रातरुदाहृतम्
आचम्य च ततः कुर्य्यात् प्राज्ञो
द्वारावलोकनम् २४
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्योऽप्यतिथिर्भवेत्
अतिथिं तत्र सम्प्राप्तमन्नाद्येनोदकेन च २५
सम्पूजयेद्यथाशक्ति गन्धपुष्पादिभिस्तथा न मित्रमतिथिं
कुर्य्यान्नैकग्रामनिवासिनम् २६ अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितम् बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् २७
ब्राह्मणं प्राहुहूरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः
न पृच्छेद् गोत्रचरणं स्वाध्यायञ्चापि
पण्डितः २८
शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिम्
अनित्यं हि स्थितो
यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते २९
तस्मिंस्तृप्ते

नृयज्ञोत्थादृणान्मुच्येद् गृहाश्रमी तस्माद् अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स्वयं किल्विषभुङ्नरः ३०
स पापं केवलं भुङ्क्ते
पुरीषञ्चान्यजन्मनि
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्
प्रतिनिवर्त्तते ३१
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय
गच्छति
अप्यम्बुशाकदानेन यद्वाप्यश्नाति स
स्वयम् ३२
पूजयेत्तु नरः शक्त्या तेनैवातिथिमादरात्
कुर्य्याच्चाहरहः
श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ३३
पितॄनुद्दिश्य विप्रांश्च
भोजयेद्विप्रमेव वा
अन्नस्याग्रं तदुद्धृत्य
ब्राह्मणायोपपादयेत् ३४
भिक्षाञ्च याचतां दद्यात्
परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्
ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं
ग्रासचतुष्टयम् ३५
अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ३६

अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः पूजयित्वातिथीनिष्टान् ज्ञातीन् बन्धूंस्तथार्थिनः ३७
विकलान् बालवृद्धांश्च
भोजयेच्चातुरांस्तथा
वाञ्छते क्षुत्परीतात्मा
यच्चान्योऽन्नमकिञ्चनः ३८
कुटुम्बिना भोजनीयः समर्थे विभवे सति
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो
ज्ञातिरवसीदति ३९
सीदता यद् कृतं तेन तत् पापं स समश्नुते
सायं चैव विधिः कार्य्यः सूर्य्योढं तत्र
चातिथिम् ४०
पूजयीत यथाशक्ति शयनासनभोजनैः एवमुद्दवहतस्तात गार्हस्थ्यं भारमाहितम् ४१
स्कन्धे विधाता देवाश्च पितरश्च महर्षयः
श्रेयोऽभिवर्षिणः सर्वे
तथैवातिथिबान्धवाः ४२
पशुपक्षिगणास्तृप्ता ये चान्ये
सूक्ष्मकीटकाः
गाथाश्चात्र महाभाग स्वयमत्रिरगायत ४३
ता शृणुष्व महाभाग गृहस्थाश्रमसंस्थिताः
देवान् पितॄंश्चातिथींश्च तद्वत्
सम्पूज्य बान्धवान् ४४
जामयश्च गुरुञ्चैव गृहस्थो विभवे सति

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद् भुवि ४५
वैश्वदेवं हि नामैतत् कुर्य्यात् सायं तथा दिने
मांसमन्नं तथा शाकं गृहे यच्चोपसाधितम्
न च तत् स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न
निर्वपेत् ४६
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपदेशो नामोनत्रिंशोऽध्यायः

त्रिंशोऽध्यायः
मदालसोवाच
नित्यं नैमित्तकञ्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा
गृहस्थस्य तु यत् कर्म तन्निशामय पुत्रक १
पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव नैमित्तिकं तथैवान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् २
नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि
पण्डितैः
तत्र नैमित्तिकं वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयं
तव ३
पुत्रजन्मनि यत्कार्य्यं जातकर्मसमं नरैः
विवाहादौ च कर्त्तव्यं सर्वं सम्यक्
क्रिमोदितम् ४

पितरश्चात्र सम्पूज्याः ख्याता नान्दीमुखास्तु ये
पिण्डांश्च दधिसंमिश्रान् दद्याद् यवसमन्वितान् ५
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः वैश्वदेवविहीनं तत् केचिदिच्छन्ति मानवाः ६
युग्माश्चात्र द्विजाः कार्य्यास्ते च पूज्याः प्रदक्षिणम्
एतन्नैमित्तिकं वृद्धौ
तथान्यच्चौर्द्ध्वदेहिकम् ७
मृताहनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व
तत्
दैवहीनं तथा कार्य्यं तथैवैकपवित्रकम् ८
आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौकरणवर्जितम्
प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च
दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ९
तिलोदकं चापसव्यं तन्नामस्मरणान्वितम् अक्षय्यममुकस्येति स्थाने विप्रविसर्जने १०
अभिरम्यतामिति ब्रूयाद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह
प्रतिमासं भवेदेतत् कार्य्यमा वत्सरं नरैः ११
अथ संवत्सरे पूर्णे यदा वा क्रियते नरैः सपिण्डीकरणं कार्य्यं तस्यापि

विधिरुच्यते १२
तच्चापि दैवरहितमेकार्घ्यैकपवित्रकम्
नैवाग्नौकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् १३
अपसव्यञ्च तत्रापि भोजयेदयुजो द्विजान्
विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासं
क्रियाधिकः १४
तं कथ्यमानमेकाग्रो वदन्त्या मे निशामय
तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्र
पात्रचतुष्टयम् १५
कुर्य्यात् पितॄणां त्रितयमेकं प्रेतस्य
पुत्रक
पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घ्यञ्चैव
प्रसेचयेत् १६
ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत्
स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकीद्दिष्टमुदाहृतम् १७
सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते
प्रतिसंवत्सरं कार्य्यमेकोद्दिष्टं नरैः
स्त्रियाः १८
मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः १९
मातुः सपिण्डा ये च स्युर्ये च मातुः सहोदकाः
कुर्युरेनं विधिं सम्यगपुत्रस्य सुतासुतः २०

कुर्युर्मातामहायैवं पुत्रिकास्तनयास्तथा द्व्यामुष्यायणसंज्ञास्तु मातामहपितामहान् २१
पूजयेयुर्यथान्यायं
श्राद्धैर्नैमित्तिकैरपि
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः
स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् २२
तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना
तज्जातीयैर्नरैः सम्याग् दाहाद्याः सकलाः
क्रियाः २३
सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः एतास्ते कथिता वत्स नित्यनैमित्तकास्तथआ २४
क्रियां श्राद्धाश्रयामन्यां नित्यनैमित्तिकीं शृणु
दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्र क्षयात्मकः
नित्यातां नियतः कालस्तस्याः संसूचयत्यथ २५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अलर्कानुशासने नैमित्तिकादिश्राद्धकल्पो नामत्रिंशोऽध्यायः

एकत्रिंशोऽध्यायः मदालसोवाच

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः
स तु लेपभुजो याति प्रलुप्तः पितृपिण्डतः १
तेषामन्यश्चतुर्थो यः पुत्रलेपभुजान्नभुक्
सोऽपि सम्बन्धतो हीनमुपभोगं प्रपद्यते २
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः
पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः
पुरुषास्त्रयः ३
तेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च
सप्तमः ४
इत्येष मु नभिः प्रोक्तः सम्बन्धः
साप्तपौरुषः
यजमानात्
प्रभृत्यूर्द्ध्वमनुलेपभुजस्तथा ५
ततोऽन्ये पूर्वजाः सर्व्वे ये चान्ये
नरकौकसः
ये च तिर्य्यक्त्वमापन्ना ये च
भूतादिसंस्थिताः ६
तान् सर्वान् यजमानो वै श्राद्धं कुर्वन्
यथाविधि
समाप्याययते वत्स येन येन शृणुष्व तत् ७
अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि

तेन तृत्पिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ८
यदम्बु स्त्रानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक
तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः
प्रजायते ९
यास्तु गात्राम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले
ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले
गताः १०
उद्धृतेष्वथ पिण्डेषु याश्चान्नकणिका
भुवि
ताभिराप्यायनं प्राप्ता ये तिर्य्यकत्वं
कुले गताः ११
ये वाऽदग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः
विपन्नास्तेऽन्नविकिरसम्मार्जनजलाशिनः १२
भुक्त्वा चाचामतां यच्च जलं यच्चांघ्रिसेचने
ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं
प्रयान्ति वै १३
एवं यो यजमानस्य यश्च तेषां द्विजन्मनाम्
कश्चिज्जलान्नविक्षेपः शुचिरुच्छिष्ट एव
वा १४
तेनान्ये तत्कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः

प्रयान्त्याप्यायनं वत्स सम्यक् श्राद्धक्रियावताम् १५
अन्यायोपार्जितैरर्थैर्यच्छ्राद्धं
क्रियते नरैः
तृप्यन्ते तेन चाण्डालपुक्कसाद्यासु
योनिषु १६
एवमाप्यायनं वत्स बहूनामिह बान्धवैः श्राद्धं
कुर्वदिभरन्नाम्बुबिन्दुक्षेपेण जायते १७
तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथाविधि
कुर्व्वोत कुर्व्वतः श्राद्धं कुले
कश्चिन्न सीदति १८
तस्य कालानहं वक्ष्ये
नित्यनैमित्तिकात्मकान्
विधिना येन च नरैः क्रियते तन्निबोध मे १९
कार्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युडुपक्षये तथाष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं निबोध मे २०
विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्य्येन्दुग्रहणेऽयने
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतिपाते च पुत्रक २१
श्राद्धार्हद्रव्यसम्प्राप्तौ तथा

दुःस्वप्नदर्शने
जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्व्वोत चेच्छया २२
विशिष्टः श्रोत्रियो योगी
वेदविज्ज्येष्ठसामगः
त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः
षडङ्गवित् २३
दौहित्रऋत्विग्जामातृस्वस्त्रीयाः
श्वशुरस्तथा
पञ्चाग्निकर्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठोऽथ
मातुलः २४
मातापितृपराश्चैव शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः
एते द्विजोत्तमाः श्राद्धे समस्ताः
केतनक्षमाः २५
अवकीर्णो तथा रोगी न्यूने चाङ्गे तथाधिके पौनर्भवस्तथा काणः कुण्डो गोलोऽथ पुत्रक २६
मित्रध्रुक् कुनखी क्लीबः श्यावदन्तो निराकृतिः
अबिशस्तस्तु तातेन पिशुनः सोमविक्रयी २७ कन्यादूषयिता वैद्यो गुरुपित्रोस्तथोज्झकः भृतकाध्यापकोऽमित्रः परपूर्वापतिस्तथा २८
वेदोज्झोऽथाग्निसन्त्यागी वृषलीपतिदूषितः

तथान्ये च विकर्मस्था वर्ज्याः पित्र्येषु वै द्विजाः २९
निमन्त्रयेत पूर्वेद्युः पूर्वोक्तान्
द्विजसत्तमान्
दैवे नियोगे पित्र्ये च
तांस्तथैवोपकल्पयेत् ३०
तैश्च संयतिभिर्भाव्यं यश्च श्राद्धं
करिष्यति
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं
योऽनुगच्छति ३१
पितरस्तु तयोर्मासं तस्मिन रेतसि शेरते
गत्वा च योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यश्च
गच्छति ३२
रेतोमूत्रकृताहारास्तन्मासं पितरस्तयोः
तस्मात्तु प्रथमं कार्यं
प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणम् ३३
अप्राप्तौ तद्दिने चापि वर्ज्या
योषित्प्रसङ्गिनः
भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो
यतीन् ३४
भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रासाद्य यतमानसः
यथैव शुक्लपक्षाद्वै पितॄणामसितः प्रियः ३५
तथापराह्णः पूर्व्वाह्णात् पितॄणामतिरित्यते

संपूज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे
द्विजान् ३६
पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत्
पितॄणामयुजः कामं युग्मान् दैवे
द्विजोत्तमान् ३७
एकैकं वा पितॄणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तितः तथा मातामहानाञ्च तुल्यं वा वैश्वदेविकम् ३८
पृथक् तयोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति
मानवाः
प्राङ्मुखान्दैवसङ्कल्पान् पैत्र्यान्
कुर्य्यादुदङ्मुखान् ३९
तथैव मातामहानां विधिरुक्तो मनीषिभिः
विष्टरार्थे कुशान् दत्त्वा पूज्य
चार्घ्यादिना बुधः ४०
पवित्रकादि वै दत्त्वा
तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च
कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां
मन्त्रतो द्विजः ४१
यवाम्भोभिस्तथा चार्घ्यं दत्त्वा वै
वैश्वदेविकम्
गन्धमाल्याम्बुधूपञ्च दत्त्वा सम्यक्
सदिपकम् ४२
अपसव्यं पितॄणाञ्च सर्वमेवोपकल्पयेत्
दर्भांश्च द्विगुणान् दत्त्वा
तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ४३

मन्त्रपूर्वं पितॄणाञ्च कुर्य्यादावाहनं बुधः
अपसव्यं तथा चार्घ्यं यवार्थञ्च तथा
तिलैः ४४
निष्पादयेन्महाभाग पितॄणं प्रीणने रतः
अग्नौ कार्य्यमनुज्ञातः कुरुष्वेति ततो
द्विजैः ४५
जुहुयाद्व्यञ्जनक्षारवर्ज्ज्यमन्नं यथाविधि
अग्नये कव्यवाहाय स्वहेति प्रथमाहुतिः ४६
सोमाय वै पितृमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत्
यमाय प्रेतपतये स्वाहेति त्रितयाहुतिः ४७
हुतावशिष्टं दद्याच्च भाजनेषु द्विजन्मनाम्
भाजनालम्भनं कृत्वा दद्याच्चान्नं
यथाविधि ४८
यथा सुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्ठुरम्
भुञ्जीरंश्च ततस्तेऽपि तच्चित्ता मौनिनः
सुखम् ४९
यद्यदिष्टचतमं तेषां तत्तदन्नमसत्वरम्
अक्रुध्यंश्च नरो दद्यात् सम्भवेन
प्रलोभयन् ५०
रघ्नक्षोआं!श्च जपेन्मन्त्रांस्तिलैश्च

विकिरेन्महीम्
सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं श्राद्धं हि प्रचुरच्छलम् ५१
पृष्टैस्तृप्तैश्च तृप्ताः स्थ तृप्ताः
स्म इति वादिभिः
अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं प्रकिरेत् भुवि
सर्वतः ५२
तद्वदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत् सकृत् अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य यतवाक्कायमानसः ५३
सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डान् सव्येन पुत्रक
पितनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ५४
पितृतीर्थेन तोयञ्च दद्यात्तेभ्यः
समाहितः
पितॄनिद्दिश्य यद्भक्त्या यजमानो
नृपात्मज ५५
तद्वन्मातामहानाञ्च दत्त्वा पिण्डान् यथाविधि
गन्धमाल्यादिसंयुक्तं दद्यादाचमनं ततः ५६
दत्त्वा च तक्षिणां शक्त्या सुस्वधास्त्विति तान् वदेत्
तैश्च तुष्टैस्तथेत्युक्त्वा वाचयेद्वैश्वदेविकान् ५७ प्रीयन्तामिति भद्रं वो विश्वेदेवा

इतीरयेन्
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तदाशिषः ५८
विसर्जयेत् प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च
भक्तितः
आद्वारमनुगच्छेच्चागच्छेच्चानुप्रमोदितः ५९
ततो नित्यक्रियां कुर्य्याद् भोजयेच्च
तथातिथीन्
नित्यक्रियां पितॄणाञ्च केचिदिच्छन्ति
सत्तमाः ६०
न पितॄणान्तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्
पृथक् पाकेन नेत्यन्ये केचित् पूर्वञ्च
पूर्ववत् ६१
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः
एवं कुर्व्वोत धर्म्मज्ञः श्राद्धं
पित्र्यं समाहितः ६२
यथा वा द्विजमुख्यानां परितोषोऽभिजायते
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं
कुतपस्तिलाः ६३
वर्ज्ज्यानि चाहुहूर्विप्रेन्द्र
कोपोऽध्वगमनं त्वरा
राजतञ्च तथा पात्रं शस्तं श्राद्धेषु
पुत्रक ६४
रजतस्य तथा कार्य्यं दर्शनं दानमेव वा राजते हि स्वधा दुग्धा पितृभिः श्रूयते

मही
तस्मात् पितॄणां रजतमभीष्टं प्रीतिवर्द्धनम् ६५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽलर्कानुशासने पार्वणश्राद्धकल्पोनाम एकत्रिंशोऽध्यायः

द्वात्रिंशोऽध्यायः
मदालसोवाच
अतः परं शृणुष्वेमं पुत्र भक्त्या यदाहृतम्
पितॄणां प्रीतये यद्वा वर्ज्यं वा प्रीतिकारकम् १
मासं पितॄणां तृप्तिश्च हविष्यान्नेन
जायते
मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति
पितामहाः २
त्रीन् मासान् हारिणां मांसं विज्ञेयं
पितृतृप्तये
चतुर्मासांस्तु पुष्णाति शशस्य पिशितं
पितॄन् ३
शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषम्
छागलं सप्त वै मासानैणेयञ्चाष्टमासिकीम् ४
करोति तृप्तिं नव वै रुरोर्मांसं न संशयः गवयस्यामिषं तृप्तिं करोति दशमासिकीम् ५

तथैकादशमासंस्तु औरभ्रं पितृतृप्तिदम्
संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव वा ६
वाध्रीणसामिषं लौहं कालशाकन्तथा मधु
दौहित्रामिषमन्यच्च यच्चान्यत्
स्वकुलोद्भवैः ७
अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं
गौरीसुतस्तथा
पितॄणां नात्र सन्देहो गायाश्राद्धञ्च
पुत्रक ८
श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वच्चैव
प्रसातिकाः
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां
पितृतृप्तये ९
यवव्रीहिसगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः
प्रियङ्गवः कोविदारा
निष्पावाश्चातिशोभनाः १०
वर्ज्या मर्कटकाः श्राद्धे
राजमाषास्तथाणवः
विप्राषिका मसूराश्च श्राद्धकर्मणि
गर्हिताः ११
लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डं पिण्डमूलकम्
करम्भं यानि चान्यानि हीनानि रसवर्णतः १२
गान्धारिकामलाबूनि लवणान्यूषराणि च आरक्ता ये च निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च १३
वर्ज्यान्येतानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न

शस्यते
यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपार्जितम् १४
अन्यायकन्याशुल्कोत्थं द्रव्यञ्चात्र
विगर्हितम्
दुर्गन्धि फेनिलञ्चाम्बु
तथैवाल्पतरोदकम् १५
न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं
यच्चाप्युपाहृतम्
यन्न सर्वापचोत्सृष्टं यच्चाभोज्यं
निपानजम् १६
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि मार्गमाविकमौष्ट्रञ्च सर्वमैकशफञ्च यत् १७
माहिषञ्चामरञ्चैव धेन्वा
गोश्चाप्यनिर्दशम्
पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा
यच्चाप्युपाहृतम् १८
वर्जनीयं सदा सदिभस्तत्पयः श्राद्धकर्मणि
वर्ज्ज्या जन्तुमती रूक्षा क्षितिः
प्लुष्टा तथाग्निना १९
अनिष्टदुष्टशब्दोग्रदुर्गन्धा चात्र
कर्मणि
कुलापमानकाः श्राद्धे व्यायुज्य
कुलहिंसकाः २०
नग्नाः पातकिनश्चैव हन्युर्दृष्ट्या

पितृक्रियाम्
अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटो ग्रामशूकरः २१
श्वा चैव हन्ति श्राद्धानि यातुधानाश्च
दर्शनात्
तस्मात् सुसंवृतो
दद्यात्तिलैश्चावकिरन्महीम् २२
एवं रक्षा भवेच्छ्राद्धे कृता तातोभयोरपि
शावसूतकसंस्पृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च २३
पतितैर्मलिनैश्चैव न पुष्णाति पितामहान्
वर्जनीयं तथा श्राद्धे तथोदक्याश्च
दर्शनम् २४
मुण्डशौण्डसमाभ्यासो यजमानेन यादरात्
केशकीटावपन्नञ्च तथाश्वभिरवेक्षितम् २५
पूति पर्युषितञ्चैव
वार्त्ताक्यभिषवांस्तथा
वर्जनीयानि वै श्राद्धे यच्च
वस्त्रानिलाहतम् २६
श्रद्धया परया दत्तं पितॄणां नामगोत्रतः यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् २७
तस्मात् श्रद्धावता पात्रे यच्छस्तं पितृकर्मणि
यथावच्चैव दातव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता २८
योगिनश्च सदा श्राद्धे भोजनीया विपश्चिता योगाधारा हि पिररस्तस्मात्तान् पूजयेत्

सदा २९
ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी त्वग्राशनी यदि
यजमानञ्च भोक्तॄंश्च नौरिवाम्भसि तारयेत् ३०
पितृगाथास्तथवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः
या गीताः पितृभिः पूर्वमैलस्यासीन्महीपतेः ३१
कदा नः सन्ततावग्र्यः कस्यचिद् भविता
सुतः
यो योगिभुक्तशोषान्नो भुवि पिण्डं
प्रदास्यति ३२
गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः
कालशाकं तिलाढ्यं वा कृसरं मासतृप्तये ३३
वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः
विषाणवर्ज्ज्यखड्गाप्त्या
आसूर्य्यञ्चाश्नुवामहे ३४
दद्यात् श्राद्धं त्रयोदश्यां मघासु च यथाविधि
मधुसर्पिः समायुक्तं पायसं दक्षिणायने ३५
तस्मात् सम्पूजयेत् भक्त्या स्वपितॄन् पुत्र मानवः
कामानभीप्सन् सकलान् पापाच्चात्मविमोचनम् ३६

वसून् रुद्रास्तं! थादित्यान्नक्षत्रग्रहतारकाः प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः श्राद्धतर्पिताः ३७
आयुः प्रज्ञां धनं विद्यां स्वर्गं
मोक्षं सुखानि च
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं पितरः
श्राद्धतर्पिताः ३८
एतत्ते पुत्र कथितं श्राद्धकर्म यथोदितम्
काम्यानां श्रूयतां वत्स श्राद्धानां
तिथिकीर्तनम् ३९
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
मदालसोवाच
प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थो शत्रुनाशिनी १
श्रियं प्राप्रोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां वृद्धिमुत्तमाम् २
स्त्रियो नवम्यां प्राप्रोति दशम्यां पूर्णकामताम्
वेदांस्तथाप्नुयात् सर्वानेकादश्यां

क्रियापरः ३
द्वादश्यां जयलाभञ्च प्राप्रोति
पितृपूजकः
प्रजां मेधां पशुं वृद्धिं स्वतन्त्र्यं
पुष्टमुत्तमाम् ४
दीर्घमायुरथैश्वर्य्यं कुर्व्वाणस्तु
त्रयोदशीम्
अवाप्रोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ५
यथासम्भावितान्नेन श्राद्धसम्पत्समन्वितः
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ६
तेन कार्य्यं चतुर्दश्यां तेषां प्रीतिमभीप्सता
श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः ७
सर्वान् कामानवाप्रोति
स्वर्गञ्चानन्तमश्नुते
कुत्तिकासु पितॄनर्च्य स्वर्गमाप्रोति
मानवः ८
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये चौजस्वितां
लभेत्
शौर्य्यमाद्रार्सु! चाप्रोति क्षेत्रादि
च पुनर्वसौ ९
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य आश्लेषासु

वरान् सुतान्
मघासु स्वजनश्रैष्ठ्यं सौभाग्यं
फाल्गुनीषु च १०
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च
प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते
श्राद्धप्रदो नरः ११
रूपयुक्तश्च चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात्
वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशाखा पुत्रकामदा १२
कुर्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रावर्तिताम्
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले
चारोग्यमुत्तमम् १३
आषाढासु यशः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकता
श्रवणे च शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं
महत् १४
वेदवित्त्वमभिजिति भिषक्सिद्धन्तु
वारुणे
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद् गास्तु
तथोत्तरे १५
रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् श्राद्धं कुर्वंस्तथाप्रोति
भरणीष्वायुरुत्तमम्
तस्मात् काम्यानि कुर्व्वोत
ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् १६

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे काम्यश्राद्धफलकथनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः
मदालसोवाच
एवं पुत्र गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा संपूज्या
हव्यकव्याभ्यामन्नेनातिथिबान्धवाः १ भूतानि भृत्याः सकलाः पशुपक्षिपिपीलिकाः भिक्षवो याचमानाश्च ये चान्ये वसता गृहे २
सदाचारवता तात साधुना गृहमेधिना
पापं भुङ्क्ते समुल्लङ्घ्य नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ३
अलर्क उवाच
कथितं मे त्वया मातर्नित्य नैमित्तिकञ्च
यत्
नित्यनैमित्तिकञ्चैव त्रिविधं कर्म
पौरुषम् ४
सदाचारमहं श्रोतुमिच्छामि कुलनन्दिनि यत् कुर्वन् सुखमाप्रोति परत्रेह च मानवः ५
मदालसोवाच
गृहस्थेन सदा कार्य्यमाचारपरिपालनम्
न ह्याचारविहीनस्य सुखमत्र परत्र वा ६

यज्ञदानतपांसीह पुरुषस्य च भूतये भवन्ति यः सदाचारं समुल्लङ्घ्य
प्रवर्त्तते ७
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्
कार्य्यो यत्नः सदाचारे आचारो
हन्त्यलक्षणम् ८
तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि सदाचारस्य पुत्रक
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा तथैव परिपालय ९
त्रिवर्गसाधने यत्नः कर्त्तव्यो
गृहमेधिना
तत्संसिद्धो गृहस्थस्य सिद्धिरत्र परत्र
च १०
पादेनार्थस्य पारत्र्यं कुर्य्यात्
सञ्चयमात्मवान्
अर्द्धेन
चात्मभरणन्नित्यनैमित्तिकान्वितम् ११
पादञ्चात्मार्थमायस्य मूलभूतं
विवर्द्धयेत्
एवमाचरतः पुत्र अर्थः साफल्यमर्हति १२
तद्वत् पापनिषेधार्थं धर्मः कार्य्यो
विपश्चिता
परत्रार्थं तथैवान्यः काम्योऽत्रैव
फलप्रदः १३
प्रत्यवायभयात् काम्यस्तथान्यश्चाविरोधवान् द्विधा कामोऽपि

गदितस्त्रिवर्गस्याविरोधतः १४
परम्परानुबन्धांस्च धर्मादींस्तान्
शृणुष्व मे १५
धर्मो धर्मानुबन्धार्थो धर्मो
नात्मार्थबाधकः
उभाभ्याञ्च द्विधा कामस्तेन तौ च द्विधा
पुनः १६
बाह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ
चापि चिन्तयेत्
समुत्थाय तथाचम्य प्राङ्मुखो नियतः शुचिः
१७
पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां
सदिवाकराम्
उपासीत यथान्यायं नैनां जह्यादनापदि १८
असत्प्रलापमनृतं वाक्पारुष्यञ्च
वर्जयेत्
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाञ्च पुत्रक
१९
सायं प्रापतस्तथा होमं कुर्वोत
नियतात्मवान्
नोदयास्तमने बिम्बमुदीक्षेत विवस्वतः २०
केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम्
पूर्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च
तर्पणम् २१
ग्रामावसथतीर्थानां क्षेत्राणाञ्चैव
वर्त्मनि

विण्मूत्रं नानुतिष्ठेत न कृष्टे न च गोव्रजे २२
नग्नां परस्त्रियं नेक्षेन्न
पश्येदात्मनः सकृत्
उदक्या दर्शनां स्पर्शो वर्ज्यं
सम्भाषणन्तथा २३
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा मैथुनं वा समाचरेत्
नाधितिष्ठेच्छकृन्मूत्रकेशभस्मकपालिकाः २४
तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि रज्जुवस्त्रादिकानि च
नाधितिष्ठेत्तथा प्राज्ञः पथि चैवन्तथा भुवि २५
पितृदेवमनुष्याणआं भूतानाञ्च
तथार्च्चनम्
कृत्वा विभवतः पश्चाद् गृहस्थो
भोक्तुमर्हति २६
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि स्वाचान्तो
वाग्यतः शुचिः
भुञ्जीतान्नञ्च तच्चित्तो ह्यन्तर्जानुः
सदा नरः २७
उपगातादृते दोषं नान्यस्योदीरयेद् बुधः प्रत्यक्षलवणं वर्ज्यमन्नमत्युष्णमेव च २८
न गच्छन्न च तिष्ठन् वै

विण्मूत्रोत्सर्गमात्मवान्
कुर्वोत नैव चाचामन् यत् किञ्चिदपि भक्षयेत् २९
उच्छिष्टो नालपेत् किञ्चित् स्वाध्यायञ्च
विवर्जयेत्
गां ब्राह्मणं तथा चाइ! ग्नं
स्वमूर्द्धानञ्च न स्पृशेत् ३०
न च पश्येद्रविं नेन्दुं न नक्षत्राणि कामतः
भिन्नासनं तथा शय्यां भाजनञ्च विवर्जयेत्
३१
गुरूणामासनं देयमभ्युत्थानादिसत्कृतम् अनुकूलं तथालापमभिवादनपूर्वकम् ३२
तथानुगमनं कुर्य्यात् प्रतिकूलं न
संजयेत्
नैकवस्त्रश्च भुञ्जीत न
कुर्य्याद्देवतार्चनम् ३३
न वाहयेद् द्विजान्नाग्नौ मेहं कुर्वोत्
बुद्धिमान्
स्नायीत न नरो नग्नो न शयीत कदाचन ३४
न पाणिभ्यामुभाभ्याञ्च कण्डूयेत शिरस्तथा
न चाभीक्ष्णं शिरः स्त्रानं कार्य्यं
निष्कारणं नरैः ३५
शिरः स्त्रातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्
अनध्यायेषु सर्वेषु स्वाध्यायञ्च

विवर्जयेत् ३६
ब्राह्मणानिलगोसूर्य्यान्न मेहेत कदाचन
उदङ्मुखो दिवा रात्रावुत्सर्गं
दक्षिणामुखः ३७
आबाधाषु यथाकामं
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषयोः
दुष्कृतं न गुरोर्ब्रूयात् क्रुद्धं चैनं
प्रसादयेत् ३८
परिवादं न शृणुयादन्येषामपि कुर्वताम्
पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो
दुःखातुरस्य च ३९
विद्याधिकस्य गुर्विण्या भारार्त्तस्य यवीयसः
मूकान्धबधिराणाञ्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च
४०
पुंश्चल्याः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च देवालकं चैत्यतरुं तथैव च चतुष्पथम् ४१
विद्याधिकं गुरुं देवं बुधः कुर्य्यात्
प्रदक्षिणम्
उपानद्वस्त्रमाल्यादि धृतमन्यैर्न
धारयेत् ४२
उपवीतमलङ्कारं करकञ्चैव वर्जयेत्
चतुर्दश्यान्तथाष्टम्यां पञ्चदश्याञ्च
पर्वसु ४३
तैलाभ्यङ्गं तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत्

न क्षिप्तपादजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ४४
न चापि विक्षिपेत् पादौ पादं पादेन
नाक्रमेत्
मर्माभिघातमाक्रोशं पैशुन्यञ्च
विवर्जयेत् ४५
दम्भाभिमानतीक्ष्णानि न कुर्वोत विचक्षणः
मूर्खोन्मत्तव्यसनिनो
विरूपान्मायिनस्तथा ४६
न्यूनाङ्गांश्चाधिकाङ्गांश्च
नोपहासैर्विदूंषयेत्
परस्य दण्डं नोद्यच्छेच्छिक्षार्थं
पुत्रशिष्ययोः ४७
तद्वन्नोपविशेत् प्राज्ञः पादेनाक्रम्य चासनम्
संयावं कृषरं मांसं नात्मार्थमुपसाधयेत् ४८
सायं प्रातश्च भोक्तव्यं कृत्वा चातिथिपूजनम्
प्राङ्मुखोदङ्मुको वापि वाग्यतो
दन्तधावनम् ४९
कुर्वोत सततं वत्स वर्जयेद्वर्ज्यवीरुधः
नोदक्शिराः स्वपेज्जातु न चप्रत्यक्शिरा
नरः ५०
शिरस्यगस्त्यमास्थाय शयीताथ पुरन्दरम् न तु गन्धवतीष्वप्सु स्नायीत न तथा निशि

५१
उपरागे परं स्नानमृते दिनमुदाहृतम् अपमृज्यान्न चास्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ५२
न चापि धूनयेत् केशान् वाससी न च धूनयेत् नानुलेपनमादद्यादस्नातः कर्हिचिद् बुधः ५३
न चापि रक्तवासाः स्याच्चित्रासितधरोऽपि वा
न च कुर्य्याद्विपर्य्यासं वाससोर्नापि भूषणे ५४
वर्ज्यञ्च विदशं वस्त्रमत्यन्तोपहतञ्च
यत्
केशकीटावपन्नञ्च क्षुण्णं
श्वभिरवेक्षितम् ५५
अवलीढावपन्नञ्च सारोद्धरणदूषितम्
पृष्ठमांसं वृथामांसं वर्ज्यमांसञ्च
पुत्रक ५६
न भक्षयीत सततं प्रत्यक्षलवणानि च
वर्ज्यं चिरोषितं पुत्र भक्तं
पर्युषितञ्च यत् ५७
पिष्टशाकेक्षुपयसां विकारान्नृपनन्दन
तथा मांसविकारांश्च ते च
वर्ज्याश्चिरोषिताः ५८
उदयास्तमने भानोः शयनञ्च विवर्जयेत् नास्नातो नैव संविष्टो न चैवान्यमना नरः

५९
न चैव शयने नोर्व्यामुपविष्टो न शब्दवत् न चैकवस्त्रो न वदन् प्रेक्षतामप्रदाय च ६०
भुञ्जीत पुरुषः स्नातः सायं प्रातर्यथाविधि
परदारा न गन्तव्याः पुरुषेण विपश्चिता ६१
इष्टापूर्त्तायुषां हन्त्री
परदारगतिर्नृणाम्
न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ६२
यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिमर्षणम्
देवार्चनाग्निकार्य्याण तथा
गुर्वभिवादनम् ६३
कुर्वोत सम्यगाचम्य
तद्वदन्नभुजिक्रियाम्
अफेनाभिरगन्धाभिरद्भरच्छाभिरादरात् ६४
आचामेत् पुत्र पुण्याभिः
प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा
अन्तर्जलादावसथाद्वल्मीकान्मूषिकस्थलात् ६५
कृतशौचावशिष्टाश्च वर्जयेत् पञ्च वै मृदः
प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च समभ्युक्ष्य
समाहितः ६६
अन्तर्जानुस्तथाऽऽचामेत् त्रिश्चतुर्वा पिबेदपः
परिमृज्य द्विरास्यान्तं खानि

मूर्द्धानमेव च ६७
सम्यगाचम्य तोयेन क्रियां कुर्वोत वै
शुचिः
देवतानामृषीणआञ्च पितॄणाञ्चैव यत्नतः ६८
समाहितमना भूत्वा कुर्वोत सततं नरः
क्षुत्त्वा निष्ठीव्य वासश्च
परिधायाचमेद् बुधः ६९
क्षुतेऽवलीढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु
कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं
गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ७०
कुर्वोतालम्बनं चापि दक्षिणश्रवणस्य वै यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ७१
अविद्यमाने पूर्वोक्ते
उत्तरप्राप्तिरिष्यते
न कुर्य्याद् दन्तसङ्घर्षं नात्मनो देहताडनम् ७२
स्वप्नाध्ययनभोज्यानि सन्ध्ययोश्च
विवर्जयेत्
सन्ध्यायां मैथुनञ्चापि तथा प्रस्थानमेव
च ७३
पूर्वाह्णे तात देवानां मनुष्याणाञ्च
मध्यमे
भक्त्या तथापराह्णे च कुर्व्वोत
पितृपूजनम् ७४
शिरः स्नातश्च कुर्वोत दैवं पैत्र्!

यमथापि वा
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ७५
व्यङ्गिनीं वर्जयेत् कन्यां कुलजामपि
रोगिणीम्
विकृतां पिङ्गलाञ्चैव वाचाटां
सर्वदूषिताम् ७६
अव्यङ्गीं सौम्यनासाञ्च
स्रवलक्षणलक्षिताम्
तादृशीमुद्वहेत् कन्यां श्रेयः कामो नरः
सदा ७७
उद्वहेत् पितृमात्रोश्च सप्तमीं
पञ्चमीन्तथा
रघ्नक्षेरान् त्यजेदीर्ष्यां दिवा च
स्वप्नमैथुने ७८
परोपतापकं कर्म जन्तुपीडाञ्च वर्ज्जयेत्
उदक्या सर्ववर्णानां वर्ज्या
रात्रिचतुष्टयम् ७९
स्त्रीजन्मपरिहारार्थं पञ्चमीमपि
वर्जयेत्
ततः षष्ठ्यां व्रजेद्रात्र्यां
श्रेष्ठा युगमासु पुत्रक ८०
युग्मासु पुत्रा जायन्ते
स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थो संविशेत सदा
नरः ८१

विधर्मिणोऽह्नि पूर्वाख्ये सन्ध्याकाले च षण्डकाः
क्षुरकर्मणि वान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ८२
स्नायीत चेलवान् प्राज्ञः कटभूमिमुपेत्य च
देववेदद्विजातीनां साधुसत्यमहात्मनाम् ८३
गुरोः पतिव्रतानाञ्च तया यज्वितपस्विनाम्
परिवादं न कुर्वोत परिहासञ्च पुत्रक ८४
कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथञ्चन
नोत्कृष्टशय्यासनयोर्न्नापकृष्टस्य
चारुहेत् ८५
न चामङ्गल्यवेशः स्यान्न
चामङ्गल्यवाग्भवेत्
धवलाम्भरसंवीतः सितपुष्पविभूषितः ८६
नोद्धूतोन्मत्तमूढैश्च नाविनीतैश्च
पण्डितः
गच्छेन्मैत्रीं न चाशीलैर्न च
चौर्य्यादिदूषितैः ८७
न चातिव्ययशीलैश्च न लुब्धैर्नापि वैरिभिः
न बन्धकीभिर्न न्यूनैर्बन्धकीपतिभिस्तथा ८८
सार्द्धं न बलिभिः कुर्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः

न सर्वशङ्किभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ८९
कुर्व्वोत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः
प्राज्ञैरपिशुनैः शक्तैः
कर्मण्युद्योगभागिभिः ९०
सुहृद्दीक्षितभूपालस्नातकश्वशुरैः सह
ऋत्विगादीन् षडर्घार्हानर्चयेच्च
गृहागतान् ९१
यथाविभवतः पुत्र द्विजान् संवत्सरोषितान्
अर्चयेन्मधुपर्कण यथाकालमतन्द्रितः ९२
तिष्ठेच्च शासने तेषां श्रेयस्कामो
द्विजोत्तमः
न च तान् विवदेद्वीमानाक्रुष्टश्चापि तैः
सदा ९३
सम्यग्गृहार्चनं कृत्वा
यथास्थानमनुक्रमात्
संपूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्चैवाहुतीः
क्रमात् ९४
प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानांपतये ततः
तृतीयाञ्चैव गुह्येभ्यः कश्यपाय तथापराम् ९५
ततोऽनुमतये दत्त्वा दद्याद् गृहबलिन्ततः पूर्व्वाख्यातं मया यत्ते नित्यकर्म्मक्रियाविधौ ९६

वैश्वदेवन्ततः कुर्य्याद्धलयस्तत्र मे शृणु
यथास्थानविभागन्तु देवानुद्दिश्य वै पृथके ९७
पर्जन्याय धरित्रीणां दद्याच्च माणके
त्रयम्
वायवे च प्रतिदिशं दिग्भ्यः प्राच्यादितः
क्रमात् ९८
ब्रह्मणे चान्तरीक्षाय सूर्य्याय च
यथाक्रमम
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वबूतभ्य एव
च ९९
उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः
स्वधा नम इतीत्युक्त्वा पितृभ्यश्चापि
दक्षिणे १००
कृत्वापसव्यं वायव्यां यक्ष्मैतत्तेति भाजनात्
अन्नावशेषमिच्छन् वै तोयं दद्याद्यथाविधि १०१
ततोऽन्नाग्रं समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पनम्
यथाविधि यथान्यायं ब्राह्मणायोपपादयेत् १०२
कुर्य्यात् कर्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि
देवादीनान्तथा कुर्य्याद्

ब्राह्मेणाचमनक्रियाम् १०३ अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाणेर्या दक्षिणस्य तु
एतद् ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै १०४
तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पैत्र्यं तीर्थमुदाहृतम्
पितॄणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमुखादृते १०५ अङ्गुल्यग्रे तथा दैवं तेन दिव्यक्रियाविधिः
तीर्थ कनिष्ठिकामूले कायं तेन प्रजापतेः १०६
एवमेभिः सदा तीर्थैर्देवानां पितृभिः सह सदा कार्य्याणि कुर्वोत नान्यतीर्थेन कर्हिचित् १०७
ब्राह्मेणाचमनं शस्तं पित्र्यं पैत्र्येण सर्वदा
देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च १०८
नान्दीमुखानां कुर्वोत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम्
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः १०९
युगपज्जलमग्निञ्च बिभृयान्न विचक्षणः गुरुदेवान् प्रति तथा न च पादौ प्रसारयेत्

११०
नाचक्षीत धयन्तीं गां जलं नाञ्जलिना पिबेत्
शौचकालेषु सर्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा पुनः १११
न विलम्बेत शौचार्थं न मुखेनानलं धमेत् तत्र पुत्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ११२
ऋणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्मतत्परः ११३
तत्र नित्यं वसेत् प्राज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम्
यत्राप्रधृष्यो नृपतिर्यत्र शस्यवती मही ११४
पौराः सुसंयता यत्र सततं न्यायवर्तिनः यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ११५
यस्मिन् कृषीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः
यत्रौषधन्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ११६
तत्र पुत्र न वस्तव्यं यत्रैतत् त्रितयं सदा
जिगीषुः पूर्व्ववैरश्च जनश्च सततोत्सवः ११७

वसेन्नित्यं सुशीलेषु सहवासिषु पण्डितः इत्येतत् कथितं पुत्र मया ते हितकाम्यया ११८
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अलर्कानुशासने सदाचारकथनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः
मदालसोवाच
अतः परं शृणुष्व त्वं वर्ज्ज्यावर्ज्ज्यप्रतिक्रियाम् भोज्यमन्नं पर्युषितं स्नेहाक्तं
चिरसंभृतम् १
अस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः
शशकः कच्छपो गोधा श्वावित् खड्गोऽथ
पुत्रक २
भक्ष्या ह्येते तथा वर्ज्ज्यौ
ग्रामशूकरकुक्कुटौ
पितृदेवादिशेषश्च श्राद्धे
ब्राह्मणकाम्यया ३
प्रोक्षितञ्चौषधार्थञ्च खादन्मांसं न
दुष्यति
शङ्खाश्मस्वर्णरूप्याणां रज्जूनामथ
वाससाम् ४
शाकमूलफलानाञ्च तथा विदलचर्मणाम्
मणिवज्रप्रवालानान्तथा मुक्ताफलस्य च ५
गात्राणाञ्च मनुष्याणामम्बुना

शौचमिष्यते
यथायसानां तोयेन ग्राव्णः सङ्घर्षणेन च ६
सस्त्रेहानाञ्च भाण्डानां शुद्धिरुष्णेन
वारिणा
शूर्पधान्याजिनानाञ्च मुषलोलूखलस्य च ७
संहतानाञ्च वस्त्राणां प्रोक्षणात्
सञ्चयस्य च
वल्कलानामशेषाणामम्बुमृच्छौचमिष्यते ८
तृणकाष्ठौषधीनाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते
आविकानां समस्तानां केशानाञ्चापि मेध्यता
९
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः
साम्बुना तात भवति उपघातवतां सदा १०
तथा कार्पासिकानाञ्च विशुद्धिर्जलभस्मना
दारुदन्तास्थिशृङ्गाणां
तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ११
पुनः पाकेन भाण्डानां पार्थिवानाञ्च
मेध्यता
शुचिर्भैक्षं कारुहस्तः पण्यं योषिन्मुखं
तथा १२
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गादिनाहृतम् वाक्रप्रशास्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु १३
अतिप्रभूतं बालञ्च वृद्धातुरविचेष्टितम् कर्मान्ताङ्गाराशालाश्च स्तनन्धयसुताः

स्त्रियः १४
शुचिन्यश्च तथैवापः
स्त्रन्त्योऽगन्धबुद्बुदाः
भूमिर्विशुध्यते
कालाद्दाहमार्ज्जनगोक्रमैः १५
लेपादुल्लेखनात् सेकाद्वेश्मसंमार्जनार्चनात् केशकीटावपन्ने च गोघ्राते मक्षिकान्विते १६
मृदम्बुभस्मना तात प्रोक्षितव्यं विशुद्धये
औदुम्बराणामम्लेन क्षारेण त्रपुसीसयोः १७
भस्माम्बुभिश्च कांस्यानां शुद्धिः प्लावाद् द्रवस्य च
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च १८
अन्येषाञ्चैव तद्द्रव्यैर्वर्णगन्धापहारतः
शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् १९
तथा मांसञ्च
चण्डालक्राव्यादादिनिपातितम्
रथ्यागतञ्च चेलादि तात वातात् शुचि
स्मृतम् २०
रजोऽग्निरश्वो गौश्छाया रश्मयः पवनो मही

विप्रुषो मक्षिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाददोषिणः २१
अजाश्वौ मुखतो मेध्यौ न गोर्वत्सस्य चाननम्
मातुः प्रस्त्रवणं मेध्यं शकुनिः फलपातने २२
आसनं शयनं यानं नावः पथि तृणानि च सोमसूर्य्यांशुपवनैः शुध्यन्ते तानि
पण्यवत् २३
रथ्यावसर्पणस्त्रानक्षुत्पानम्लानकर्म्मसु
आचामेत यथान्यायं वासो विपरिधाय च २४
स्पृष्टानामप्यसंसगशृर्विरथ्याकर्दमाम्भसाम्
पक्वेष्टरचितानाञ्च मेध्यता
वायुसङ्गमात् २५
प्रभूतोपहतादन्नादग्रमुद्धृत्य
सन्त्यजेत्
शेषस्य प्रोक्षणं
कुर्य्यादाचम्यादिभस्तथा मृदा २६
उपवासस्त्रिरात्रन्तु दुष्टभक्ताशिनो भवेत्
अज्ञाते ज्ञानपूर्वन्तु तद्दोषोपशमेन तु २७
उदक्याश्वशृगालादीन् सूतिकान्त्यावसायिनः

स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः २८
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्त्रेहं स्त्रातः
शुध्यति मानवः
आचम्यैव तु निः स्त्रेहं
गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा २९
न लङ्घयेत्तथैवासृक्ष्ठीवनोद्वर्तनानि च
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत्
कदाचन ३०
न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनान्तथा
स्त्रियम्
गृहादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि
क्षिपेद्वहिः ३१
पञ्च पिण्डाननुधृत्य न स्त्रायात् परवारिणि
स्त्रायीत देवखातेषु गङ्गाह्रदृसरित्सु च ३२
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञमन्त्रादिनिन्दकैः
कृत्वा तु स्पर्शनालापं
शुध्येतार्कावलोकनात् ३३
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शवम्
विधर्मिसूतिकाषण्डविवस्त्रान्त्यावसायिनः ३४
सूतनिर्यातकांश्चैव परदाररताश्च ये एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः

शोधनमात्मनः ३५
अभोज्यं
सूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटान् पतिताविद्धचण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ३६
संस्पृश्य शुध्यते स्त्रानादुदक्या ग्रामशूकरौ
तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि ३७
यस्य चानुदिनं हानिर्गृहे नित्यस्य
कर्मणः
यश्च ब्राह्मणसन्त्यक्तः किल्विषी स
नराधमः ३८
नित्यस्य कर्मणो हाइं! न न कुर्वोत कदाचन
तस्य त्वकरणे बन्धः केवलं मृतजन्मसु ३९
दशाहं
ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः
क्षत्रियो द्वादशाहञ्च वैश्यो
मासार्द्धमेव च ४०
शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः ततः परं निजं कर्म कुर्युः सर्वे यथोदितम् ४१
प्रोताय सलिलं देयं बहिर्दग्ध्वा तु गोत्रिकैः
प्रथमेऽह्नि चतुर्थे च सप्तमे नवमे तथा ४२
भस्मास्थिचयनं कार्य्यं चतुर्थे

गोत्रिकैर्दिने
उर्द्ध्वं संचयनात्तेषामङ्गस्पर्शो
विधीयते ४३
सोदकैस्तु क्रियाः सर्वाः कार्य्याः
संचयनात्परम्
स्पर्श एव सपिण्डानां मृताहनि तथोभयोः ४४
अन्वेकमृक्षमाशस्त्रतोयोद्बन्धनवह्निषुविषप्रपातादिमृते प्रायोनाशकयोरपि ४५
बाले देशान्तरस्थे च तथा प्रव्रजिते मृते
सद्यः शौचमथान्यैश्च त्र्यहमुक्तमशौचकम् ४६
सपिण्डानां सपिण्डस्तु
मृतेऽन्यस्मिन्मृतो यदि
पूर्वाशौचसमाख्यातैः कार्य्यास्त्वत्र
दिनैः क्रियाः ४७
एष एव विधिर्दृष्टो जन्मन्यपि हि सूतके सपिण्डानां सपिण्डेषु यथावत्सोदकेषु च ४८
जाते पुत्रे पितुः स्त्रानं सचेलन्तु
विधीयते
तत्रापि यदि चान्यस्मिन् जाते जायेत चापरः ४९
तत्रापि शुद्धिरुद्दिष्टा पूर्वजन्मवतो
दिनैः
दशद्वादशमासार्द्धमाससंख्यैर्दिनैर्गतैः ५०

स्वाः स्वाः कर्मक्रियाः कुर्य्युः सर्वे वर्णा यथाविधि
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं
ततः परम् ५१
दाननि चैव देयानि ब्राह्मणेभ्यो मनीषिभिः यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि ययितं गृहे ५२
तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता
पूर्णैस्तु दिवसैः स्पृष्ट्वा सलिलं
वाहनायुधम् ५३
प्रतोददण्डौ च तथा सम्यग्वर्णाः
कृतक्रियाः
स्ववर्णधर्मनिर्दिष्टमुपादानं तथा
क्रियाः ५४
कुर्य्युः समस्ताः शुचिनः परत्रेह च
भूतिदाः
अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं
विपश्चिता ५५
धर्मतो धनमाहार्य्यं यष्टव्यञ्चापि
यत्नतः
यच्चापि कुर्वतो नात्मा जुगुप्सामेति
पुत्रक ५६
तत्कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने
एवमाचरतो वत्स पुरुषस्य गृहे सतः
धर्मार्थकामसंप्राप्त्या परत्रेह च
शोभनम् ५७
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽलर्कानुशासने

वर्ज्यावर्ज्यनामा पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

षट्त्रिंशोऽध्यायः
जड उवाच
स एवमनुशिष्टः सन् मात्रा संप्राप्य यौवनम्
ऋतध्वजसुतश्चक्रे सम्यग्दारपरिग्रहम् १
पुत्रांश्चोत्पादयामास
यज्ञैश्चाप्ययजद्विभुः
पितुश्च सर्वकालेषु चकाराज्ञानुपालनम् २
ततः कालेन महता संप्राप्य चरमं वयः
चक्रेऽभिषेकं पुत्रस्य तस्य रज्ये
ऋतध्वजः ३
भार्य्यया सह धर्मात्मा यियासुस्तपसे
वनम्
अवतीर्णो महारक्षो महाभागो महीपतिः ४
मदालसा च तनयं प्राहेदं पश्चिमं वच
कामोपभोगसंसर्गप्रहाणाय सुतस्य वै ५
मदालसोवाच
यदा दुःखमसह्यं ते प्रियबन्धुवियोगजम्
शत्रुबाधोद्भवं वापि
वित्तनाशात्मसम्भवम् ६
भवेत्तत् कुर्वतो राज्यं
गृहधर्मावलम्बिनः
दुःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही ७
तदास्मात् पुत्र निष्कृष्य

मद्दत्तादङ्गुलीयकात्
वाच्यं ते शासनं पट्टे सूक्ष्माक्षरनिवेशितम् ८
जड उवाच
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सौवर्णं साङ्गुलीयकम्
आशिषश्चापि या योग्याः परुषस्य गृहे सतः ९
ततः कुबलयाश्वोऽसौ सा च देवी मदालसा पुत्राय दत्त्वा तद्राज्यं तपसे काननं गतौ १०

सप्तत्रिंशोऽध्यायः
जड उवाच
सोऽप्यलर्को यथान्यायं पुत्रवन्मुदिताः प्रजाः
पालयामास धर्मात्मा स्वे स्वे
कर्मण्यवस्थिताः १
दुष्टैषु दण्डं शिष्टेषु सम्यक् च
परिपालनम्
कुर्वन् परां मुदं लेभे इयाज च महामखैः २
अजायन्त सुताश्चास्य महाबलपराक्रमाः
धर्मात्मानो माहत्मानो
विमार्गपरिपन्थिनः ३
चकार सोऽर्थं धर्मेण धर्ममर्थेन वा पुनः
तयोश्चैवाविरोधेन बुभुजे विषयानपि ४

एवं बहूनि वर्षाणि तस्य पालयतो महीम् धर्मार्थकामसक्तस्य जग्मुरेकमहर्यथा ५
वैराग्यं नास्य सञ्जज्ञे भुञ्जतो विषयान्
प्रियान्
न चाप्यलमभूत्तस्य धर्मार्थोपार्जनं
प्रति ६
तं तथा भोगसंसर्गप्रमत्तमजितेन्द्रियम् सुबाहुर्नाम शुश्राव भ्राता तस्य वनेचरः ७
तं बुबोधयिषुः सोऽथ चिरं ध्यात्वा महीपतिः
तद्वैरिसंश्रयं तस्य श्रेयोऽमन्यत भूपतेः ८
ततः स काशिभूपालमुदीर्णबलवाहनम् स्वराज्यं प्राप्तुमागच्छद् बहुशः शरणं कृती ९
सोऽपि चक्रे बलोद्योगमलर्कं प्रति पार्थिवः
दूतञ्च प्रेषयामास राज्यमस्मै प्रदीयताम् १०
सोऽपि नैच्छत्तदा दातुमाज्ञापूर्वं स्वधर्मवित्
प्रत्युवाच च तं दूतमलर्कः काशिभूभृतः ११ मामेवाभ्येत्य हार्देन याचतां राज्यमग्रजः
नाक्रान्त्या संप्रदास्यामि

भयेनाल्पामपि क्षितिम् १२
सुबाहुरपि नो याञ्चां चकार मतिमांस्तदा
न धर्मः क्षत्रियस्येति याञ्चा
वीर्य्यधनो हि सः १३
ततः समस्तसैन्येन काशीशः परिवारितः
आक्रान्तुमभ्यगाद्राष्ट्रमलर्कस्य
महीपतेः १४
अनन्तरैश्च संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरम्
तेषामन्यतमैर्भृत्यैः
समाक्रम्यानयद्वशम् १५
अपीडयंश्च सामान्तांस्तस्य
राष्ट्रोपरोधनैः
तथा दुर्गानुपालांश्च चक्रे चाटविकान्
वशे १६
कांश्चिच्चोपप्रदानेन कांश्चिद् भेदेन
पार्थिवान्
साम्नैवान्यान् वशं निन्ये निभृतास्तस्य
येऽभवन् १७
ततः सोऽल्पबलो राजा परचक्रावपीजितः कोषक्षयमवापोच्चैः पुरञ्चारुध्यतारिणा १८
इत्थं सम्पीड्यमानस्तु क्षीणकोषो दिने दिने
विषादमागात्परमं व्याकुलत्वञ्च चेतसः १९ आर्त्ति स परमां प्राप्य तत् सस्माराङ्गुलीयकम्

यदुद्दिश्य पुरा प्राह माता तस्य मदालसा २०
ततः स्त्रातः शुचिर्भूत्वा वाचयित्वा द्विजोत्तमान्
निष्कृष्य शासनं तस्माद्ददृशे
प्रस्फुटाक्षरम् २१
तत्रैव लिखितं मात्रा वाचयामास पार्थिवः
प्रकाशपुलकाङ्गोऽसौ
प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः २२
सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स
चेत्त्यक्तुं न शक्यते
स सदिभः सह कर्त्तव्यः सतां सङ्गो हि
भेषजम् २३
कामः सर्वात्मना हेयो हातुञ्चेच्छक्यते न
सः
मुमुक्षां प्रति तत्कार्य्यं सैव तस्यापि
भेषजम् २४
वाचयित्वा तु बहुशो नृणां श्रेयः कथं
त्विति
मुमुक्षयेति निस्चित्य सा च तत्सङ्गतो
यतः २५
ततः स साधुसम्पर्कं चिन्तयन् पृथिवीपतिः
दत्तात्रेयं महाभागमगच्छत्
परमार्त्तिमान् २६
तं समेत्य महात्मानमकल्पषमसङ्गिनम्
प्रणिपत्याभिसम्पूज्य यथान्यायमभाषत २७

ब्रह्मन् कुरु प्रसादं मे शरणं शरणार्थिनाम्
दुःखापहारं कुरु मे
दुःखार्त्तस्यातिकामिनः २८
दुःखापहारमद्यैव करोमि तव पार्थिव
सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते दुःखं तत्
पृथिवीपते २९
जड उवाच
इत्युक्तश्चिन्तयामास स राजा तेन धीमता त्रिविधस्यापि दुःखस्य स्थानमात्मानमेव च ३०
स विमृष्य चिरं राजा पुनः पुनरुदारधीः आत्मानमात्मना धीरः प्रहस्येदमथाब्रावीत् ३१
नाहमुर्वो न सलिलं न ज्योतिरनिलो न च नाकाशं किन्तु शारीरं समेत्य सुखमिष्यते ३२
न्यूनातिरिक्ततां याति पञ्चकेऽस्मिन् सुखासुखम्
यदि स्यान्म किन्न स्यादन्यस्थेऽपि हि
तन्मयि ३३
नित्यप्रभूतसद्भावे
न्यूनाधिक्यान्नतोन्नते
तथा च ममतात्यक्ते विशेषो नोपलभ्यते ३४
तन्मात्रावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः

तथैव भूतसद्भावं शरीरं किं सुखासुखम् ३५
मनस्यवस्थितं दुःखं सुखं वा मानसञ्च यत्
यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा नह्यहं मनः ३६
नाहङ्कारो न च मनो बुद्धिर्नाहं यतस्ततः
अन्तः करणजं दुःखं पारख्यं मम तत्कथम् ३७
नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं
पृथक् शरीरान्मनसस्तथाहम्
तत् सन्तु चेतस्यथवापि देहे
सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ३८
राज्यस्य वाञ्छां सुरुतेऽग्रजोऽस्य
देहस्य चेत् पञ्चमयः स राशिः
गुणप्रवृत्त्या मम किन्नु तत्र
तत्स्थः स चाहञ्च शरीरतोऽन्यः ३९
न यस्य हस्तादिकमप्यशेषं
मांसं न चास्थीनि खिराविभागः
कस्तस्य नागाश्वरथादिकोषैः
स्वल्पोऽपि सम्बन्ध इहास्ति पुंसः ४०
तस्मान्न मेऽरिर्न्न च मेऽस्ति दुःखं
न मे सुखं नापि पुरं न कोषम्
न चाश्वनागादि बलं न तस्य
नान्यस्य वा कस्यचिद्वा ममास्ति ४१
यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थ-
माकाशमेकं बहुधा हि दृष्टम्
तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहं
मल्ये च देहेषु शरीरभेदैः ४२
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे

पितापुत्रसंवादे आत्मविवेको नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः

अष्टत्रिंशोऽध्यायः
जड उवाच
दत्तात्रेयं ततो विप्रं प्रणिपत्य स पार्थिवः
प्रत्युवाच महात्मानं प्रश्रयावनतो वचः १
सम्यक् प्रपश्यतो ब्रह्मन् मम दुःखं न किञ्चन
असम्यग्दर्शिना मग्नाः
सर्वदैवासुखार्णवे २
यस्मिन् यस्मिन्ममासक्ता बुद्धिः पुंसः
प्रजायते
ततस्ततः समादाय दुःखान्येव प्रयच्छति ३
मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे
न तादृङममताशून्ये कलविङ्केऽथ मूषिके ४
सोऽहं न दुःखी न सुखी यतोऽहं प्रकृतेः परः यो भूताभिभवो भूतैः सुखदुःखात्मको हि सः ५
दत्तात्रेय उवाच
एवमेतन्नरव्याघ्र यथैतद्व्याहृतं त्वया ममेति मूलं दुः कस्य न ममेति च निर्वृतेः ६
मत्प्रश्नादेव ते

ज्ञानमुत्पन्नमिदमुत्तमम्
ममेति प्रत्ययो येन क्षिप्तः शाल्मलितूलवत् ७
अहमित्यङ्कुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान् महान्
गृहक्षेत्रोच्चशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ८
धनधान्यमहापत्रो नैककालप्रवर्द्धितः पुण्यापुण्याग्रपुष्पश्च सुखदुःखमहाफलः ९
तत्र मुक्तिपथव्यापि मूढसम्पर्कसेचनः विधित्साभृङ्गमालाढ्यो कृत्यज्ञानमहातरुः १०
संसाराध्वपरिश्रान्ता ये तच्छायां
समाश्रिताः
भ्रान्तिज्ञानसुखाधीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ११
यैस्तु सत्सङ्गपाषाणशितेन ममतातरुः
छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन
वर्त्मना १२
प्राप्य ब्रह्मवनं शीतं नीरजस्कमकण्टकम्
प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञा निर्वृतिं
वृत्तिवर्जिताः १३
भूतेन्द्रियमयं स्थूलं न त्वं राजन्न चाप्यहम्
न तन्मात्रमयावावां नैवान्तः करणात्मकौ

१४
कं वा पश्यामि राजेन्द्रप्रधानमिदमावयोः यतः परो हि क्षेत्रज्ञः सङ्घातो हि
गुणात्मकः १५
मशकोडुम्बरेषीकामुञ्जमत्स्याम्भसां यथा
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा
क्षेत्रात्मनोर्नृप १६
अलर्क उवाच
भगवंस्त्वत्प्रसादेन ममाविर्भूतमुत्तमम् ज्ञानं प्रधानचिच्छक्तिविवेककरमीदृशम् १७
किन्त्वत्र विषयाक्रान्ते स्थैर्य्यवत्त्वं न चेतसि
न चापि वेद्मि मुच्येयं कथं प्रकृतिबन्धनात् १८
कथं न भूयां भूयश्च कथं निर्गुणतामियाम् कथञ्च ब्रह्मणैकत्वं व्रजेयं शाश्वतेन वै १९
तन्मे योगन्तथा ब्रह्मन् प्रणतायाभियाचते सम्यग् ब्रूहि महाप्राज्ञ सत्सङ्गो ह्युपकृन्नृणाम् २०
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे प्रश्नाध्यायो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः

ऊनचत्वाइं! रशोऽध्यायः

दत्तात्रेय उवाच
ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः १
मुक्तिर्योगात्तथा योगः सम्यग्
ज्ञानान्महीपते
ज्ञानं दुःखोद्भवं दुःखं
ममत्वासक्तचेतसाम् २
तस्मात् सङ्गं प्रयत्नेन मुमुक्षुः
सन्त्यजेन्नरः
सङ्गाभावे ममेत्यसायाः ख्यातेर्हानिः
प्रजायते ३
निर्ममत्वं सुखायैव
वैराग्याद्दोषदर्शनम्
ज्ञानादेव च वैराग्यं ज्ञानं
वैराग्यपूर्वकम् ४
तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्भोज्यं येन जीवति यन्मुक्तये तदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ५
उपभोगेन पुण्यानामपुण्यानाञ्च पार्थिव कर्त्तव्यानाञ्च नित्यानामकामकरणात्तथा ६
असञ्चयादपूर्वस्य क्षयात् पूर्वार्जितस्य च
कर्म्मणो बन्धमाप्रोति शारीरं न पुनः पुनः ७

एतत्ते कथितं राजन् योगं चेमं निबोध मे यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतान्नान्यतां व्रजेत् ८
प्रागेवात्मात्मना जेयो योगिनां स हि
दुर्जयः
कुर्वोत तज्जये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व
मे ९
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च
किल्विषम्
प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् १०
यथा पर्वतधातूनां दोषा दह्यन्ति
धाम्यताम्
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते
प्राणनिग्रहात् ११
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य
योगवित्
प्राणापाननिरोध तु प्राणायाम उदाहृतः १२
लघुमध्योत्तरीयाख्यः
प्राणायामस्त्रिधोदितः
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व
मे १३
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु
मध्यमः
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः
परिकीर्त्तितः १४

निमेषोन्मेषणे मात्राकालो लघ्वक्षरस्तथा प्राणायामस्य सङ्ख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रिकः १५
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन च वेपथुम् विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् १६
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः १७
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः तथैव योगी स्वच्छन्दः प्राणं नयति साधितम् १८
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मानवान्
तद्वन्निषिद्धपवनः किल्विषं न नृणां
तनुम् १९
तस्माद् युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो
भवेत्
श्रूयतां मुक्तिफलदं
तस्यावस्थाचतुष्टयम् २०
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् २१
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः

चेतसोऽपकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते २२
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकान् स्वयम्
निरु ध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा
सार्वकालिकी २३
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान्
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां
ज्ञानसम्पदा २४
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्रोति
सम्पदम्
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य
संस्थितिः २५
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद
इति स्मृतः २६
शृणुष्व च महीपाल प्राणायामस्य लक्षणम् युञ्जतश्च सदा योगं यादृग्विहितमासनम् २७
पद्ममर्द्धासनञ्चापि तथा स्वस्तिकमासनम् आस्थाय योगं युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि २८
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ संवृतास्यस्तथैवोरू सम्यग्विष्टभ्य चाग्रतः २९
पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन्

प्रयतः स्थितः
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान्न
संस्पृशेत् ३०
सम्पश्यन्नासिकाग्रं स्वं
दिशश्चानवलोकयन्
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ३१
सञ्छाद्य निर्म्मले सत्त्वे स्थितो
युञ्जीत योगवित्
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः
प्राणादीन्मन एव च ३२
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत्
यस्तु प्रत्याहरेत्कामान सर्व्वाङ्गानीव
कच्छपः ३३
सदात्मरतिरेकस्थः वश्यत्यात्मानमात्मनि
स बाह्याभ्यन्तरं शौचं
निष्पाद्याकण्ठनाभितः ३४
पूरयित्वा बुधो देहं
प्रत्याहारमुपक्रमेत्
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ३५
द्वे धारणे स्मृते योगे
योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ३६
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति
स्वस्थश्चैवोपजायते
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च
गुणान् पृथक् ३७

व्योमादिपरमाणूंश्च तथात्मानमकल्मषम्
इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ३८
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम्
दोषान् व्याधींस्तथा मोहमाक्रान्ता
भूरनिर्जिता ३९
विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्
भूमिमनिर्जिताम्
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति
स्मृतः ४०
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनो
यथा
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि
यतात्मभिः ४१
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ४२
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः
शनैः ४३
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः
प्राङ्नाभ्यां हृदये चात्र तृतीये च
तथोरसि ४४
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु
किञ्च तस्मात्परस्मिंश्च धारणा परमा

स्मृता ४५
दशैता धारणा प्राप्य
प्राप्रोत्यक्षरसाम्यताम्
नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च
व्याकुलचेतनः ४६
युञ्जीत योगं राजेन्द्रयोगी
सिद्ध्यर्थमादृतः
नातिशीते न चोष्णे वै न द्वन्द्वे
नानिलात्मके ४७
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः
सशब्दाग्निजालभ्यासे जीर्णगोष्ठे
चतुष्पथे ४८
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ४९
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत्
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालं विवर्जयेत् ५०
नासतो दर्शनं योगे तस्मात्तत्परिवर्जयेत् देशानेताननादृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ५१
द्घोविआ!य तस्य वै दोषा जायन्ते तन्निबोध मे
बाधिर्य्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता ५२
ज्वरश्च जायते सद्यस्तत्तदज्ञानयोगिनः

प्रमादाद्योगिनो दोषा यद्येते स्युश्चिकित्सितम् ५३
तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तन्निबोध
मे
स्त्रिग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा
तत्रैव धारयेत् ५४
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्त्ते
तथोदरे
यवागूं वापि पवनं वायुग्रन्थिं
प्रतिक्षिपेत् ५५
तद्वत्कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत्
विघाते वचसो वाचं बाधिर्य्ये
श्रवणेन्द्रियम् ५६
यथैवाम्रफलं ध्यायेत्तृष्णार्त्तो
रसनेन्द्रिये
यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे
तस्मिंस्तदुंपकारिणीम् ५७
धारयेद्धारणामुष्णे शीतां शीते च
दाहिनीम्
कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन
ताडयेत् ५८
लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन
जायते
द्यावापृथिव्यौ वाय्वग्री व्यापिनावपि
धारयेत् ५९
अमानुषात् सत्त्वजाद्वा

बाधास्त्वेताश्चिकित्सिताः
अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेद्यदि ६०
वाय्वग्रीधारणेनैनं देहसंस्थं
विनिर्दहेत्
एवं सर्वात्मना रक्षा कार्य्या योगविदा
नृप ६१
धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः प्रवृत्तिलक्षणाख्यानाद्योगिनो
विस्मयात्तथा
विज्ञानं विलयं याति तस्माद् गोप्याः
प्रवृत्तयः ६२
आलोल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम्
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ६३
अनुरागी जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनम्
न बभ्यति च सत्त्वानि
सिद्धेर्लक्षणमुत्तमम् ६४
शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न
विद्यते
न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य
सिद्धिरुपस्थिता ६५
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे जडोपाख्याने योगाध्यायो
नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

चत्वारिंशोऽध्यायः दत्तात्रेय उवाच
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते दृष्टे ह्यात्मनि योगिनः
ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि समासेन निबोध मे १
काम्याः क्रियास्तथा कामान्
मानुषानभिवाञ्छति
स्त्रियो दानफलं विद्यां मायां कुप्यं
धनं दिवम् २
देवत्वममरेशत्वं रसायनचयाः क्रियाः
मरुत्प्रपतनं यज्ञं जलग्न्यावेशनन्तथा ३
श्राद्धानां सर्वदानानां फलानि
नियमांस्तथा
तथोपवासात् पूर्त्ताच्च
देवताभ्यर्च्चनादपि ४
तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य
उपसृष्टोऽभिवाञ्छति
चित्तमित्थं वर्त्तमानं यत्नाद्योगी
निवर्तयेत् ५
ब्रह्मसङ्गिमनः कुर्वन्नुपसर्गात्
प्रमुच्यते
उपसगशृर्जितैरेहृभिरुपसर्गास्ततः पुनः ६
योगिनः संप्रवर्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः प्रातिभिः श्रावणो दैवो भ्रमावत्तौ

तथापरौ ७
पञ्चैते योगिनां योगघ्नविआ!य कटुकोदयाः
वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्था
विद्याशिल्पान्यशेषतः ८
प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु
योगिनः
शब्दार्थानाखिलान् वेत्ति शब्दं गृह्णाति
चैव यत् ९
योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते ममन्ताद्वीक्षते चाष्टौ स यदा देवतोपमः १०
उपसर्गन्तमप्याहुर्दैवमुन्मत्तवद् बुधाः भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः ११
समस्ताचारविभ्रांशाद् भ्रमः स परिकीर्तितः
आवर्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदाकुलः १२
नाशयेच्चित्तमावर्त उपसर्गः स उच्यते
एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः १३
उपसर्गैर्महाघोरैरावर्त्तन्ते पुनः पुनः
प्रावृत्य कम्बलं शुक्लं योगी
तस्मान्मनोमयम् १४
चिन्तयेत् परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवणं मनः
योगयुक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रि

यः १५
सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या
मूर्घ्नि धारयेत्
धरित्रीं धारयेद्योगी तत् सौक्ष्म्यं
प्रतिपद्यते १६
आत्मानं मन्यते चोर्वॐ तद्गन्धञ्च जहाति
सः
यथैवाप्सु रसं सूक्ष्मं तद्वद्रूपञ्च
तेजसि १७
स्पर्शं वायो तथा तद्वद्विभ्रतस्तस्य
धारणाम्
व्योम्रः सूक्ष्मां प्रवृत्तिञ्च शब्दं
तद्वज्जहाति सः १८
मनसा सर्वभूतानां मनस्याविशते यदा
मानसीं धारणां बिभ्रन्मनः सूक्ष्मञ्च
जायते १९
तद्वद् बुद्धिमशेषाणां सत्त्वानामेत्य
योगवित्
परित्यजति सम्प्राप्य
बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमम् २०
परित्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेतानि
योगवित्
सम्यग्विज्ञाय योऽलर्क तस्यावृत्तिर्न
विद्यते २१
एतासां धारणानान्तु सप्तानां सौक्ष्म्यमात्मवान्

दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां व्रजेत् २२
यस्मिन् यस्मिंश्च कुरुते भूते रागं
महीपते
तस्मिंस्तस्मिन् समासक्तिं संप्राप्य स
विनश्यति २३
तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि
परस्परम्
परित्यजति यो देही स परं प्राप्नुयात्
पदम् २४
एतान्येव तु सन्धाय सप्त सूक्ष्माणि
पार्थिव
भूतादीनां विरागोऽत्र सद्भावज्ञस्य
मुक्तये २५
गन्धादिषु समासक्तिं सम्प्राप्य स विनश्यति
पुनरावर्त्तते भूप स ब्रह्मापरमानुषम् २६
सप्तैता धारणा योगी समतीत्य यदिच्छति तस्मिंस्तष्ठस्मल्लयं सूक्ष्मे भूते याति
नरेश्वर २७
देवानामसुराणां वा गन्धर्वोरगरक्षसाम्
देहेषु लयमायाति सङ्गं नाप्रोति च
क्वचित् २८
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वञ्च

तथापरम् २९
यत्रकामावसायित्वं
गुणानेतांस्तथैश्वरान्
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परं
निर्वाणसूचकान् ३०
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमोऽणीयान् शीघ्रत्वं
लघिमा गुणः
महिमाशेषपूज्यत्वात्
प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ३१
प्राकाम्यमस्य व्यापित्वादीशित्वञ्चेश्वरो यतः वखित्वाद्वशिमा नाम योगिनः सप्तमो गुणः ३२
यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्रकामावसायिता
ऐश्वर्य्यकारणैरेभिर्योगिनः
प्रोक्तमष्टधा ३३
मुक्तिसंसूचकं भूप परं निर्वाणमात्मनः
ततो न जायते नैव वर्द्धते न विनश्यति ३४
नापि क्षयमवाप्रोति परिणामं न गच्छति छेदं क्लेदं तथा दाहं शोषं भूरादितो न च ३५
भूतवर्गादवाप्नोति शब्दाद्यैः ह्रियते न च
न चास्य सन्ति शब्दाद्यास्तद्भोक्ता तैर्न युज्यते ३६

यथाहि कनकं खण्डमपद्रव्यवदग्निना दग्धदोषं द्वितीयेन खण्डेनैक्यं
व्रजेन्नृप ३७
न विशेषमवाप्रोति तद्वद्योगाग्निना यतिः
निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा
सह ३८
यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत्
तदाख्यस्तन्मयो भूतो न गृह्येत विशेषतः ३९
परेण ब्रह्मणा तद्वत् प्राप्यैक्यं दग्धकिल्विषः
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीपते ४० यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनि ४१
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगसिद्धिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः

एकचत्वारिशोऽध्यायः अलर्क उवाच
भगवन् योगिनश्चर्य्यां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन् यथा योगी न सीदति १
दत्तात्रेय उवाच

मानापमानौ यावेतौ प्रत्युद्वेगकरौ नृणाम्
तावेव विपरीतार्थौ योगिनः सिद्धिकारकौ २
मानापमानौ यावेतौ तावेवाहुहूर्विषामृते
अपमानोऽमृतं तत्र मानस्तु विषमं विषम् ३
चक्षुः पूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं
पिबेत्
सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतञ्च
चिन्तयेत् ४
आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु
च
महाजनञ्च सिद्ध्यर्थं न गच्छेद्योगवित्
क्वचित् ५
व्यस्ते विधूमे व्यङ्गारे सर्वस्मिन्
भुक्तवज्जने
अटेत योगविद् भैक्ष्यं न तु त्रिष्वेव
नित्यशः ६
यथैवमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च
तथा युक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न
दूषयन् ७
भैक्ष्यञ्चरेद् गृहस्थेषु यायावरगृहेषु च
श्रेष्ठा तु प्रथमा चेति
वृत्तिरस्योपदिश्यते ८
अथ नित्यं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्यतिः
श्रद्दधानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु
महात्मसु ९
अत ऊर्ध्वं पुश्चापि अदुष्टापतितेषु च

भैक्ष्यचर्य्या विवर्णेषु जघन्या वृत्तिरिष्यते १०
भैक्ष्यं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव वा फलं मूलं प्रियङ्गुं वा कणपिण्याकसक्तवः ११
इत्येते च शुभाहारा योगिनः सिद्धिकारकाः तत् प्रयुञ्! ज्यान्मुनिर्भक्त्या परमेण समाधिना १२
अपः पूर्वं सकृत् प्राश्य तूष्णीं भूत्वा
समाहितः
प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः
स्मृता १३
अपानाय द्वितीया तु समानायते चापरा
उदानाय चतुर्थो स्याद्व्यानायेति च
पञ्चमी १४
प्राणआयामैः पृथक् कृत्वा शेषं भुञ्जीत
कामतः
अपः पुनः सकृत् प्रश्य आचम्य हृदयं
स्पृशेत् १५
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च त्यागोऽलोभस्तथैव च
व्रतानि पञ्च भिक्षूणामहिंसापरमाणि वै १६
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् नित्यस्वाध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कीर्त्तिताः १७

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कार्य्यसाधकम् ज्ञानानां बहुता येयं योगघ्नविकरा हि सा १८
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् अपि कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् १९
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने
निवेशयेत् २०
शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं
सम्यगुपक्रमेत् २१
वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते
त्रयः
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी
महायतिः २२
सर्वमात्ममयं यस्य सदसज्जगदीदृशम् गुणागुणमयन्तस्य कः प्रियः को नृपाप्रियः २३
विसुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः समस्तभूतेषु च तत्समाहितः
स्थानं परं शाश्वतमव्ययञ्च
परं हि मत्वा न पुनः प्रजायते २४ वेदाच्छ्रेष्ठाः सर्वयज्ञक्रियाश्च यज्ञाज्जप्यं ज्ञानमार्गश्च जप्यात्

ज्ञानाद्ध्यानं सङ्गरागव्यपेतं तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः २५
समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी
सुचिस्तथैकान्तरतिर्यतेन्द्रियः
समाप्नुयाद्योगमिमं महात्मा
विमुक्तिमाप्रोति ततः स्वयोगतः २६
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगिचर्यानामैकचत्वारिंशोऽध्यायः

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः
दत्तात्रेय उवाच
एवं यो वर्त्तते योगी सम्यग्योगव्यवस्थितः
न स व्यावर्त्तितुं शक्यो जन्मान्तरशतैरपि १
दृष्ट्वा च परमात्मानं प्रत्यक्षं
विश्वरूपिणम्
विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं
विश्वभावनम् २
तत्प्राप्तये महत्पुण्यमोमित्येकाक्षरं
जपेत्
तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं शृण्वतः परम् ३
अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् एता एव त्रयो मात्राः सात्त्वराजसतामसाः ४
निर्गुणा योगिगम्यान्या

चार्द्धमात्रोर्द्ध्वसंस्थिता गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया ५
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्ध्नि
लक्ष्यते
यथा प्रयुक्त ओङ्गारः प्रतिनिर्य्याति
मूर्द्धनि ६
तथोङ्कारमयो योगी त्वक्षरे त्वक्षरो
भवेत्
प्राणो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म
वेध्यमनुत्तमम् ७
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्
ओमित्येतत् त्रयो वेदास्त्रयो
लोकास्त्रयोऽग्नयः ८
विष्णुर्ब्रह्माहरश्चैव ऋक्सामानि
यजूंषि च
मात्राः सार्द्धाश्च तिस्त्रश्च
विज्ञेयाः परमार्थतः ९
तत्र युक्तस्तु यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात्
अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः १०
सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाव्यक्तसंज्ञिता ११
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं

पदम्
अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः १२
ओमित्युच्चारणात् सर्वं गृहीतं सदसद्
भवेत्
ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया
दैर्घ्यसंयुता १३
तृतीया च प्लुतार्द्धाख्या वचसः सा न गोचरा
इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम् १४
यस्तु वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः संसारचक्रमुत्सृज्य त्यक्तत्रिविधबन्धनः १५
प्राप्रोति ब्रह्मणि लयं परमे परमात्मनि अक्षीणकर्मबन्धश्च ज्ञात्वा मृत्युमरिष्टतः १६
उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमृच्छति
तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः
ज्ञेयन्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
सीदति १७
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगधर्मे ओङ्कारध्यायो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

दत्तात्रेय उवाच
अरिष्टानि महाराज शृणु वक्ष्यामि तानि ते येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् १
देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं
सोमच्छायामरुन्धतीम्
यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात्
परम् २
अरश्मिबिम्बं सूर्य्यस्य वह्निं
चैवांशुमालिनम्
दृष्ट्वै कादशमासात्तु नरो नोर्द्धन्तु
जीवति ३
वान्ते मूत्रपूरीषे च यः स्वर्णं रजतं तथा
प्रत्यक्षं कुरुते स्वप्ने जीवेत् स
दशमासिकम् ४
दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्वनगराणि
च
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स
जीवति ५
स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव
जायते
प्रकृतेश्च निवर्तेत
तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ६
खण्डं यस्य पदं पार्ष्णयां पादस्याग्रे च वा भवेत्
पांशुकर्दमयोर्मध्ये सप्त मासान् स जीवति

७
गृध्रः कपोतः काकालो वायसो वापि मूर्द्धनि
क्रव्यादो वा खगो नीलः षण्मासायुः
प्रदर्शकः ८
हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा नरः
स्वां च्छायामन्यथा दृष्ट्वा चतुः पञ्च स
जीवति ९
अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां
दिशमाश्रिताम्
रात्राविन्द्रधनुश्चापि जीवितं
द्वित्रिमासिकम् १०
घृते तैले तथादर्शे तोये वा
नात्मनस्तनुम्
यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्ध्वं न
जीवति ११
यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप
जीवितम् १२
यस्य वै स्त्रमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यते
पिबतश्च जलं शोषो दशाहं सोऽपि जीवति १३
सम्भिन्नो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि
कृन्तति
हृष्यते नाम्बुसंस्पर्शात्तस्य
मृत्युरुपस्थितः १४
ऋक्षवानरयानस्थो गायन् यो दक्षिणां दिशम्

स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः
कालमिच्छति १५
रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम्
दक्षिणाशान्नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न
जीवति १६
नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं महाबलम्
एकं संवीक्ष्य वल्गन्तं
विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् १७
आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे
स्वप्ने पश्यत्यथात्मानं स सद्यो म्रियते
नरः १८
केशाङ्गारांस्तथा भस्म
भुजङ्गान्निर्जलां नदीम्
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहात्तु
मृत्युरेकादशे दिने १९
करालैर्विकटैः कृष्णैः
पुरुषैरुद्यतायुधैः
पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं
लभेन्नरः २०
सूर्य्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम्
विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युमृच्छति २१
यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाधते क्षुधा
जायते दन्तघर्षश्च स गतायुर्न संशयम् २२

दीपगन्धं न यो वेत्ति त्रस्यत्यह्नि तथा निशि
नात्मानं परनेत्रस्थं वीक्षते न स जीवति २३
शक्रायुधं चार्द्धरात्रे दिवा ग्रहगणन्तथा
दृष्ट्वा मन्येत
संक्षीणमात्मजीवितमात्मवित् २४
नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नमनोन्नती
नेत्रञ्च वामं स्त्रवति यस्य
तस्यायुरुद्गतम् २५
आरक्ततामेति मुखं जिह्वा वा श्यामतां यदा
तदा प्राज्ञो
विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः २६
उष्ट्ररासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां
दिशम्
प्रयाति तञ्च जानीयात् सद्योमृत्युं न
संशयः २७
पिधाय कर्णौ निर्घोषं न
शृणोत्यात्मसम्भवम्
नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न
जीवति २८
पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं
पिधीयते
न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य
जीवितम् २९

ऊर्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना
मुखस्य चोष्मा शुषिरञ्च नाभेः
शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ३०
स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च
निष्क्रमते पुनः
जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ३१
यश्चाभिहन्यते दुष्टैर्भूतै रात्रावथो
दिवा
स मृत्युं सप्तरात्र्यन्ते नरः
प्राप्रोत्यसंशयम् ३२
स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं
पश्यत्यथासितम्
यः पुमान् मृत्युमासन्नं तस्यापि हि
विनिर्दिशेत् ३३
स्वभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेश्च विपर्य्ययः
कथयन्ति मनुष्याणां सदासन्नौ यमान्तकौ ३४
येषां विनीतः सततं येऽस्य पूज्यतमा मताः तानेव चावजानाति तानेव च विनिन्दति ३५ देवान्नार्चयते वृद्धान् गुरून् विप्रांश्च निन्दति
मातापित्रोर्न सत्कारं जामातॄणां करोति च ३६
योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषाञ्च

महात्मनाम्
प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ३७
योगिनां सततं यत्नादरिष्टान्यवनीपते संवत्सरान्ते तज्ज्ञेयं फलदानि दिवानिशम् ३८
विलोक्या विशदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा विज्ञाय कार्य्यो मनसि स च कालो नरेश्वर ३९
ज्ञात्व कालञ्च तं सम्यगभयस्थानमाश्रितः युञ्जीत योगी कालोऽसौ यथा नास्याफलो भवेत् ४०
दृष्ट्वारिष्टं तथा योगी त्यक्त्वा मरणजं भयम्
तत्स्वभावं तदालोक्य काले यावत्युपागतम् ४१
तस्य भागे तथैवाह्नो योगं युञ्जीत योगवित्
पूर्वाह्णे चापराह्णे च मध्याह्ने चापि
तद्दिने ४२
यत्र वा रजनीभागे तदरिष्टं निरीक्षितम् तत्रैव तावद्युञ्जीत यावत् प्राप्तं हि तद्दिनम् ४३
ततस्त्यक्त्वा भयं सर्वं जित्वा तं कालमात्मवान्
तत्रैवावसथे स्थित्वा यत्र वा

स्थैर्य्यमात्मनः ४४
युञ्जीत योगं निर्जित्य त्रीन् गुणान्
परमात्मनि
तन्मयश्चात्मना भूत्वा चिद्वृत्तिमपि
सन्त्यजेत् ४५
ततः परमनिर्वाणमतीन्द्रियमगोचरम्
यद्बुद्धेर्यन्न चाख्यातुं शक्यते तत्
समश्नुते ४६
एतत् सर्वं समाख्यातं तवालर्क यथार्थवत्
प्राप्स्यसे येन तद्ब्रह्म
संक्षेपात्तन्निबोध मे ४७
शशाङ्करश्मिसंयोगाच्छन्द्रकान्तमणिः पयः
समुत्सृजति नायुक्तः सोपमा योगिनः स्मृता
४८
यच्चार्करश्मिसंयोगादर्ककान्तो हुताशनम्
आविष्करोति नैकः सन्नुपमा सापि योगिनः ४९
पिपीलिकाखुनकुलगृहगोधाकपिञ्जलाः
वसन्ति स्वामिवद् गेहे ध्वस्ते यान्ति
ततोऽन्यतः ५०
दुःखन्तु स्वामिनो ध्वंसे तस्य तेषां न किञ्चन
वेश्मनो यत्र राजेन्द्रसोपमा योगसिद्धये ५१
मृद्वाहिकाऽल्पदेहापि मुखाग्रेणाप्यणीयसा

करोति मृद्भारचयमुपदेशः स योगिनः ५२
पशुपक्षिमनुष्याद्यैः
पत्रपुष्पफलान्वितम्
वृक्षं विलुप्यमानन्तु दृष्ट्वा
सिध्यन्ति योगिनः ५३
रुरुशावविषाणाग्रमालक्ष्य तिलकाकृतिम्
सह तेन विवर्द्धन्तं योगी
सिद्धिमवाप्नुयात् ५४
द्रवपूर्णमुपादाय पात्रमारोहतो भुवः
तुङ्गमार्गं विलोक्योच्चैर्विज्ञातं किं
न योगिना ५५
सर्वस्वे जीवनायालं निखाते पुरुषस्य या
चेष्टा तां तत्त्वतो ज्ञात्वा योगिनः
कृतकृत्यता ५६
तद्गृहं यत्र वसतिः तद्भोज्यं येन जीवति येन सम्पद्यते चार्थस्तत्सुखं ममतात्र का ५७
अभ्यर्थितोऽपि तैः कार्य्यं करोति करणैर्यथा
तथा बुध्यादिभिर्योगी पारक्यैः साधयेत्परम् ५८
जड उवाच
ततः प्रणम्यात्रिपुत्रमलर्कः स महीपतिः प्रश्रयावनतो वाक्यमुवाचातिमुदान्वितः ५९
अलर्क उवाच

दिष्ट्यादेवैरिदं ब्रह्मन् पराभिभवसम्भवम्
उपपादितमत्युग्रं प्राणसन्देहदं भयम् ६० दिष्ट्या काशिपतेर्भूरिबलसम्पत्पराक्रमः यदुच्छेदादिहायातः स युष्मत्सङ्गदो मम ६१
दिष्ट्या मन्दबलश्चाहं दिष्ट्या भृत्याश्च मे हताः
दिष्ट्या कोषः क्षयं योतो दिष्ट्याहं भीतिमागतः ६२
दिष्ट्या त्वत्पादयुगलं मम स्मृतिपथं
गतम्
दिष्ट्या त्वदुक्तयः सर्व्वा मम चेतसि
संस्थितः ६३
दिष्ट्या ज्ञानं ममोत्पन्नं भवतश्च
समागमात्
भवता चैव कारुण्यं दिष्ट्या ब्रह्मन्
कृतं मम ६४
अनर्थोऽप्यर्थतां याति पुरुषस्य शुभोदये
यथेदमुपकाराय व्यसनं सङ्गमात्तव ६५
सुबाहुरुपकारी मे स च काशिपतिः प्रभो
ययोः कृतेऽहं संप्राप्तो योगीश
भवतोऽन्तिकम् ६६
सोऽहन्तव
प्रसादाग्निनिर्दग्धाज्ञानकिल्विषः तथा यतिष्ये येनेदृङ न भूयां दुःखभाजनम्

६७
परित्यजिष्ये
गार्हस्थ्यमार्त्तिपादपकाननम् त्वत्तोऽनुज्ञां समासाद्य
ज्ञानदातुर्म्महात्मनः ६८
दत्तात्रेय उवाच
गच्छ राजेन्द्रभद्रं ते यथा ते कथितं मया
निर्ममो निरहङ्कारस्तथा चर विमुक्तये ६९
जड उवाच
एवमुक्तः प्रणम्यैनमाजगाम त्वरान्वितः
यत्र काशिपतिर्भ्राता सुबाहुश्चास्य
सोऽग्रजः ७०
समुत्पत्य महाबहुं सोऽलर्कः काशिभूपतिम्
सुबाहोरग्रतो वीरमुवाच प्रहसन्निव ७१
राज्यकामुक काशीश भुज्यतां राज्यमूर्जितम्
तथा च रोचते तद्वत् सुबाहोः संप्रयच्छ वा ७२
काशिराज उवाच
किमलर्क परित्यक्तं राज्यं ते संयुगं विना
क्षत्रियस्य न धर्मोऽयं भवांश्च क्षत्रधर्मवित् ७३ निर्जितामात्यवर्गस्तु त्यक्त्वा मरणजं भयम्
सन्दधीत शरं राजा लक्ष्यमुद्दिश्य

वैरिणम् ७४
तं जित्वा नृपतिर्भोगान् यथाभिलषितान्
वरान्
भुञ्जीत परमं सिद्ध्यै यजेत च महामखैः ७५
अलर्क उवाच
एवमीदृशकं वीर ममाप्यासीन्मनः पुरा
साम्प्रतं विपरीतार्थं शृणु चाप्यत्र
कारणम् ७६
यथायं भौतिकः सङ्घस्तथान्तः करणं नृणाम् गुणास्तु सकलास्तद्वदशेषेष्वेव जन्तुषु ७७
चिच्छक्तिरेक एवायं यदा नान्योऽस्ति
कश्चन
तदा का नृपते
ज्ञानान्मित्रारिप्रभुभृत्यता ७८
तन्मया दुःखमासाद्य
त्वद्भयोद्भवमुत्तमम्
दत्तात्रेयप्रसादेन ज्ञानं प्राप्तं
नरेश्वर ७९
निर्जितेन्द्रियवर्गस्तु त्यक्त्वा
सङ्गमशेषतः
मनो ब्रह्मणि सन्धाय तज्जये परमो जयः ८०
संसाध्यमन्यत्तत्सिद्ध्यै यतः किञ्चिन्न
विद्यते
इन्द्रियाणि च संयम्य ततः सिद्धिं
नियच्छति ८१

सोऽहं न तेऽरिर्न ममासि शत्रुः सुबाहुरेषो न ममापकारी
दृष्टं मया सर्वमिदं यथात्मा अन्विष्यतां भूप रिपुस्त्वयान्यः ८२
इत्थं स तेनाभिहितो नरेन्द्रो
हृष्टः समुत्थाय ततः सुबाहुः
दिष्ट्येति तं भ्रातरमाभिनन्द्य
काशीश्वरं वाक्यमिदं बभाषे ८३
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अरिष्टकथनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः सुबाहुरुवाच
यदर्थं नृपशार्दूल त्वामहं शरणं गतः तन्मया सकलं प्राप्तं यास्यामि त्वं सुखी भव १
काखिराज उवाच
किं निमित्तं भवान् प्राप्तो
निष्पन्नोऽर्थश्च कस्तव
सुबाहो तन्ममाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे २
समाक्रान्तमलर्कण पितृपैतामहं महत् राज्यं देहीति निर्जित्य त्वयाहमभिचोदितः ३
ततो मया समाक्रम्य राज्यमस्यानुजस्य ते एतत्ते बलमानीतं तद्भुङक्ष्वस्वकुलोचितम् ४

सुबाहुरुवाच
काशिराज निबोध त्वं यदर्थमयमुद्यमः कृतो मया भवांश्चैव
कारितोऽत्यन्तमुद्यमम् ५
भ्राता ममायं ग्राम्येषु सक्तो भोगेषु
तत्त्ववित्
विमूढौ बोधवन्तौ च भ्रातरावग्रजौ मम ६
तयोर्मम च यन्मात्रा बाल्ये स्तन्यं यथा
मुखे
तथावबोधो विन्यस्तः कर्णयोरवनीपते ७
तयोर्मम च विज्ञेयाः पदार्था ये मता नृभिः
प्राकाश्यं मनसो नीतास्ते मात्रा नास्य
पार्थिव ८
यथैकमर्थे यातानामेकस्मिन्नवसीदति
दुःखं भवति साधूनां ततास्माकं महीपते ९
गार्हस्थ्यमोहमापन्ने
सीदत्यस्मिन्नरेश्वर
सम्बन्धिन्यस्य देहस्य बिभ्रति
भ्रातृकल्पनाम् १०
ततो मया विनिश्चित्य दुःखाद्वैराग्यभावना
भविष्यतीत्यस्य भवानित्युद्योगाय
संश्रितः ११
तदस्य दुःखाद्वैराग्यं संबोधादवनीपते
समुद्भूतं कृतं कार्य्यं भद्रं तेऽस्तु
व्रजाम्यहम् १२
उष्ट्वा मदालसागर्भे पीत्वा सत्सास्तथा

स्तनम्
नान्यनारीसुतैर्यातं वर्त्म यात्विति पार्थिव १३
विचार्य्य तन्मया सर्वं
युष्मत्संश्रयपूर्वकम्
कृतं तच्चापि निष्पन्नं प्रयास्ये
सिद्धये पुनः १४
उपेक्ष्यते सीदमानः स्वजनो बान्धवः
सुहृत्
यैर्नरेन्द्रन तान् मन्ये सेन्द्रिया
विकला हि ते १५
सुहृदि स्वजने बन्धौ समर्थे योऽवसीदति
धर्मार्थकाममोक्षेभ्यो वाच्यास्ते तत्र न
त्वसौ १६
एतत् त्वत्सङ्गमाद् भूप मया कार्य्यं
महत् कृतम्
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि ज्ञानभाग्भव
सत्तम १७
काशिराज उवाच
उपकारस्त्वया साधोरलर्कस्य कृतो महान्
ममोपकाराय कथं न करोषि स्वमानसम् १८
फलदायी सतां सदिभः सङ्गमो नाफलो यतः
तस्मात्तवत्संश्रयाद्युक्ता मया
प्राप्ता समुन्नतिः १९
सुबाहुरुवाच
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं

पुरुषार्थचतुष्टयम्
तत्र धर्मार्थकामास्ते सकला हीयतेऽपरः २०
तत्ते संक्षेपतो वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु श्रुत्वा च सम्यगालोच्य यतेथाः श्रेयसे नृप २१
ममेतिप्रत्ययो भूप न कार्य्योऽहमिति
त्वया
सम्यगालोच्य धर्मो हि धर्माभावे
निराश्रयः २२
कस्याहमिति संज्ञेयमित्यालोच्य त्वयात्मना
बाह्यन्तर्गतमालोच्यमालोच्यापररात्रिषु २३
अव्यक्तादिविशेषन्तमविकारमचेतनम्
व्यक्ताव्यक्तं त्वया ज्ञेयं ज्ञाता
कश्चाहमित्युत २४
एतस्मिन्नेव विज्ञाने विज्ञातमखिलं त्वया
अनात्मन्यात्मविज्ञानमखे खमिति मूढता २५
सोऽहं सर्वगतो भूप लोकसंव्यवहारतः
मयेदमुच्यते सर्वं त्वया पृष्टो
व्रजाम्यहम् २६
एवमुक्त्वा ययौ धीमान् सुबाहुः
काशिभूमिपम्
काशिराजोऽपि संपूज्य सोऽलर्कं स्वपुरं
ययौ २७

अलर्कोऽपि सुतं ज्येष्ठमभिषिच्य नराधिपम् वनं जगाम सन्त्यक्तसर्वसङ्गः स्वसिद्धये २८
ततः कालेन महाता निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः
प्राप्य योगर्द्धिमतुलां परं निर्वाणमाप्तवान् २९
पश्यन् जगदिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् पाशैर्गुणमयैर्बद्धं बध्यमानञ्च नित्यशः ३०
पुत्रादिभ्रातृपुत्रादिस्वपारक्यादिभावितैः
आकृष्यमाणं करणैर्दुःखार्त्तं
भिन्नदर्शनम् ३१
अज्ञानपङ्कगर्भस्थमनुद्धारं महामतिः
आत्मानञ्च समुत्तीर्णं गाथामेतामगायत ३२
अहो कष्टं यदस्माभइः पूर्वं
राज्यमनुष्ठितम्
इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं
सुखम् ३३
जड उवाच
तातैनं त्वं समातिष्ठ मुक्तये
योगमुत्तमम्
प्राप्स्यसे येन तद् ब्रह्म यत्र गत्वा न
शोचसि ३४
ततोऽहमपि यास्यामि किं यज्ञैः किं जपेन मे

कृतकृत्यस्य करणं ब्रह्मभावाय कल्पते ३५
त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्याहं निर्द्वन्द्वो
निष्परिग्रहः
प्रयतिष्ये तथा मुक्तौ यथा यास्यामि
निर्वृतिम् ३६
पक्षिण ऊचुः
एवमुक्त्वा स पितरं प्राप्यानुज्ञां ततश्च सः
ब्रह्मन् जगाम मेधावी परित्यक्तपरिग्रहः ३७
सोऽपि तस्य पिता तद्वत् क्रमेण सुमहामतिः वानप्रस्थं समास्थाय चतुर्थाश्रममभ्यगात् ३८
तत्रात्मजं समासाद्य हित्वा बन्धं
गुणादिकम्
प्राप सिद्धिं परां
प्राज्ञस्तत्कालोपात्तसंमतिः ३९
एतत्ते कथितं ब्रह्मन् यत्पृष्टा भवता
वयम्
सुविस्तरं यथावच्च
किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ४०
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे जडोपाख्यानं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

पञ्चचत्वाइं! रभोऽध्यायः

जैमिनिरुवाच
सम्यगेतन्ममाख्यातं भवदिभर्द्विजसत्तमाः प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म
वैदिकम् १
अहो पितृप्रसादेन भवतां ज्ञानमीदृशम्
येन तिर्य्यक्त्वमप्येतत् प्राप्य
मोहस्तिरस्कृतः २
धन्या भवन्तः संसिद्ध्यै प्रागवस्थास्थितं यतः
भवतां विषयोद्भूतैर्न मोहैश्चाल्यते मनः ३
दिष्ट्या भगवता तेन मार्कण्डेयेन धीमता भवन्तो वै समाख्याताः सर्वसन्देहहृत्तमाः ४
संसारेऽस्मिन् मनुष्याणां भ्रमतामतिसङ्कटे
भवद्विधैः समं सङ्गो जायते नातपस्विनाम् ५
यद्यहं सङ्गमासाद्य भवदिभर्ज्ञानदृष्टिभिः
न स्यां कृतार्थस्तन्नूनं न मेऽन्यत्र कृतार्थता ६
प्रवृते च निवृत्ते च भवतां ज्ञानकर्मणि मतिमस्तमलां मन्ये यथा नान्यस्य कस्यचित् ७
यदि त्वनुग्रहवती मयी

बुद्धिर्द्विजोत्तमाः
भवतां तत्समाख्यातुमर्हतेदमशेषतः ८ कथमेतत्समुद्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमम् कथञ्च प्रलयंकाले पुनर्यास्यति सत्तमाः ९
कथञ्च वंशाः देंवर्षिपितृभूतादिसम्भवाः मन्वन्तराणि च कथं वंशानुचरितञ्च यत् १० यावत्यः सृष्टयश्चैव यावन्तः प्रलयास्तथा यथा कल्पविभागश्च या च मन्वन्तरस्थितिः ११
यथा च क्षितिसंस्थानं यत् प्रमाणञ्च वै भुवः
यथास्थिति समुद्राद्रिनिम्नगाः काननानि च १२
भूर्लोकादिस्वर्लोकानां गणः पातालसंश्रयः
गतिस्तथार्कसोमादिग्रहर्क्षज्योतिषामपि १३
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वमेतदाहूतसंप्लवम् उपसंहृते च यच्छेषं जगत्यस्मिन् भविष्यति १४
पक्षिण ऊचुः
प्रश्नभारोऽयमतुलो यस्त्वया मुनिसत्तम पृष्टस्तं ते प्रवक्ष्यामस्तत् शृणुष्वेह जैमिने १५
मार्कण्डेयेन कथितं पुरा क्रौष्टुकये यथा

द्विजपुत्राय शान्ताय व्रतस्त्राताय धीमते १६
मार्कण्डेयं महात्मानमुपासीनं
द्विजोत्तमैः
क्रौष्टुकिः परिपप्रच्छ यदेतत् पृष्टवान्
प्रभो १७
तस्य चाकथयत् प्रीत्या
यन्मुनिर्भृगुनन्दनः
तत्ते प्रकथयिष्यामः शृणु त्वं
द्विजसत्तम १८
प्रणिपत्य जगन्नाथं पद्मयोनिं पितामहम् जगद्योनिं स्थितं सृष्टौ स्थितौ
विष्णुस्वरूपिणम्
प्रलये चान्तकर्त्तारं रौद्रं रुद्र
स्वरूपिणम् १९
मार्कण्डेय उवाच
उत्पन्नमात्रस्य पुरा
ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः
पुराणमेतद्वेदाश्च मुखेभ्योऽनुविनिः
सृताः २०
पुराणसंहिताश्चक्रुर्बहुलाः परमर्षयः वेदानां प्रविभागश्च कृतस्तैस्तु सहस्रशः २१
धर्मज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्य्यञ्च महात्मनः
तस्योपदेशेन विना न हि सिद्धं चतुष्टयम्

२२
वेदान् सप्तर्षयस्तस्माज्जगृहुस्तस्य मानसाः
पुराणं जगृहुश्चाद्या मुनयस्तस्य मानसाः २३
भृगोः सकाशाच्च्यवनस्तेनोक्तञ्च द्विजन्मनाम्
ऋषिभिश्चापि दक्षाय
प्रोक्तमेतन्महात्मभिः २४
दक्षेण चापि कथितमिदमासीत्तदा मम
तत्तुभ्यं कथयाम्यद्य कलिकल्मषनाशनम् २५
सर्वमेतन्महाभग श्रूयतां मे समाधिना यथाश्रुतं मया पूर्वं दक्षस्य गदतो मुने २६
प्रणिपत्य जगद्योनिमजमव्ययमाश्रयम् चराचरस्य जगतोधातारं परमं पदम् २७ ब्रह्माणमादिपुरुषमुत्पत्तिस्थितिसंयमेयत्कारणमनौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् २८
तस्मै हिरण्यगर्भाय लोकतन्त्राय धीमते प्रणम्य सम्यग्वक्ष्यामि
भूतवर्गमनुत्तमम् २९
महदाद्यं विशेषान्तं सवैरुप्यं सलक्षणम्
प्रमाणैः पञ्चभिर्गम्यं स्त्रोतोभिः
षड्भिरन्वितम् ३०
पुरुषाधिष्ठितं नित्यमनित्यमिव च स्थितम्

तच्छ्रूयतां महाभाग परमेण समाधिना ३१
प्रधानं कारणं यत्तदव्यक्ताख्यं महर्षयः
यदाहुः प्रकृतिं सूक्ष्मां नित्यां
सदसदात्मिकाम् ३२
ध्रुवमक्षय्यमजरममेयं नान्यसंश्रयम् गन्धरूपरसैर्होनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् ३३
अनाद्यन्तं जगद्योनि
त्रिगुणप्रभवाप्ययम् असाम्प्रतमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे
समवर्त्तत ३४
प्रलयस्यानु तेनेदं व्याप्तमासीदशेषतः
गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ३५
गुणभावात् सृज्यमानात् सर्गकाले ततः पुनः
प्रधानं तत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्
समावृणोत् ३६
यथा बीजं त्वचा तद्वदव्यक्तेनावृतो महान् सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधोदितः
३७
ततस्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधो वै व्यजायत
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्च सतामसः ३८
महता चावृतः सोऽपि यथाव्यरक्तेन वै महान्
भूतादिस्तु विकुर्वाणः
शब्दतन्मात्रकन्ततः ३९
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्

आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिश्चावृणोत्ततः ४० स्पर्शतन्मात्रमेवेह जायते नात्र संशयः बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शगुणो मतः ४१
वायुश्चापि विकुर्वाणो रुपमात्रं ससर्ज ह ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रू पगुणमुच्यते ४२
स्पर्शमात्रस्तु वै वायूरूपमात्रं
समावृणोत्
ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज
ह ४३
सम्भवन्ति ततो ह्यापश्चासन् वै ता
रसात्मिकाः
रसमात्रन्तु ताह्यापो रूपमात्रं
समावृणोत् ४४
आपश्चापि विकुर्वत्यो गन्धमात्रं
ससर्जिरेहृ
सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो
मतः ४५
तस्मिंस्तष्ठस्मस्तु तन्मात्रं तेन
तन्मात्रता स्मृता
अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततश्च ते ४६
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषतः भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात्तु तामसात्

४७
वैकारिकादहङ्कारात् सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकात्
वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत् सम्प्रवर्त्तते ४८
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च
कर्मेन्द्रियाणि च
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका
दश ४९
एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः
श्रोतं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ५०
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि
वक्ष्यते
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक् पञ्चमी
भवेत् ५१
गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यञ्च
कर्म तत्
आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं
समाविशत् ५२
द्विगुणो जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो
मतः
रूपन्तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ५३
द्विगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान्
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसमात्रं

समाविशत् ५४
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता
रसात्मिकाः
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धं
समाविशत् ५५
संहता गन्धमात्रेण आवृण्वंस्ते महीमिमाम्
तस्मात् पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु
दृश्यते ५६
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते
स्मृताः
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ५७
भूमेरन्तस्त्विदं सर्वं लोकालोकं
घनावृतम्
विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च
ते स्मृताः ५८
गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य
प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम्
नानावीर्य्याः पऋथग्भूताः सप्तैते संहतिं
विना ५९
नाशक्नुवन् प्रजाः स्त्रष्टुमसमागम्य
कृत्स्नशः
समेत्यान्योन्यसंयोगमन्योन्याश्रयिणश्चते ६०
एकसङ्घातचिह्नाश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण
च ६१

महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते
जलबुद्बुदवत्तत्र क्रमाद्वै वृद्धिमागतम् ६२
भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे
वृहत्तदुदकेशयम्
प्राकृतेऽण्डे विवृद्धः सन् क्षेत्रज्ञो
ब्रह्मसंज्ञितः ६३
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते
आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माग्रे
समवर्तत ६४
तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं
सचराचरम्
मेरुस्तस्यानुसम्भूतो जरायुश्चापि
पर्वताः ६५
समुदा गर्भसलिलं तस्याण्डस्य महात्मनः तस्मिन्नण्डे जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ६६
दीपाद्यद्रिसमुद्राश्च
राज्योतिर्लोकसंग्रहः
जलानिलानलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ६७
वृतमण्डं दशगुणैरेकेकैकत्वेन तैः पुनः
महता तत्प्रमाणेन सहैवानेन वेष्टितः ६८
महांस्तैः सहितः सर्वैरव्यक्तेन समावृतः एभिरावरणैरण्डं सप्तभइः प्राकृतैर्वृतम् ६९

अन्योन्यमावृत्य च ता अष्टौ प्रकृतयः स्थिताः
एषा सा प्रकृतिर्नित्या यदन्तः पुरुषश्च सः ७०
ब्रह्माख्यः कथितो यस्ते समासात् श्रू यतां पुनः
यथा मग्नो जले कश्चिदुन्मज्जन् जलसम्भवः ७१
जलञ्च क्षिपति ब्रह्मा स तथा प्रकृतिर्विभु
अव्यक्तं क्षेत्रमुदिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ७२
एतत्समस्तं जानीयात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणम् इत्येष प्राकृतः सर्गः
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः
अबुद्धिपूर्वः प्रथमः प्रादुर्भूतस्तडिद्यथा ७३
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मोत्पतिर्नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः श्रीमन्महर्षिवेदव्यासप्रणीतं श्रीमार्कण्डेयपुराणम्
द्वितीयो भागः

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

क्रौष्टुकिरुवाच भगवंस्त्वण्डसम्भूतिर्यथावत् कथिता मम ब्रह्माण्डे ब्रह्मणो जन्म तथा चोक्तं महात्मनः १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो भृगुकुलोद्भव
यदान सृष्टिर्भूतानामस्ति किन्नु न
चास्ति वा
काले वै प्रलयस्यान्ते सर्वस्मिन्नुपसंहृते २
मार्कण्डेय उवाच
यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत्
तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः
प्रतिसञ्चरः ३
स्वात्मन्यवस्थितेव्यक्ते विकारे
प्रतिसंहृते
प्रकृतिः पुरुषश्चैव
साधर्म्येणावतिष्ठतः ४
तदा तमश्च सत्त्वञ्च समत्वेन व्यवस्थितौ
अनुद्रिक्तावनूनौ च तत्प्रोतौ च
परस्परम् ५
तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम्
तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽप्यनुसृतं
स्थितम् ६
उत्पत्तिर्ब्रह्मणो यावदायुषो द्विपरार्द्धिकम्

तावद्दिनं परेशस्य तत्समा संयमे निशा ७
अहर्मुखे प्रबुद्धस्तु जगदादिरनादिमान्
सर्वहेतुरचिन्त्यात्मा परः
कोऽप्यपरक्रियः ८
प्रकृतिं पुरुषञ्चैव प्राविश्याशु
जगत्पतिः
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ९
यथा मदो नवस्त्रीणां यथा वा माधवानिलः
अनुप्रविष्टः क्षोभाय तथाऽसौ
योगमूर्त्तिमान् १०
प्रधाने क्षोभ्यमाने तु स देवो ब्रह्मसंज्ञितः समुत्पन्नोऽण्डकोषस्थो यथा ते कथितं मया ११
स एव क्षोभकः पूर्वं स क्षोभ्यः प्रकृतेः पतिः
स सङ्कोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च
स्थितः १२
अत्पन्नः स जगद्योनिरगुणोऽपि रजोगुणम्
भुञ्जन् प्रवर्तते सर्गे ब्रह्मत्वं
समुपाश्रितः १३
ब्रह्मत्वे स प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्त्वातिरेकवान्
विष्णुत्वमेत्य धर्मेण कुरुते परिपालनम् १४
ततस्तमोगुणोद्रिक्तो रुद्रत्वे चाखिलं

जगत्
उपसंहृत्य वै शेते त्रैलोक्यं त्रिगुणोऽगुणः १५
यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पालको
लावकस्तथा
यथा स संज्ञामायाति
ब्रह्मविष्ण्वीशकारिणीम् १६
ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् रुद्रत्वे संहरत्यपि
विष्णुत्वे
चाप्युदासीनस्तिस्त्रोऽवस्थाः
स्वयम्भुवः १७
रजो ब्रह्मा तमो रुद्रो विष्णुः सत्त्वं
जगत्पतिः
एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयो गुणाः १८
अन्योन्यमिथुना ह्येते
अन्योन्याश्रयिणस्तथा
क्षणं वियोगो नह्येषां न त्यजन्ति
परस्परम् १९
एवं ब्रह्मा जगत्पूर्वो
देवदेवश्चतुर्मुखः
रजोगुणं समाश्रित्य त्रंषट्टत्वे स
व्यवस्थितः २०
हिरण्यगर्भो देवादिरनादिरुपचारतः भूपद्मकर्णिकासंस्थो ब्रह्माग्रे समजायत २१

तस्य वर्षशतं त्वेकं परमायुर्महात्मनः ब्रह्म्येणैव हि मानेन तस्य संख्यां
निबोध मे २२
निमेषैर्दशभिः काष्ठा तथा पञ्चभिरुच्यते
कलास्त्रिंशच्च वै काष्ठा
मुहूर्त्तंत्रिंशत्ताः कलाः २३
अहोरात्रं मुहूर्त्तानां
नृणांत्रिंशत्तु वै स्मृतम्
अहोरात्रैश्चत्रिंशद्भिः पक्षौ द्वौ मास
उच्यते २४
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे
तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् २५
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम्
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं शृणुष्व
मे २६
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कृतमुच्यते
शतानि सन्ध्या चत्वारि सन्ध्यांशश्च
तथाविधः २७
त्रेता त्रीणि सहस्राणि दिव्याब्दानां
शतत्रयम्
तत्सन्ध्या तत्समा चैव सन्ध्यांशश्च
तथाविधः २८
द्वापरं द्वे सहस्रे तु वर्षाणां द्वे शते

तथा
तस्य सन्ध्या समाख्याता द्वे शताब्दे तदंशकः २९
कलिः सहस्रं दिव्यानामब्दानां द्विजसत्तम सन्ध्या सन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ३०
एषा द्वाधशसाहस्त्री युगाख्या कविभिः कृता
एतत् सहस्रगुणितमो ब्राह्म्यमुदाहृतम् ३१
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् मनवः स्युश्चतुर्दश
भवन्ति भागशस्तेषां सहस्रं तद्विभज्यते ३२
देवाः सप्तर्षयः सेन्द्रा मनुस्तत्सूनवो नृपाः
मनुना सह सृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत् ३३
चतुर्युगानां संख्याता साधिका ह्ये
कसप्ततिः
मन्वन्तरं तस्य संख्यां
मानुषाब्दैंर्निबोध मे ३४
त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज
सत्पषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ३५

विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकं विना एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं दिव्यैर्वषशृर्निबोध मे ३६
अष्टौ वर्षसहस्राणि दिव्यया संख्यया
युतम्
द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि
तु ३७
चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्रह्म्यमहः
स्मृतम्
तस्यान्ते प्रलयः प्रोक्तो
ब्रह्मन्नैमित्तिको बुधैः ३८
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च विनाशिनः
तथा विनाशमायान्ति महर्लोकश्च तिष्ठति ३९
तद्वासिनोऽपि तापेन जनलोकं प्रयान्ति वै एकार्णवे च त्रैलोक्ये ब्रह्मा स्वपिति वै निशि ४०
तत्प्रमाणैव सा रात्रिस्तदन्ते सृज्यते पुनः
एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतन्तु तत् ४१
शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते पञ्चाशद्भिस्तथा वर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्त्यते ४२
एवमस्य परार्द्धन्तु व्यतीतं द्विजसत्तम

यस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म
इत्यभिविश्रुतः ४३
द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्त्तमानस्य वै
द्विज
वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकल्पितः ४४
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मायुप्रमाणो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

सप्तचत्वारिशोऽध्यायः ४७ क्रौष्टुकिरुवाच
यथा ससर्ज वै ब्रह्मा भगवानादिकृत् प्रजाः
प्रजापतिः पतिर्देवस्तन्मे विस्तरतो वद १
मार्कण्डेय उवाच
कथयाम्येष ते ब्रह्मन् ससर्ज भगवान् यथा लोककृच्छाश्वतः कृत्स्नं जगत् स्थावरजङ्गमम् २
पद्मावसाने प्रलये निशासुत्पोत्थितः
प्रभुः
सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं
लोकमवैक्षत ३
इमञ्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ४

आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शुश्रुम तासु शेते स यस्माच्च तेन नारायणः स्मृतः ५
विबुद्धः सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतां महीम्
अनुमानात् समुद्धारं कर्तुकामस्तदा
क्षिते ६
अकरोत् स तनूरन्याः कल्पादिषु यथा पुरा
मत्स्यकूर्मादिकास्तद्वद्वाराहं
वपुरास्थितः ७
वेदयज्ञमयं दिव्यं वेदयज्ञमयो विभुः
रूपं कृत्वा विवेशाप्सु सर्वगः
सर्वसम्भवः ८
समुद्धृकत्य च पातालान्मुमोच सलिले भुवम्
जनलोकस्थितैः सिद्धैश्चिन्त्यमानो
जगत्पतिः ९
तस्योपरि जलौघस्य महती नैरिव स्थिता विततत्वात्तु देहस्य न मही याति संप्लवम् १०
ततः क्षितिं समीकृत्य पृथिव्यां सोऽसृजद् गिरीन्
प्राक् सर्गे दह्यमाने तु तदा संवर्तकाग्निना ११
तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भुवि सर्वशः
शैला एकार्णवे मग्ना वायुनापस्तु संहताः

१२
निषक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलाभवन् भूविभागन्ततः कृत्वा सप्तद्वीपोपशोभितम् १३
भूराद्यांश्चतुरो लोकान् पूर्वंवत् समकल्पयत्
सृष्टिञ्चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा १४
अबुद्धिपूर्वकस्तस्मात्
प्रादुर्भूतस्तमोमयः
तमो मोहो महामोहस्तामिस्त्रो
ह्यन्धसंज्ञितः १५
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता
महात्मनः
पञ्चधावस्थितः सर्गो
ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् १६
बहिरन्तश्चाप्रकाशः संवृतात्मा नगात्मकः
मुख्या नगा यतश्चोक्ता
मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् १७
तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गममन्यदपरं पुनः
तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्त्रोतो
ह्यवर्तत १८
यस्मात्तिर्य्यक्प्रवृत्तिः सा
तिर्य्यक्स्त्रोतस्ततः स्मृतः
पश्वादयस्ते विख्यातास्तमः प्रायो
ह्यवेदिनः १९

अत्पथग्राहिनश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः
अहंकृता अहंमाना अष्टाविशशद्विधात्मकाः २०
अन्तः प्रकाशास्ते सर्वे आवृतास्तु परस्परम्
तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् २१
ऊर्ध्वस्त्रोतस्तृतीयस्तु सात्त्विकः समवर्तत
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तस्त्वनावृताः २२
प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्त्रोतः समुद्भवाः
तुष्टात्मकस्तृतीयस्तु देवसर्गो हि स स्मृतः २३
तस्मिन् सर्गेऽभवत् प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा
ततोऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् २४
तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः प्रादुर्बभौ
तदाव्यक्तादर्वाक्स्त्रोतस्तु साधकः २५ यस्मादर्व्वाग्व्यवर्तन्त ततोऽर्वाक्स्त्रोतसस्तु ते
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता

रजोऽधिकाः २६
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते २७
पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्द्धा व्यवस्थितः
विपर्य्ययेण सिद्ध्या च शान्त्या तुष्ट्या तथैव च २८
निर्वृत्तं वर्तमानञ्च तेऽर्थं जानन्ति वै पुनः
भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्ग स उच्यते २९
ते परिग्राहिणः सर्वे संविभागरतास्तथा चोदनाश्चाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकाश्च ते ३०
प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु
सः
तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स
उच्यते ३१
वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गश्चैन्द्रियकः
स्मृतः
इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो
बुद्धइपूर्वकः ३२
मुख्यः सर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः तिर्य्यक्स्त्रोतस्तु यः

प्रोक्तस्तिर्य्यग्योन्यः स पञ्चमः ३३
तथोर्द्ध्वस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु
स स्मृतः
ततोऽर्वाक्स्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु
मानुषः ३४
अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः
सात्त्विकस्तामसश्च सः
पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु
त्रयः स्मृताः ३५
प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः
इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः
प्रजापतेः ३६
इति श्री मार्कण्डेयपुराणे प्राकृतवैकृतसर्गो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः